

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

**СЕРІЯ:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

ВИПУСК 21

Кіровоград – 2014

ББК 63
Н – 34
УДК 93

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – 223 с.

Збірник наукових праць присвячений актуальним проблемам археології та історії раннього залізного віку та приурочений до ювілею вітчизняної археології – 250-літтю розкопок Мельгуновського кургану.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

- Бруяко І.В.** – доктор історичних наук.
Кіян О.І. – доктор історичних наук, професор.
Козир І.А. – кандидат історичних наук, доцент.
Левицький О.Г. – доктор історичних наук.
Махортих С.В. – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник.
Панченко К.І. – відповідальний секретар.
Парсамов С.С. – доктор історичних наук, професор.
Рассадин С.Є. – доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О. – доктор історичних наук, професор.
Скорий С.А. – доктор історичних наук, професор (науковий редактор).
Стемпнік Анджей – доктор історичних наук, професор.
Філоретова Л.М. – кандидат історичних наук, доцент.
Чорний О.В. – кандидат історичних наук, доцент.
Яблонський Л.Т. – доктор історичних наук, професор.

Рецензенти:

- Борисенко В.Й.**, доктор історичних наук, професор.
Казьмирчук Г.Д., доктор історичних наук, професор.
Троян С.С., доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 4 від 24 листопада 2014 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

© Кіровоградський державний
педагогічний університет імені
Володимира Винниченка, 2014

ПАМ'ЯТЬ ВІКІВ

*(до 250 річчя розкопок
Мельгуновського кургану)*

Будь-які ювілеї в науці є гарним приводом не лише згадати тих, хто до цього причетний та ще раз звернутися до витоків сучасного знання. Відзначення знаменних дат необхідні ще й для того, щоб по новому осмислити пройдений шлях, здійснити ревізію усталених поглядів, спровокувати нові дискусії. Ювілей, про який іде мова – особливий, бо від цієї події веде свій відлік окрема наукова галузь

Вся історія скіфської археології розпочалася 250 років тому з розкопок одного кургану. Стояв він серед степу, в 30 верстах від фортеці Святої Єлисавети біля невеличкого села Кучерові Буєраки. Його висота сягала до 5 сажень. Але не це викликало захоплення і подив. В українських степах були тоді ще вищі кургани. Цей же вирізнявся червонястим ґрунтом насипу, густо насиченим шлаками і перепаленою глиною. Мав він і власну назву – Лита могила.

У вересні 1763 року генерал-поручник російської армії, головний командир Нової Сербії, майбутній губернатор Новоросійської губернії О.П. Мельгунов віддав наказ розкопати курган. Ці розкопки поклали початок археологічним дослідженням у європейській частині Російської імперії та у вітчизняній археології. Сам курган отримав найменування Мельгуновського.

Перший розкопаний в українських степах курган виявився і найбільш древнім серед скіфських старожитностей. Комплекс речей, знайдених Мельгуновим, виявився унікальним та належав до часу скіфської архаїки. Серед великої кількості артефактів вирізнялися виняткові за художньою цінністю прикраси та предмети військового спорядження, виконані в традиціях скіфського звіриного стилю й речі ассрійського походження.

З того часу унікальна пам'ятка залишалась постійним об'єктом уваги дослідників. У 1892 р. курган повторно розкопував В.М. Ястребов. Його рештки кілька разів обстежували археологи, в т.ч. у 1949 р. – О.І. Тереножкін. Останні розкопки Мельгуновського кургану здійснила у 1990 р. відомий український археолог Н.М. Бокій. В результаті дослідження підтверджена версія, що комплекс коштовних знахідок (Мельгуновський скарб) походить з кенотафу, спорудженого на честь скіфського вождя, який загинув на чужині, можливо під час передньоазійського походу.

І все ж, завершення розкопок Мельгуновського кургану не дало остаточних відповідей на багато питань, пов'язаних як із самою пам'яткою, так із цілим комплексом проблем історії Скіфії. Тож символічно, що у рік 250-річного ювілею відбулася важлива наукова подія – Міжнародна

наукова конференція “Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку”, яка проходила 14-16 жовтня 2013 р. у м. Кіровограді, на базі Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Співorganizаторами конференції виступили Інститут археології НАН України, Кіровоградська обласна державна адміністрація, Знам’янська районна державна адміністрація та Знам’янська районна рада.

У роботі конференції взяли участь 22 фахівці, які представляли 9 наукових центрів з чотирьох держав (Україна, Білорусь, Молдова, Росія,). Форум зібрав провідних науковців, які присвятили себе вивченню археології доби раннього залізного віку. Найбільш чисельною була делегація Інституту археології НАНУ, прибули також представники наукових осередків Харкова, Полтави, Одеси, Донецька.

На урочистому відкритті конференції зі словами привітання до її учасників звернулися голова Кіровоградської обласної ради М.М. Ковальчук, заступник голови Кіровоградської облдержадміністрації Г.Л. Пастух, проректор Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка І.А. Козир. Тематика конференції викликала значну зацікавленість серед освітянської та культурної громадськості Кіровоградщини, тож у переповненій залі були присутні студенти-історики КДПУ, краєзнавці, музейні працівники, учителі та викладачі навчальних закладів області. Позитивним було те, що послухати цікаві доповіді були запрошені і учні шкіл – слухачі Малої академії наук.

Матеріали, представлені на пленарному засіданні, викликали неабиякий інтерес і запрошених гостей і науковців. У доповіді *О.Д. Могилова* (Київ) “Новое о Мельгуновском кургане” були наведені нові, досить цікаві факти, представлена цілісна картина самого процесу формування унікальної пам’ятки. Одному з гостро дискусійних питань сучасного скіфознавства була присвячена доповідь *Ю.В. Болтрика* (Київ) “Чи були скіфські кургани одноактними спорудами”. *Л.Т. Яблонський* (Москва) у доповіді “Царские курганы скифского времени в междуречье Урала и Илика (по итогам раскопок последнего десятилетия)” колегам та присутнім на конференції презентував блискучі знахідки з курганних поховань, досліджених останнім часом під його безпосереднім керівництвом.

На робочому засіданні заслухано 18 доповідей, більшість із яких були пов’язані з актуальними питаннями раннього залізного віку. Хронологічно вони охоплювали передскіфський та скіфський періоди первісної історії. Представлено матеріали з досить широкого географічного ареалу: від східних Карпат до Дону; від степової зони Північного Причорномор’я до білоруського Полісся.

Складному й важливому питанню взаємостосунків ранньогальштатських східно-карпатських спільнот з носіями культур

лісостепової зони Північного Причорномор'я XII-X ст. до н.е. була присвячена доповідь *О.Г. Левицького* (Кишиневу). З новими цікавими знахідками кінського спорядження передскіфської доби ознайомив колег *І.В. Бруяко* (Одеса).

У більшості доповідей піднімалися питання археології скіфської доби лісостепової та степової зон півдня Східної Європи. Деякі важливі особливості поховального ритуалу племен лісостепової зони були охарактеризовані в доповідях *С.В. Махортих* та *Д.С. Гречко* (Київ). Вчасна постановка питання про існування товарно-грошових відношень між населенням Лісостепу скіфської доби та еллінським світом Північного Причорномор'я була зроблена *С.А. Скорим* та *Р.В. Зимовцом* (Київ). Про городища раннього залізного віку басейну р. Сейм розповів *Д.В. Каравайко* (Київ), а еволюція питання клинкової зброї скіфської доби на теренах Лісостепу була висвітлена *О.В. Шелеханєм* (Київ). Результати ретельного вивчення деяких нових або відомих раніше пам'яток скіфського часу знайшли відображення у доповідях *І.Б. Шрамко* (Харків) “Зольник № 5 на западням укрєплєнии Бельского городища”, *С.С. Бессонової* “Новый погребальный комплекс IV в. до н.э. в Поросье”, *В.П. Білозора* “Об одной скифской статуе из собрания Кировоградского краеведческого музея” (Київ). Лісостепової проблематики торкалась і доповідь *С.Є. Рассадіна* (Мінськ) “Якимовская Свобода – городище скифской и раннесредневековой эпох”.

Три різнопланові але дуже змістовні доповіді стосувались степової проблематики скіфського часу: *С.Я. Ольговський* (Київ) “Работа литейщиков в обозе скифского войска”, *Ю.Б. Полідович* (Донецьк) “Зображення птахів з Мельгуновського кургану”, *Л.І. Бабенко* та *С.А. Задніков* (Донецьк, Харків) “Круглые листовые бляхи из Александропольского кургана”.

Не лише пізнавальним, а й важливим для розуміння багатьох питань сучасного скіфознавства став тематичний блок конференції, присвячений історії вивчення пам'яток доби раннього заліза. *О.Б. Супруненко* (Полтава) представив доповідь про *І.А. Зарецького* – дослідника старожитностей скіфського часу у Поворсклі. Про дослідження скіфських пам'яток Кіровоградщини розповів *С.І. Шевченко* (Кіровоград). Особистий внесок відомого українського археолога, викладача Кіровоградського педагогічного університету *Н.М. Бокій* у вивчення скіфської проблематики був висвітлений у доповіді *К.І. Панченка* (Кіровоград). Спогади про дослідницю, її титанічну працю з організації розкопок Мельгуновського кургану у непростому 1990 році представив *О.В. Чорний* (Кіровоград). У доповіді *І.А. Козир* презентовано матеріали раннього залізного віку з фондів археологічного музею імені Нінель Бокій, які охоплюють хронологічний період від передскіфського часу до сарматської доби.

Після завершення робочої частини конференції виникли жваві дискусії щодо представлених матеріалів. Усі фахівці, які брали участь в обговоренні доповідей (І.В. Бруяко, С.С. Бессонова, С.В. Махортих, Ю.Б. Полідович, С.А. Скорий та інші), підкреслювали їхню актуальність та високий науковий рівень. Безумовно, представлені у багатьох доповідях наукові розробки, стануть подальшим стимулом для розв'язання окремих важливих питань археології раннього залізного віку.

Учасники конференції ознайомилися з експонатами Археологічного музею імені Нінель Бокій Кіровоградського державного педагогічного університету. Музей було створено у 2011 році на пошану відомого скіфознавця, яка викладала в університеті з моменту заснування історичного факультету (1978 р.). Н.М. Бокій заснувала й археологічну експедицію, яка вже понад 35 років здійснює дослідження старожитностей регіону. Тож експозицію музею склали матеріали, зібрані на теренах Кіровоградщини. Тут представлені всі археологічні епохи – від доби кам'яного віку до пізнього середньовіччя.

Аби гості Кіровограда відчували справжній колорит степового краю, була організована екскурсія “Вулицями старого Єлисаветграда”. Учасники конференції здійснили прогулянку центральною історичною частиною міста, що вирізняється чудовими пам'ятками архітектури кінця ХІХ – початку ХХ ст. Оглянули й обласний академічний музично-драматичний театр ім. М.Л. Кропивницького, який вразив оновленими інтер'єрами.

Конференція не могла б бути завершеною, якби не вдалося побувати на місці, де колись стояв легендарний Мельгуновський курган. Вказане О.П. Мельгуновим село Кучерові Буераки (нині Кучерівка) уже не є найближчою прив'язкою до пам'ятки. Сьогодні це місцина обабіч шляху, що веде з Кіровограда на Трепівку. За Трепівкою, між селами Копані та Топило, ще й досі на полі помітні залишки шлаків та шматки обгорілої глини.

Поїздка стала можливою завдяки сприянню Знам'янської районної державної адміністрації та Знам'янської районної ради, за що висловлюємо щирі подяки керівництву району, а ще – працівникам Знам'янського районного краєзнавчого музею. Справжні патріоти свого краю, знам'янчани спорудили інформаційний стенд, присвячений видатній археологічній пам'ятці. Тепер він нагадує кожному подорожньому про давнє минуле малої батьківщини, про справжні скарби, які тут були знайдені 250 років тому, про вічну славу Скіфії.

Пам'ять віків має стати міцним фундаментом для розбудови сучасної України, а популяризація нашої історії є невичерпним джерелом виховання дітей та молоді. Тож відповідно до рішення Кіровоградської обласної ради тут планується встановити пам'ятний знак у вигляді земляного насипу –

моделі кургану, на вершині якого буде розміщено кам'яну скіфську антропоморфну стелу.

Усіх учасників дійства схвилювала сердечна зустріч, влаштована місцевою громадою с. Трепівка Знам'янського району. А потім були незабутні зустрічі у місцевому краєзнавчому музеї, блискучий виступ фольклорного ансамблю, дружній обід із чудовими українськими стравами. Гості Кіровоградщини були вражені теплотою та щирістю спілкування з людьми, які по-справжньому люблять свою землю, оберігають народні традиції, шанують історичну пам'ять. Бо саме вони, невтомні трударі, є найбільшим багатством кіровоградської землі.

Міжнародна наукова конференція, що пройшла у Кіровограді, виконала всі свої наукові завдання, ще раз привернула увагу до унікальної археологічної пам'ятки – Мельгуновського кургану, спонукала до нових пошуків у царині археології раннього залізного віку. Але важливішим було те, що всі її учасники, які приїхали з різних міст та країн, отримали можливість не лише подискутувати навколо гострих проблем скіфознавства, а й поспілкуватися у дружньому колі, в атмосфері тепла та гостинності.

І. А. КОЗИР, С. А. СКОРИЙ.

ПЕРЕДСКИФСЬКИЙ ПЕРІОД – РАННЄ ЗАЛІЗО

УДК 903.4(476.2)

ЯКИМОВСКАЯ СЛОБОДА – ГОРОДИЩЕ СКИФСКОЙ И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ЭПОХ

Сергей РАССАДИН (Минск)

Статья посвящается публикации материалов поселения раннего железного века и средневекового времени возле деревни Якимовская Слобода Светлогорского района Гомельской области Республики Беларусь.

Ключевые слова: Якимова слобода, скифы, поселение, городище, укрепления, материальная культура.

Стаття присвячується публікації матеріалів поселення раннього залізного віку та середньовічного часу біля села якимівська Слобода Светлогорського району Гомельської області Республіки Білорусь.

Ключові слова: Якимова слобода, скифи, поселення, городище, укріплення, матеріальна культура.

Article is devoted to publishing the early Iron Age settlement and medieval time near the village of Sloboda Jakimovskaya Svetlogorsk, Gomel region of Belarus.

Keywords: Yakimova settlement, the Scythians, settlement, fort, fortifications, material culture.

Якимова, или Якимовская, Слобода (белорус. *Якімава Слабада*) – деревня в Боровиковском сельсовете Светлогорского района Гомельской области Республики Беларусь. Сейчас она находится, фактически, уже в городской черте своего райцентра, находясь непосредственно к востоку от него, несколько ниже по течению Березины-Днепровской, на её крутом правом берегу.

Якимова Слобода теперь известна прежде всего как родина Иосифа Антоновича Гошкевича (1814 – 1875) – выдающегося востоковеда и дипломата, первого российского консула в Японии. Однако в прошлом всероссийскую известность ей обеспечивала находившаяся здесь станция “Якимовичи” на губернской, или большой почтовой, дороги № 45, шедшей от самой Митавы на Вильну, Минск и Чернигов [1, с. 24].

Археология окрестностей Якимовой Слободы также известна довольно хорошо, начиная уже с каменного века. В 1977 г. В.П. Ксензовым в 1 – 1,5 км восточнее – юго-восточнее деревни, на останце правой надпойменной террасы р. Березины были выявлены два поселения эпохи неолита [2, с. 344]. С другой стороны, в 1998 гг. около Якимовой Слободы А.И. Штеменко обследовалось селище с материалами железного века и древнерусскими Древней Руси (X – XIII вв.) [3, с. 153; 4, с. 214]. Были обнаружены также и более поздние материалы, а именно крупные осколки разрывных чугунных артиллерийских гранат, применявшихся, в частности, в эпоху наполеоновских войн. По-видимому, это свидетельство борьбы за стратегическую станцию “Якимовичи” летом 1812 г., когда польская

дивизия Я.Г. Домбровского из состава d'Grande Armée безуспешно пыталась пробиться в Украину [5, с. 250 – 251; Рис. 8].

Однако самым заметным, – по крайней мере, визуально, – археологическим памятником здесь наверняка всегда было городище. Первые упоминания о нём относятся ещё к первой половине XIX в. Сохранилась “Ведомость, составленная в Минской духовной консистории, из полученных донесений о древних сооружениях, вследствие требования начальника Минской губернии от 24 ноября 1837 года, № 21, 380. Октября 1838 года”. Кроме прочего, в ней содержится одно из первых упоминаний городищ Беларуси, которое процитируем, поэтому полностью: “Окоп на реке Берёзовке и вдоль по озеру Ореховке в имении помещицы действительной тайной советницы Анны Карловой Енгель близ Екимовской Слободы, где и другой там же окоп, которого одна сторона примыкает к озеру Порощу, в имении той же помещицы состоящему” [6, л. 47 об – 48]. Впервые эти сведения были выявлены Л.Д. Поболем, который, к сожалению, отнёсся к ним некритически, включив в свой свод не одно, а целых два “болотных” городища: одно на озере Ореховка, а второе на озере Пороще, – соответственно, Якимовская Слобода I и II [7, с. 170]. Старичное озеро Пороще расположено в пойме Березины, в 0,6 км восточнее деревни [8]. На таком же расстоянии западнее неё на карте Управления военных топографов РККА, 1925 – 1931гг., отмечен хутор Орешина, расположенный в вершине такого же старичного озера, – по-видимому, одноимённого ему [9]. Очевидно, что и в приведенной выше “Ведомости”, и у Л.Д. Поболя, речь идёт об одном и том же городище “Окоп”, которое, просто-напросто, в одном случае оказалось “привязанным” к Ореховке, а во втором – к Порощу.

Итак, одно-единственное городище расположено в 0,2 км к северу от Якимовой Слободы. Находясь на краю обрыва 15-метровой правобережной березинской террасы, оно в любом случае никак не может считаться болотным. Очевидно его принципиальное топографическое отличие от того же Огубского городища в бывш. Калужской губернии, отнесённое В.А. Городцовым к особому типу “так называемых болотных”. Расположенное посреди заболоченной поймы р. Протвы, во время разлива оно превращалось в остров, со всех сторон окружённый “широкой” водой. При этом земляными защитными сооружениями Огубское городище, по мнению исследователя, не обладало вообще [10, с. 107 – 127]. “Болотными” в подписях к их планам А.Н. Лявданский называл смоленские городища группы III, по его классификации: расположенные вблизи болота или также на болотных островах, овальные или круглые, окружённые кольцевым валами и рвами, иногда двойными, очень маленькие (19 – 30 м в поперечнике) [11, с. 187 – 188, рис. 5, 48, 55 – 58]. Для сравнения: площадка Якимослободского в виде половины эллипса имеет размеры 120

х 30 м (Рис. 1). По-видимому, оно ближе к городищам отнюдь не “болотного”, а так называемого “обрывистого” типа. Это тип D латвийских городищ, по А. Стувбасу: с естественным препятствием в виде обрыва с тыла и с полукруглой или подковообразной системой укреплений с напольной стороны [12, р. 86].

Укрепления нашего городища в плане имеют вид плоской дуги и состоят из двойной линии валов со следами рвов перед ними. Высота внутреннего вала достигает 3, внешнего – 2 м. При прокладке магистральной ЛЭП, одна из опор которой помещается непосредственно на площадке городища, внешний вал в восточной части был разрушен примерно на половину своей длины, а внутренний прорезан дорогой. В нескольких местах основной вал дополнительно повреждён перекопами (Рис. 2). Путём разработки заложенного в том месте раскопа 4 х 2 м поперёк этого была произведена его зачистка, которая дала довольно интересные результаты.

Непосредственно под валом была выявлена яма неправильной формы, размером 2,1 х 0,6 х 0,6 м, заполненная прокалённым песком, золой и углями (Рис.3: 6). Здесь же находился жёлтовато-серая гранитная галька с бороздчатыми следами использования его поверхности для затачивания каких-то орудий, а также кремнёвый нуклеус, – по определению кандидата исторических наук И.Н. Езепенко*, мезолитический (Рис. 4: 1 – 2).

При зачистке разреза вала был выявлен фрагмент украшенного гусеничным орнаментом лепного сосуда, который относится, по-видимому, к эпохе ранней бронзы (Рис. 5: 1). По-видимому, в насыпи вала он был в переотложенном состоянии, так как в раскопе 1, заложенном уже на площадке городища, выявлен фигурный венчик наподобие происходящего с поселения рубежа неолита – бронзового века Борак Семиновский. Там же имеются и аналоги кремнёвого скребка (Рис. 5: 2 – 3) [13, с. 21; Рис.10, 14; Рис.14, 8].

Эту относящуюся, по-видимому, к мезолитической эпохе яму перекрывала насыпь первичного вала (Рис. 3, 5). Её возраст также устанавливается благодаря находкам в ней нескольких венчиков милоградских горшков, в том числе, с “жемчужным” орнаментом (Рис. 6, 1–3). Есть основания считать его, для милоградской культуры, хронологическим индикатором VIII – III вв. до н. э., то есть, скифского времени [14, с. 40]. Милоградский вал был перекрыт более поздним (Рис. 3, 3). Время его существования, – правда, тоже в столь же широком хронологическом диапазоне, – устанавливается аналогичным образом, по обломкам лепной посуды, относящимся, в данном случае, к колочинской культуре V – VIII вв. н. э. (Рис. 6, 4 – 5).

*Благодарим его, а также всех других упоминаемых далее специалистов за оказанную нам помощь

Хотя тремя небольшими раскопами и четырьмя шурфами, заложенными в разных местах площадки и в районе внутреннего вала городища было исследовано, в общей сложности, 60 м², число находок не превысило 42, и 35 из них – это фрагменты лепной керамики. Их микроструктура, исследованная заведующим кафедрой технологии стекла и керамики Белорусского государственного технологического университета, профессором доктором технических наук И.А. Левицким, оказалась принципиально различной. Одна группа, в которую вошли также и милоградские венчики с “жемчужным” орнаментом, отличалась хорошо приготовленным глиняным тестом, содержащим мелкие примеси (Рис. 7, 1 – 2). Вторая группа состояла из обломков боковых стенок, предположительно, колочинских сосудов, изготавливавшихся из гораздо более жирной глины, с применением грубых, крупных примесей (Рис. 7, 3 – 4).

На верхних уровнях валов, как первичного, так и вторичного, было выявлено большое количество угля (Рис. 8, 1 – 2). Определение породы, возраста и состояния древесины по её обугленным остаткам было произведено заведующий кафедрой лесозащиты и древесиноведения Белорусского государственного технологического университета, доцентом кандидатом биологических наук В.Б. Звягинцевым. Всего исследовалось 18 образцов. Определены: *populus tremula* (осина) – 1, *picea abies* (ель обыкновенная) – 1, неопределённое хвойное – 1, *pinus sylvestris* (сосна обыкновенная) – 15 (см. табл. 1).

Таблица 1

№	Верхний уровень первичного вала	
1	<i>Pinus sylvestris</i>	Заболонь взрослого дерева
2	<i>Pinus sylvestris</i>	Заболонь взрослого дерева
3	<i>Pinus sylvestris</i>	Заболонь очень старого дерева
4	<i>Pinus sylvestris</i>	
5	<i>Pinus sylvestris</i>	
6	<i>Pinus sylvestris</i>	Заболонь очень старого дерева
7	<i>Pinus sylvestris</i>	Сердцевина молодого дерева. Сгорело гнилым
8	<i>Pinus sylvestris</i>	
9	<i>Picea abies</i>	Сгорело гнилым
10	<i>Pinus sylvestris</i>	Заболонь взрослого дерева
11	<i>Pinus sylvestris</i>	Сердцевина
12	Хвойное	
13	<i>Pinus sylvestris</i>	Заболонь взрослого дерева
14	<i>Pinus sylvestris</i>	Сердцевина
15	<i>Pinus sylvestris</i>	Заболонь взрослого дерева
16	<i>Pinus sylvestris</i>	Заболонь взрослого дерева
17	<i>Pinus sylvestris</i>	Заболонь взрослого дерева
18	<i>Populus tremula</i>	

Как видим, некоторые образцы сгорели уже в гнилом состоянии, то есть, вряд ли в качестве топлива, а, скорее, как остатки уже заброшенных защитных сооружений. Вероятно, здесь они как в раннем железном веке, так и в раннем средневековье возводились, главным образом, из спелой, а иногда даже перестойной сосны. Такие сооружения на валах подобных городищ обычно представляют в виде тына из заострённых сверху стоячих брёвен (Рис. 8, 3). Но в истории деревянного зодчества известен ещё и “тын лежачей” – из горизонтальных брёвен, подтёсанных с концов и вставленных в пазы вкопанных опорных столбов [15, с. 63 – 67]. Часть ограды подобного типа была выявлена нами в д. Красновке, расположенной в том же Светлогорском районе, выше по правому берегу Березины (Рис. 8, 4).

Наконец, упомянем ещё о поступлении в Светлогорский историко-краеведческий музей железного наконечника копья из Якимовой Слободы, возможно, связанного с городищем. Общая длина 13 см, длина пера 6,0 см, длина втулки 7,0 см; ширина пера макс. 2,4 см; диаметр втулки макс. 2,0 см, мин. 1 см (Рис. 9). По своим параметрам он соответствует литовским наконечникам копий, тип ІГ по В. Казакиявичюсу: наконечники с широким плоским ромбовидным пером. Аналоги – в могильниках III – IV вв. Акмяняй (2), и Каштауналяй VII – VIII вв. [16, с. 29; рис. 9, 2, 6].

Итак, на городище Якимова Слобода уже сейчас можно выделить несколько этапов заселения. Первый – впервые на месте будущего городища люди поселились ещё в эпоху мезолита; Второй – после долгого перерыва то же место как-то использовалось в раннебронзовом веке; Третий – в раннем железном веке здесь было основано городище милоградской культуры, существовавшее, в том числе в VIII – III вв. до н. э.; 4 – после перерыва на месте милоградского основано городище колочинской культуры V – VIII вв. н. э. При этом, по-видимому, использовались остатки прежних милоградских укреплений (подсыпан первичный вал), но их стало две линии, а площадка увеличилась в размере. Колочинцы постоянно обитали здесь, вероятно, где-то на селище, а городище служило им лишь убежищем. И в милоградское, и в колочинское время на валу дополнительно имелись ещё деревянные укрепления (тын стоячий? лежачий?), впоследствии подгнившие и сгоревшие.

ІСТОЧНИКИ І ЛІТЕРАТУРА

1. Савинков А.Д. Указатель губернских и уездных почтовых дорог в Российской империи / А.Д. Савинков. – СПб: Гравировано и печатано у Г:^{на} издателя. – 1836. – 36 с.
2. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гомельская вобласць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору / Рэд. кал.: С.В. Марцэлеу (гал. рэд.) і інш. – Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя. – 1985. – 383 с.

3. Кошман В.І. Паселішчы міжрэчча Бярэзіны і Дняпра ў X – XIII стст. – Мінск: Беларуская навука. – 2007. – 281 с.
4. Макушников О.А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв.: Социально-экономическое и этнокультурное развитие. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2009. – 218 с.
5. Рассадин С.Е. Археологические находки XIX – начала XX в. из Парич на Березине как исторический источник. / С.Е. Рассадин// Пензенский археологический сборник / Под ред. Г.Н. Белорыбкина. – 2012. – Вып. 4. – С. 242 – 254.
6. НИАБ (Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 295. – Оп. 1. – Ед. хр. 609. – 133 л.
7. Поболь Л.Д. Славянские древности Белоруссии (свод археологических памятников раннего этапа зарубинецкой культуры – с середины III в. до н. э. по начало II в. н. э.). – Минск: Наука и техника. – 1974. – 424 с.
8. Иванов-Смоленский В.Г. Все озера Беларуси. Т. 4 // http://samlib.ru/i/iwanowsmolenskij_w_g/ivg200277.shtml – Дата доступа: 23.10.2013.
9. Лист карты N 35 – XVIII (Мозырь). Масштаб: 1 :200000.
10. Городцов В.А. Болотное Огубское городище (Предварительное сообщение) // Труды ГИМ. –1926. – Т. 1. – С. 107 – 124.
11. Лявданский А.Н. Некоторые данные о городищах Смоленской губернии // Научные известия Смоленского государственного университета. – 1926. – Т. 3. – Ч. 3. – С. 179 – 296.
12. Stubavs A. Par Latvijas pilskalnu tipoloģiju un klasifikāciju // Arheoloģija un etnogrāfija. –1974. – Т. XI. – Р. 74 – 88.
13. Язэпенка І.М. Паселішча эпохі неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Борак Семінаўскі (вынікі даследванняў 2000 і 2001 гадоў) // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2006. – Вып. 11. – С. 20 – 43.
14. Рассадин С.Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос. – Минск: Институт истории НАН Беларуси. – 2005. – 106 с.
15. Секретарь Л.А. О типологии деревянных рублёных оград монастырей и погостов XVIII века // Проблемы исследования, реставрации и использования архитектурного наследия. Межвузовский сборник. – Петрозаводск: РИО Петрозаводского государственного университета им. О.В. Куусинена. – 1986. – С. 63 – 67.
16. Казакиявичюс В. Оружие балтских племён II – VIII веков на территории Литвы. – Вильнюс: Мокслас. – 1988. – 160 с.

ІНФОРМАЦІЯ ОБ АВТОРЕ

Рассадин Сергей Евгениевич – професор кафедры истории Беларуси и политологии Беларускаго государственного технологического университета, доктор исторических наук (Минск).

Научные интересы: проблемы археологии различных эпох, геральдика, генеалогия, древняя история.

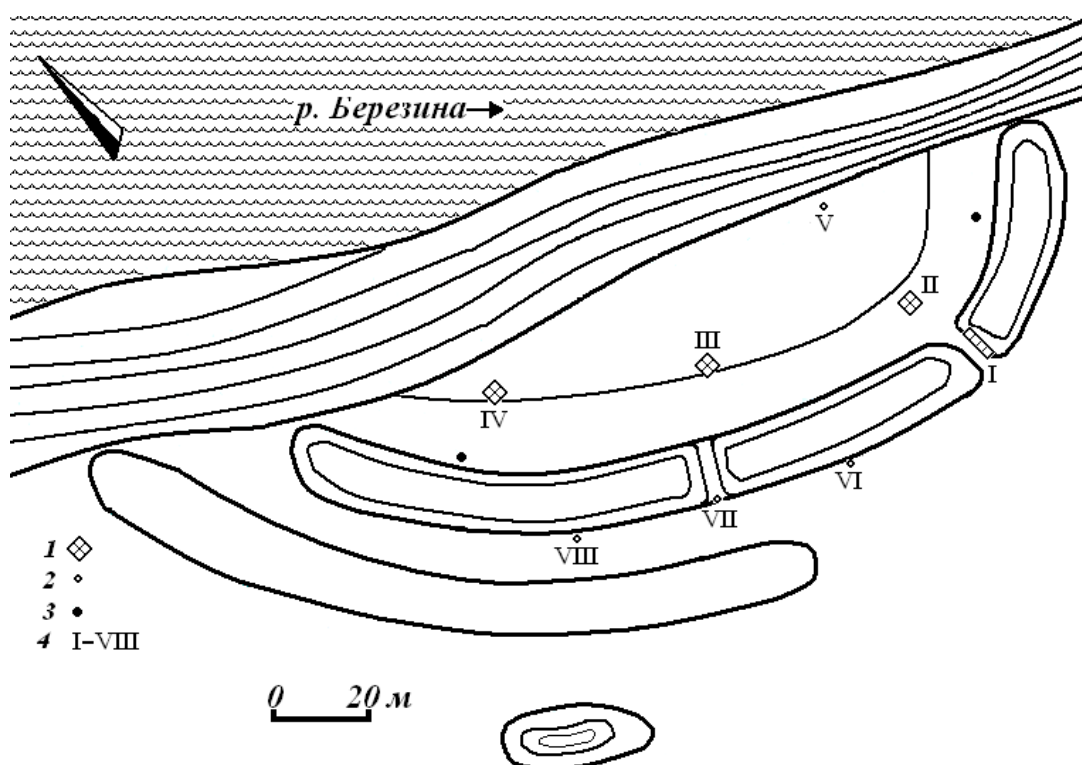

Рис. 1. Условные обозначения: 1 – раскоп; 2 – шурф; 3 – опора линии электропередачи, электрический столб; 4 – номера раскопов и шурфов. I – раскоп на внутреннем валу (4x2м); II – раскоп 1 (4x4м); III – раскоп 2 (4x4м); IV – раскоп 3 (4x4м); V – шурф 1(1м²); VI – шурф 2 (1м²); VII – шурф 3 (1м²); VIII – шурф 4 (1м²).

Рис. 2. Вид на валы городища Якимова слобода с восточной стороны.

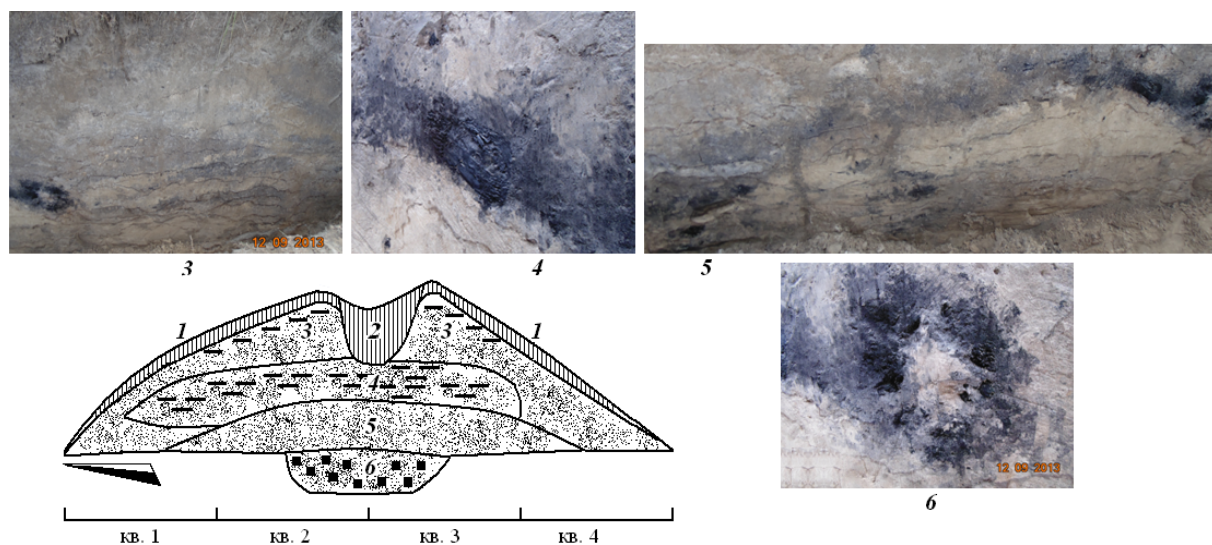

Рис. 3. Профіль внутрішнього вала. 1 – культурний слой; 2 – перекоп; 3 – Верхній рівень вторичного вала; 4 – зола і уголь от сгоревших конструкций; 5 – первичний вал; 6 – мезолітична яма.

Рис. 4. Матеріали епохи мезоліта.

Рис. 5. Матеріали епохи бронзи.

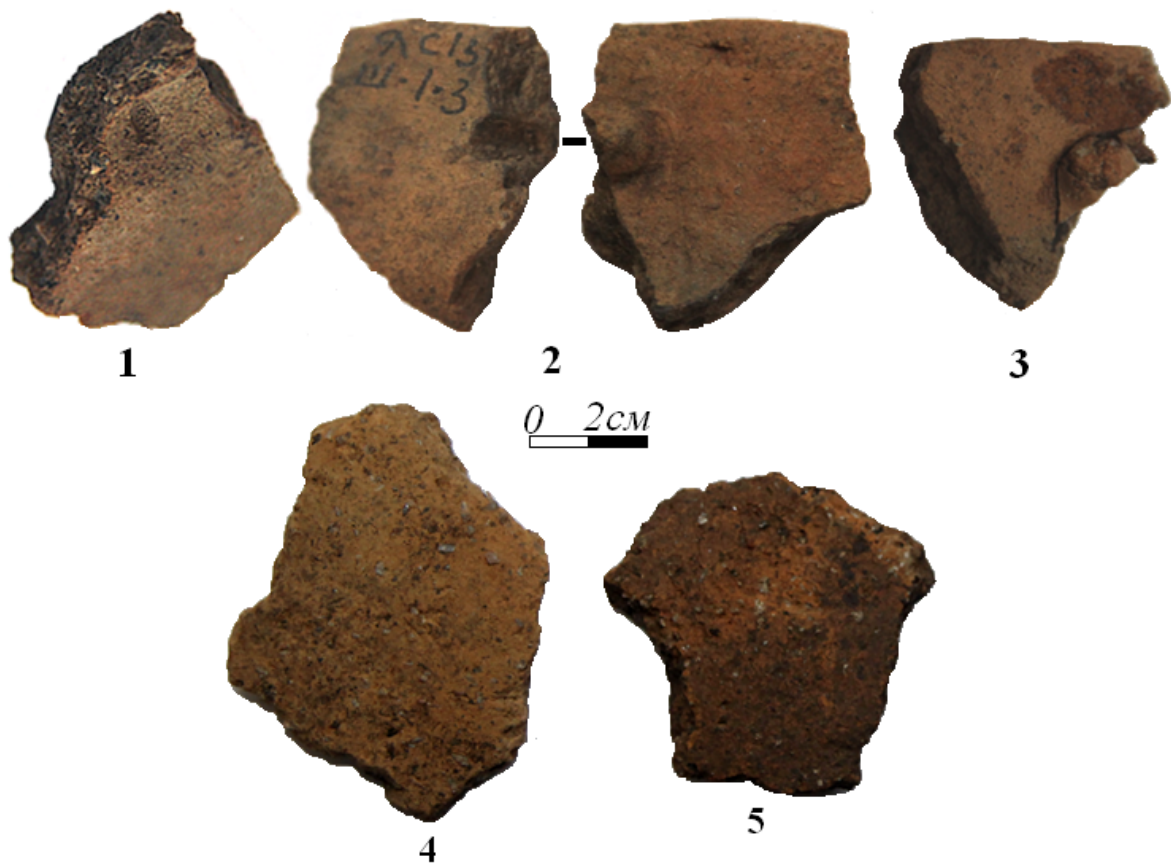

Рис. 6. Лепная керамика епохи заліза. 1–3 – венчики милоградських горшків; 4–5 – обломки колочинських посудів.

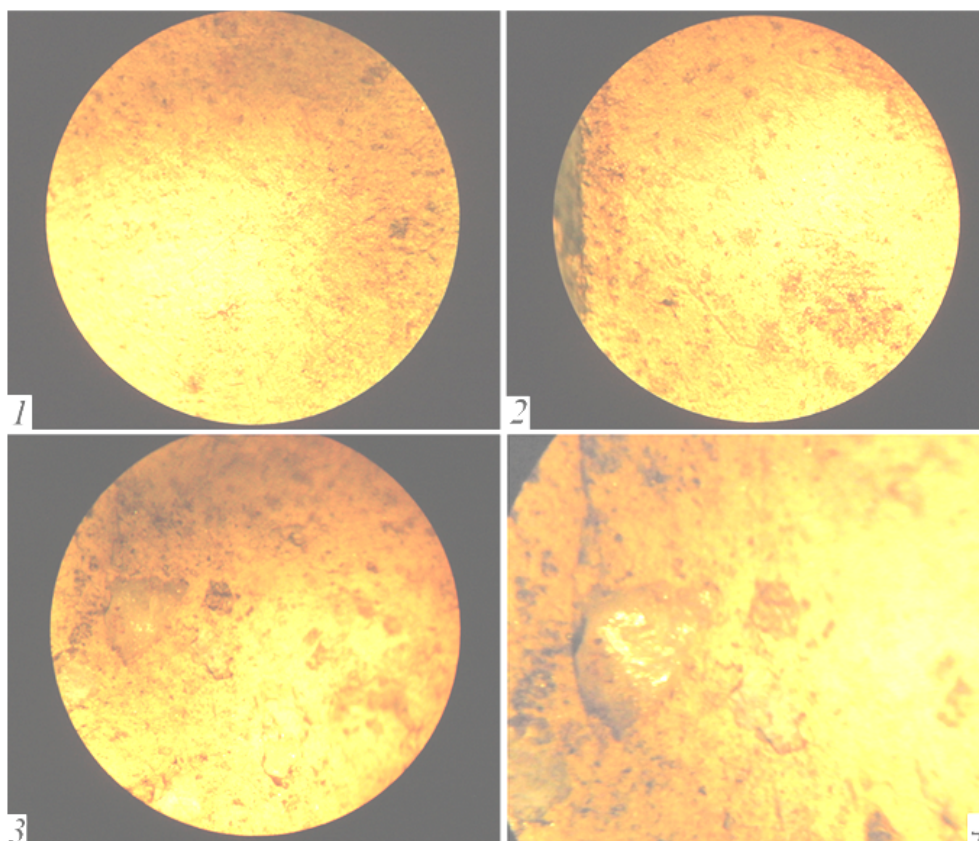

Рис. 7. Керамическая микроструктура. 1 – милоградского венчика с ногтевым орнаментом; 2 – милоградского венчика с “жемчужным” орнаментом; 3, 4 – боковых стенок колочинских сосудов.

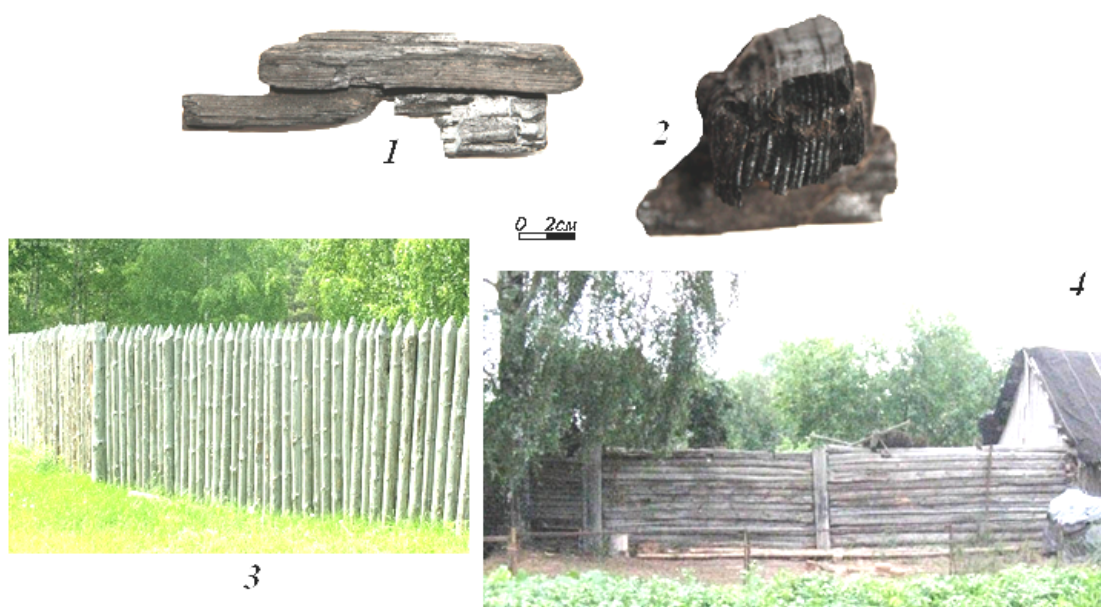

Рис. 8. Дендрологические материалы. 1–2 – сгоревшая древесина; 3 – частокол (реконструкция); 4 – стена типа “лежачего тына”, д. Красновка Светлогорского района (фото С.Е. Рассадина, 2009 г.).

Рис. 9. Наконечник копья и его аналоги. 1 – Якимова Слобода; 2 – Акмянй; 3 – Каштауналяй.

УДК 903.531(477.53)“-10”

ЧОРНОГОРІВСЬКІ ПОХОВАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ З ПОНИЗЗЯ ПСЛА

Ірина КУЛАТОВА (Полтава)

Охарактеризовані чорногорівські поховання киммерійського часу, виявлені нещодавно під час досліджень курганів у пониззі Псла на Полтавщині.

Ключові слова: киммерійський час, чорногорівська група, поховання, Кияшки, Нижній Псел, Петрашівка, Солонці.

Приводится характеристика черногоровских погребений киммерийского времени, обнаруженных недавно во время исследований курганов на Нижнем Псле на Полтавщине.

Ключевые слова: киммерийское время, черногоровская группа, погребения, Кияшки, Нижний Псел, Петрашевка, Солонцы.

The characteristic time of the Cimmerian chernogorovskih graves discovered recently during a study of burial mounds in the Lower psle in Poltava.

Key words: Cimmerian time, Chernogorovskaya Group, burials, Kiyashki, Petrashivka, Solontsy, Psel.

У курганах пониззя р. Псел і невеликої передстепової річки Сухий Кобелячок вздовж лівого берега Дніпра Полтавською експедицією ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології за останні роки виявлено близько десятка поховальних комплексів киммерійського часу. Всі ці поховання, відкриті в курганах Лівобережного Придніпровського терасового лісостепу в межах Полтавщини, виявилися впущеними до центральної частини невеликих за розмірами насипів, розташованих на терасах вздовж лівобережної ланки Придніпровського суходільного шляху і його регіональних відгалужень. Досліджені комплекси в цілому ординарні, отже належали вони представникам рядового степового населення, яке просувалося до лісостепових ділянок на початку I тис. до н. е. і займало вільні для випасів ділянки підвищень вододілів рік, вкриті степовою рослинністю.

Інформація про кілька поховань вже оприлюднювалася друком. З-поміж них – захоронення 1 з кургану № 1, дослідженого у с. Петрашівка Кременчуцького району [2; 5], а також поховання 7 кургану № 3 неподалік с. Кияшки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ на Полтавщині [8, с. 212 – 213, рис. 234]. Відомості про інші містяться лише у науковій звітності дослідників [6; 7].

Найпівнічніше за місцезнаходженням поховання досліджене у кургані № 1 групи V поблизу с. Солонців Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська [11] в ході науково-рятивних розкопок навесні 2013 р. [6, арк. 23 – 25]. Воно здійснене у насипу висотою близько 1 м і діаметром 28 м, що знаходився на краю другої тераси лівого берега р. Рудька – сучасної лівобережної притоки Псла.

Поховання 1/2 відкрите у напівзруйнованому перекопами стані за 1,2 – 2,6 м на схід – північний схід від умовного центру насипу (далі – УЦ) на глибині 0,05 – 0,40 м. Зафіксоване у польовій звітності як поховання 1 (розвал ліпної посудини) та 2 (північно-східна частина ями із залишками

кінцівок похованого) (Рис. 1: 1). Сліди ями виявлені лише у північно-східній частині погано збереженого комплексу.

Містилося в неглибокій ямі із заплічками, зорієнтованій за довшою віссю у напрямку південний захід – північний схід. Ширина ями – 0,5 – 0,6 м. Її рештки збереглися на довжину 1,1 м. Орієнтовно, остання була завдовжки 2,0 – 2,2 м і мала глибину 0,4 м від УЦ. Яму оточував простір заплічок шириною 0,9 – 1,1 м, отже, площа поховальної споруди становила, вірогідно, – 2,2 – 2,4 м². Про це посередньо свідчило зміщення до північного заходу розвалу ліпної посудини (Рис. 1: 1), дно якої розміщувалося на глибині 0,35 м, фіксуючи основу уступу заплічок. Ліпна посудина стояла у їх північно-західному куті із незначним нахилом. Гіпотетично, розміри заплічок мали складати 1,0 – 1,1 x 2,20 м. Заповнення було мішаним чорноземним, ущільненим проникненням талих вод. В основі ями виявлені кілька вуглин.

Виходячи з кісткових решток (випростані і зведені в стопах нижні кінцівки молодої людини), похована – жінка-?¹, була викладена випростано на спині, головою на південний захід. Про положення рук та ін. деталі розміщення небіжчиці дані відсутні. В орному шарі за кілька метрів на схід трапився винесений плугом уламок леза залізного ножа довжиною близько 2 см.

Розвал ліпної посудини належав дещо асиметричній корчажці, з невисоким, трохи відігнутих потовщеним вінцем, кулястим тулубом з максимальним розширенням на середині висоти, звуженим до дна із незначним вигином в основі без утору (Рис. 1: 2). Поверхня акуратно заглажена, місцями має нерівномірний випал. З домішок відзначені дрібний кварцовий пісок, поодинокі включення вигорілої черепашки та блискітки слюди. Висота – 20,8 см; діаметри: вінця – 12,0 x 12,3 см, шийки – 11,6 x 11,8 см, тулуба – 16,2 x 16,6 см, дна – 9,7 x 10,2 см; товщина стінок – 0,6 – 0,9 см; прогин (заглибина посередині) дна в основі – 0,3 – 0,4 см.

З кола аналогій посудині назвемо корчажки з чорногорівських поховань у Танковому (курган № 9, поховання 6) та Таш-Джарган 2 [3, с. 246, рис. 149, 2 – 3], Рисовому (курган № 5, поховання 9), а також схожі на них – з Гура-Бикулуй (курган № 5, поховання 1) і Приозерного 1 [3, с. 163, 172, рис. 66, 3; 75, 14]. Подібні корчажки характерні переважно для захоронень Криму й Орільсько-Самарського межиріччя [3, с. 74, 116, рис. 43].

З огляду на наведене вище, поховання атрибутоване як здійснене чорногорівськими племенами доби раннього залізного віку на початку кіммерійського часу.

¹ Польове визначення канд. мед. наук А. В. Артем'єва, лабораторне – В. Л. Бондаренка.

Друге – поховання 7 кургану № 3 неподалік с. Кияшки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська [8, с. 212 – 213, рис. 234] було влаштоване з орієнтацією і положенням небіжчика, що притаманні чорногорівським захороненням [3, с. 59, 61], хоча виявилось опублікованим без остаточного культурно-хронологічного визначення як комплекс передскіфського часу.

Досліджене за 5,8 м на північ на глибині 0,80 м від УЦ в кургані висотою 0,65 м і діаметром 21 м. Впущене з рівня поверхні насипу доби пізнього бронзового віку, вивчалось з глибини 0,6 м від УЦ. Містилося в підпрямокутній у плані ямі зі скругленими кутами з темним супіщаним гумусованим вмістом розмірами 0,56 x 0,98 м і площею дещо більше 0,5 м² (Рис. 2). Вирівняне дно ями залягало на глибині 0,8 м. Вона була зорієнтована за довшою віссю північний схід – південний захід.

Посеред ями, за віссю її симетрії, знаходився скелет дитини у віці 3-4-х років. За положенням кісток встановлена позиція: на лівому боці, головою на південний захід, з трохи підігнутими випростаними ногами. Руки, вірогідно, були викладені вздовж тулуба (Рис. 2). Перед лицевим відділом черепа дитини знаходилися дрібні уламки ліпної кераміки, зліва від кісток скелету – вуглина. Фрагменти належали стінці ліпної посудини із заглаженою до лискування поверхнею та домішками шамоту, піску і блискітками слюди в щільному тісті сіро-коричневого кольору. Вони мали розміри – 2,2 x 2,6 та 2,3 x 3,0 см. Неподалік в орному шарі насипу кургану виявлений невеликий уламок шийки тієї ж ліпної корчагоподібної посудини, прикрашеної насіннеподібними вдавленнями палички. Він також містив у тісті домішки шамоту, піску, блискітки слюди (Рис. 2, 2) і зберігав сліди лискування. Вірогідно, уламок був винесений землеріями з поховання.

Найпівденнішим за місцезнаходженням у мікрорегіоні виявилось поховання, досліджене 2011 р. в кургані № 1 у с. *Петрашівка* Салівської сільської ради Кременчуцького району [2; 5, с. 27, 29 – 30]. Воно здійснене посеред насипу висотою близько 1 м і діаметром 34 м, розташованого на мису першої тераси правого берега Сухого Кобелячка – лівобережної притоки Дніпра.

Поховання 1 знаходилося за 2,05 м на північний схід на глибині 0,4 м від УЦ. Впущене з верхньої частини кургану інгульської катакомбної культури (Рис. 3: 1). Виявлене за темносупіщаним заповненням невеликої ями, слідами попелу і скупченням розтягнутих землеріями та збережених в уламках кісток скелету людини, а також частково кальцинованих кісток тварини.

Яма мала близьку до прямокутної зі скругленими кутами в плані форму, розміри – 0,8 x 1,3 м, площу – близько 1 м². Була зорієнтована довшою віссю з північного заходу на південний схід. Стінки в основі прямовисні, дно – рівне. Західна частина пошкоджена перекопом 1941 р.

Посеред ями, зі зміщенням до південного сходу, стояв ліпний горщик (Рис. 3, 1: рг), навколо якого відзначені рознесені землеріями кальциновані кістки тварини та уламки трубчастих кісток чоловіка у віці 40 – 45 років. З північно-західного боку знаходилися фрагменти кісток вівці або кози свійської, кілька вуглин, рештки деревного тліну і розвал залізного ножа (Рис. 3, 1). Під цими останками на дні виявлені залишки підстилки рослинного походження. Заповнення нижньої частини ями було однорідним – сіро-коричневим супіщаним. Вірогідно, вона закидалася вмістом викиду ґрунту, вийнятого під час спорудження.

Частина розвалу ліпного горщика із заглаженою поверхнею, виділеною шийкою, кулястим тулубом, звуженим до придення, на плитчастій основі з утором, домішками жорстви, кварциту і піску в щільному тісті, характерними давніми округлими сколами на поверхні. Вінця і шийка втрачені через розорювання поверхні кургану. Збережена висота – 16,7 см; діаметр тулуба – 15,2 см; діаметр дна – 8,3 x 8,5 см (Рис. 3, 2).

Фрагменти леза залізного ножа з відбитками дерева та вичиненої шкіри, поверх якої помічені сліди окислів срібла від декору піхов (Рис. 3: 3). Загальна довжина – 2,6 см; ширина леза – 1,2 см; його товщина по спинці – 0,35 см.

Таким чином, невелика і неглибока видовжено-овальна яма, зорієнтована в північно-західному напрямку, містила сліди струхлого дерева та рештки чоловіка зрілого віку, який був викладений у зібганому стані, здогадно, на лівому боці. Наявність збереженого інвентарю – нижньої частини ліпного горщика, а також уламка залізного ножа з прямою спинкою, решток напутньої їжі, вуглин вказують на кіммерійський час влаштування такого поховання [3, с. 53].

Подібні захоронення зустрічаються як у Подніпров'ї, так і в Орільсько-Самарському межиріччі, та відносяться фахівцями до чорногорівської групи степових кочівницьких старожитностей [3, с. 58, 59]. Саме в середовищі останніх, в тому числі і на Сході України, знаходять розповсюдження залізні ножі. Серед інвентаря чорногорівських поховань відома знахідка залізного ножа з прямою спинкою, виявлена в комплексі 11 кургану № 11 поблизу Золотої Балки Нововоронцівського району Херсонської області, що вважається подібним до білозерських [1, рис. 2: 5; 10, с. 141, рис. 1: 1]. Збережена нижня частина ліпного горщика нагадує посудини з поховання 11 кургану № 17 групи курганів “Аккермень 1” на Запоріжжі [3, с. 94, рис. 38: 4; 9, с. 25 – 26], а також основи ліпних чорногорівських корчажок з поховання 9 кургану № 5 неподалік Рисового Красноперекопського району в Криму [12, с. 152, рис. 59: 11] і поховання 1 кургану № 2 у Малокатеринівці Запорізького району й області [4, с. 80, 81, табл. ХІ: 5].

Досліджені в курганах пониззя Псла поховальні комплекси належить до кола чорногорівських старожитностей початкової доби раннього залізного віку. Їх поява може бути пов'язана із просуванням вздовж узбережжя Дніпра вглиб Лісостепу степових кочівників з кінця першого періоду розвитку чорногорівських племен, зумовленим проявами екологічної кризи – значної посухи першої половини – середини IX ст. до н. е. [3, с. 255]. Всі ці поховання є першими з виявлених на Полтавщині чорногорівськими пам'ятками, котрі засвідчують переміщення до меж Лісостепу кочівників вже на початку киммерійського часу [5, с. 108].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Евдокимов Г.Л. Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника / Г. Л. Евдокимов // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б.Н. Гракова). III Граковские чтения: сб. науч. ст. – Запорожье, 1999. – С. 99 – 102.
2. Кулатова І.М. Чорногорівське поховання в околицях Комсомольська / Кулатова І. М. // Свічадо Придніпров'я : Краєзнавчий альманах. – Комсомольськ : Apriogri print, 2012. – Кн. VIII. – С. 54 – 57.
3. Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья / С. В. Махортых. – К. : Шлях, 2005. – 380 с. – (Bibliotheca “Vita antiqua”).
4. Плешивенко А.Г. Курганы села Малокатериновка / А.Г. Плешивенко. – Запорожье: Обл. инсп. по охране памят. ист. и культ., 1996. – 113 с., LI табл.
5. Супруненко О.Б. Петрашівський курган доби енеоліту – бронзового віку / Супруненко О.Б. – К. : ЦП НАНУ і УТОПК, 2012. – 140, 8 с.
6. Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження курганів поблизу с. Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської обл. навесні 2013 р. / Супруненко О.Б. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 733. – 125 арк.
7. Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження курганів на території колишнього с. Лавриківка Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської обл. у 2010 р. / Супруненко О.Б., за участю Шерстюка В.В. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 648. – Т. I та II. – 351 арк.
8. Супруненко О.Б. Кургани Нижнього Прип'їлля / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк. – К. : ЦП НАНУ і УТОПК, 2011. – 472, 24 с.
9. Тереножкин А.И. Киммерийцы / А.И. Тереножкин. – К. : Наукова думка, 1976. – 223 с.
10. Шевченко Н.П. Новые памятники раннего железного века на юге Украины / Н.П. Шевченко // Древнейшие скотоводы степей юга Украины : сб. науч. тр. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 140 – 148.
11. Шерстюк В.В. Курганна група V [с. Солонці] / В.В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України : Полтавська область. Комсомольська міська рада. – К. – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – С. 131 – 132. – № 129.
12. Щепинский А.А. Северное Присивашье в V – I тысячелетиях до нашей эры / А.А. Щепинский, Е.Н. Черепанова. – Симферополь : Крым, 1969. – 328 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Кулатова Ірина Миколаївна – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, фахівець у галузі археологічного пам'яткоохоронництва, дослідник археології раннього залізного віку Дніпровського Лівобережжя.

Наукові інтереси: проблеми археології раннього залізного віку.

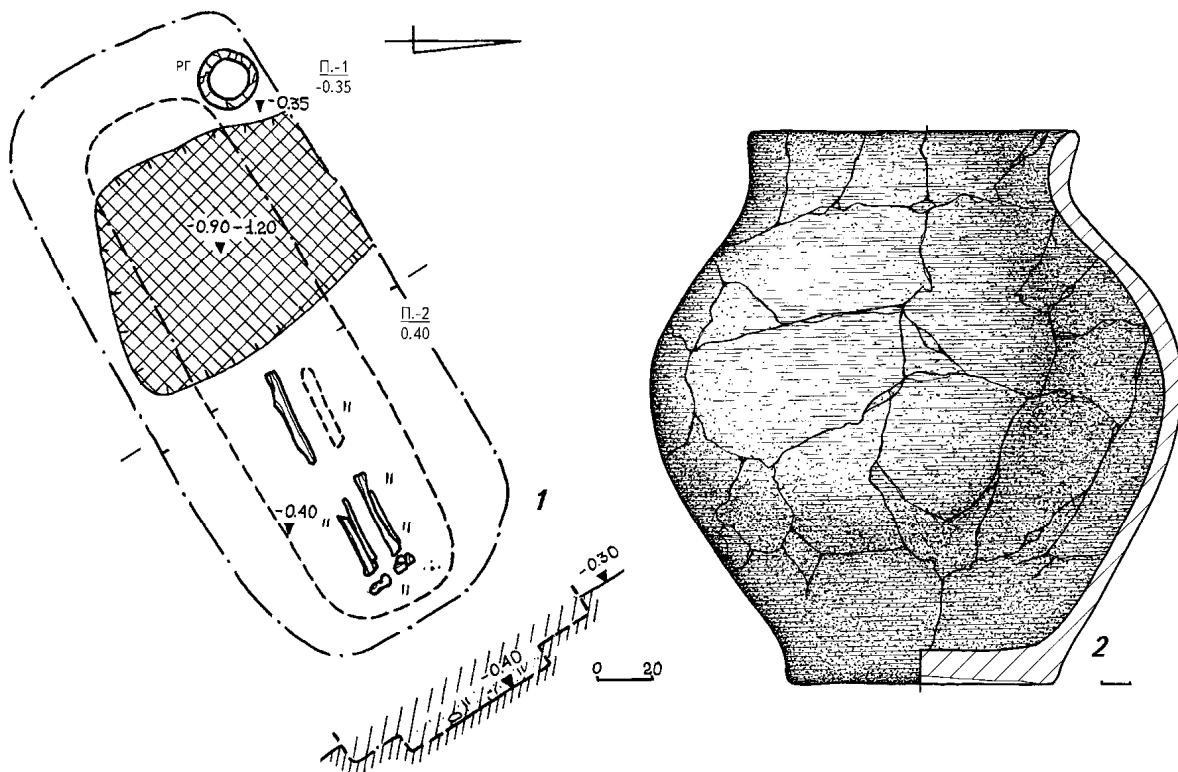

Рис. 1. Солонці, с. Група V, курган № 1, поховання 1/2. План і перетин (1).
Ліпна корчажка (2). Рг – розвал посудини.

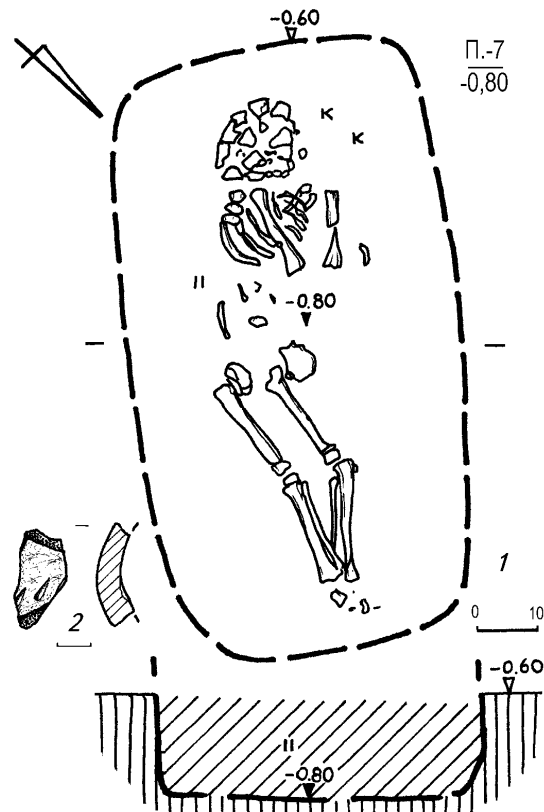

Рис. 2. Кияшки, с. Курган № 3, поховання 7. План та перетин.

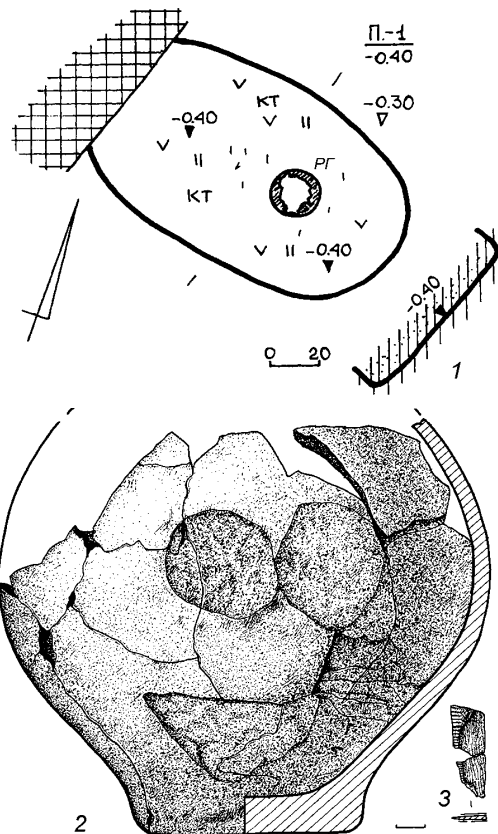

Рис. 3. Петрашівка, с. Курган № 1, поховання 1. План і перетин (1). Знахідки (2-3).
2 – кераміка; 3 – залізо, сліди шкіри і срібла.

“СКІФСЬКА ЕПОХА: ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ – СТЕПОВЕ ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР’Я”

УДК 904.5(477.65)”638,,

НОВОЕ О МЕЛЬГУНОВСКОМ КУРГАНЕ

Нинель БОКИЙ (Кировоград), Александр МОГИЛОВ (Киев)

Стаття присвячена вивченню Мельгуновського кургану – видатної пам’ятки Скіфії. Аналізуються матеріали досліджень 1990 р. Розглядаються поховальний обряд та інвентар комплексу.

Ключові слова: скіфи, курган, поховання, кенотаф, рів, тризна.

Статья посвящена изучению Мельгуновского кургана – выдающегося памятника Скифии. Анализируются материалы раскопок 1990 г. Рассматриваются погребальный обряд и инвентарь комплекса.

Ключевые слова: скифы, курган, погребение, кенотаф, ров, тризна.

The article examines Melgunovsky barrow – an outstanding monument of Scythia. Excavation materials of 1990 are analyzed. Funeral ceremony and tomb materials of the complex are considered.

Keywords: Scythians, barrow, burial, cenotaph, moat, funeral feast.

Мельгуновский курган занимает особенное место в кругу древности в Украине. Это первый археологический комплекс, раскопанный на нашей территории. Его исследование в 1763 г. знаменует начало скифской полевой археологии. Следуя во времени за раскопками в Геркулануме и Помпеях в 1-й половине – середине XVIII в., этот комплекс входит в число наиболее рано исследованных во всей Европе.

Памятник находится в сфере внимания ученых уже два с половиной века. Трижды он подвергался раскопкам, множество раз осматривался археологами. Менялось и его имя. В 1763 г. во время раскопок А.П. Мельгунова он назывался Литым курганом. По имени своего первого исследователя он получил наименование Мельгуновского. Во время работ В.Н. Ястребова в 1892 г. среди местного населения он был известен как Червонная Могила. А в послевоенное время – уже как Раскопанная Могила.

Несмотря на столь длительное изучение, перед учеными продолжали стоять целый ряд вопросов, связанных с этим памятником. Многие еще оставались не понятным. С целью разрешения широкого спектра проблем, в 1990 г. доцентом Кировоградского педагогического института Н.М. Бокий были предприняты раскопки на месте, где располагался Мельгуновский курган. Полученные результаты позволили во многом по-новому взглянуть на многие вопросы, связанные с памятником. В этой работе, уделив конечно внимание и более ранним раскопкам, хотелось бы более подробно остановиться именно на материалах этих исследований 1990 г.¹.

¹ Искренне благодарны И.А. Козырь и К.И. Панченко за помощь в работе с материалами

Сегодня место, где когда-то возвышался Литой курган, мы можем найти у дороги между селами Копани и Топило Знаменского района Кировоградской области (Рис. 1). Он располагался в Днепровском Правобережье на самом севере степной зоны, на ее границей с лесостепью. Впервые памятник раскапывается в **1763 году**, по поручению известного государственного деятеля тех времен, генерал-поручика *Алексея Петровича Мельгунова* (Рис. 2). 3 сентября 1763 г. он дает указание [1, с. 130], и под надзором генерал-майора Исакова местные крестьяне приступают к работе. Памятник находился на расстоянии 7 верст от Черного леса, в 30 верстах от крепости Святой Елизаветы, в 100 верстах от правого берега Днепра, между верховьями рек Ингула и Ингульца в урочище Кучеровы Буераки [2, с. 270 – 272].

Под верхним черноземным слоем была обнаружена каменная песчанниковая статуя без головы. К западу от нее, на глубине 6 футов или более, был найден знаменитый набор вещей раннескифского времени. По словам Г.Ф. Миллера, они лежали в каменном ящике [7, с. 503 – 508]. Сегодня, на основании данных работ ученых, мы можем со значительной долей достоверности восстановить состав этого комплекса:

1. Железный меч с рукоятью, покрытой золотой пластиной с орнаментом (Рис. 3, 6; 5, 1).
2. Декорированные золотые обкладки ножен с лопастью для подвешивания (Рис. 3, 6; 5, 2; 6, 3).
3. Золотое массивное кольцо.
4. Железное кольцо.
5. Золотая диадема (Рис. 4, 2; 6, 4).
- 6–8. Серебряные детали переднеазиатского табурета, в их числе:
 6. Четыре серебряные наконечника ножек, орнаментированные позолоченными пояском и розеткой (Рис. 3, 55 – 58).
 7. Четыре серебряных цилиндрических обкладки (Рис. 3, 7 – 10).
 8. Цилиндрические втулки с боковыми отверстиями (один целый, и части других; Рис. 3, 52 – 54).
9. Двадцать три гвоздика с головкой, обтянутой золотом, и изображением розетки на ней. Вероятно, они тоже являлись частями парадного табурета (Рис. 3, 1).
10. Семнадцать золотых блях с изображениями хищной птицы с распростертыми крыльями. На обороте припаяны петли. У 16 блях – по 4 ушка, находящихся у горла, основания хвоста и по середине крыльев. У одной бляхи – лишь 2 петли: у горла и хвоста (Рис. 4, 3 – 19; 6, 1, 2).
11. Сорок бронзовых втульчатых наконечников стрел. Девять наконечников – двухлопастные листовидные с шипом (Рис. 3, 11 – 19). Остальные – трехлопастные: 25 листовидных, многие – с шипом (Рис. 3, 26–50); 4 – с треугольной утяжеленной головкой (Рис. 3, 20 – 22, 25), 2 – с

треугольной утяжеленной головкой и опущенными концами лопастей, создающими “жальца” (Рис. 3, 23, 24).

12. Бронзовая колчанная застежка, покрытая золотым листом. Центр рубчатый с гладким перехватом в центре. Концы украшены львиными головками (Рис. 3, 3).

13–14. Золотые прямоугольные пластины с рядами точек (Рис. 4, 20, 21).

15. Золотая пластина с изображением животных (Рис. 4,1; 5,3).

16. Серебряная круглая бляха, украшенная кружочками (Рис. 3,5).

17. Фрагменты несколько большей круглой серебряной бляхи, а также другие серебряные фрагменты, некоторые из которых, видимо, принадлежат вышеупомянутой бляхе (Рис. 3, 2).

Кроме этого упоминаются находки различных золотых, серебряных и железных обломков².

Ниже в насыпи шли мощные пережженные слои с перегорелыми землей, глиной, шлаками, камнями, костями. Далее, пройдя уровень древнего горизонта и даже углубившись в материковую глину, найти ничего так и не удалось. Крестьяне, которым было выдано за работу 70 рублей, были распущены [3, с. 601, 602], а вещи, найденные в кургане, отвозятся в Петербург и передаются в Академию наук, где помещаются в Минц-кабинет Кунсткамеры. В 1859 и 1894 гг находки передаются в Эрмитаж [4, с. 2, 3; 5; 6, с. 135, 140, 143]. В Кунсткамере находки по поручению Г.Ф. Миллера, действовавшего по повелению императрицы Екатерины II, зарисовываются, а потом и описываются им. Примечательно, что Г.Ф. Миллер считал находки принадлежавшими древним уграм [7, с. 503 – 508]. Несколько позже мельгуновские находки упоминаются в описании Кунсткамеры И. Бакмейстера [1, с. 130].

После этого более века они остаются в забвении в хранилищах, пока, наконец, в самом начале XX в. к ним не возвращается А.А. Спицын [2, с. 270 – 272]. Преведя тексты отчета А.П. Мельгунова и описания Г.Ф. Миллера, ученый рассмотрел инвентарь кургана, чем вызвал новую волну интереса к находкам из Литого кургана. Вскоре выходит работа Е.М. Придика “Мельгуновский клад”. Ученому, проделавшему огромную работу по восстановлению и атрибуции инвентарного комплекса, удалось в целом правильно уловить разнокультурный скифский и передневожосточный характер вещей. Достаточно точной, учитывая уровень хронологических разработок того времени, была и его дата находок – первая половина VI в. до н. э. [4].

² Е.М. Придик, датировал эти вещи 1-й половиной VI в. до н. э. [4, с. 21]. В дальнейшем, в соответствии с существующими тенденциями в скифологии, дата понемногу удревнялась, сначала до рубежа VII – VI вв. до н. э., а потом и до середины – 2-й половины VII в. до н. э. [8, с. 2; 9, с. 112; 10, с. 22], при этом некоторые драгоценные вещи из комплекса могут быть еще более раннего времени: VIII – 1-й половины VII вв. до н. э. [11, 1997, р. 109; 12, с. 29, 30, 50 – 52, 59, 61 – 63].

К сожалению, судьба многих вещей из Мельгуновского кургана оказалась печальной. В 1932 г. часть вещей из памятника по решению Паритетной комиссии была передана в Харьковский исторический музей. В Эрмитаже, для снятия гальванопластических копий, остались лишь 17 изделий: золотые диадема, ножны и рукоять меча, бляха-орел, часть пластины со зверями; от табурета – серебряные наконечник ножки и 2 цилиндра (один прорезной), 2 серебряных гвоздя; 7 бронзовых наконечников стрел. В Харькове находки сильно пострадали во время войны. Эвакуированы были лишь драгоценные изделия. По дороге в Уфу состав с ними был разбомблен, в дальнейшем они часто находились в условиях не приспособленных для хранения. Наконец в 1944 ящики с вещами возвращают в Киев а потом и Харьков [13, с. 20 – 22]. Долго мельгуновские вещи из Харькова считались утерянными [14, с. 6; 15, с. 237; 16, с. 333; 6, с. 143]. Однако, недавно выяснилось, что после войны уцелели 3 наконечника ножек (2 из них были похищены из музея в 1957 г.) и 3 полых цилиндра от трона. Таким образом, уцелевшие находки из раскопок 1763 г Литого кургана сегодня хранятся частично в Эрмитаже в Санкт-Петербурге, частично – в Харьковском историческом музее [13, с. 20 – 27].

Крайне фрагментарные данные о раскопках кургана в 1763 г. диктовали необходимость его повторных раскопок. Они были осуществлены в 1892 г. преподавателем Елисаветградского училища *Владимиром Николаевичем Ястребовым* (Рис. 7), работавшим по поручению Императорской археологической комиссии.

Мельгуновский курган был обнаружен в 3-х верстах к северу от железнодорожной станции Треповка и в полутора верстах к юго-западу от деревни Кучеровка Александрійського уезда. К тому времени, из-за мощных пережженных красноватых слоев, составлявших его насыпь, он носил название “Червоной Могилы” и представлял собой возвышенность неправильной формы, состоявшую из бугров и ям. Высота его была 1,5 сажень (3,2 м), а длина основания – около 100 сажень (213 м). В.Н. Ястребов поначалу заложил траншею с севера на юг, а затем раскопал и боковые останцы. Насыпь состояла из пережженной красноватой рассыпчатой земли. Повсюду попадалось множество шлаков, зола, сажа, угли. Причем по мере приближения к уровню почвы, их становилось все больше. Под западной полкой в грунте открыта “канавка”, ориентированная с севера на юг и имевшая 6,4 м (3 сажени) длины, 3,2 м (1,5 сажени) ширины, 0,7 м (1 аршин) глубины. Заполнение ее составляли пережженные слои, находок не встречено. Под восточной полкой обнаружена ограбленная могила, представлявшая собой катакомбу. Входная яма, диаметром и глубиной 2,13 м (1 сажень), в восточном боку имела вход в катакомбу с покатым полом и сводчатым потолком. Она состояла из двух

последовательных круглых камер около 3,2 м (1,5 сажени) в диаметре и 1,4 м (2 аршина) в высоту. Могила была пустой. С юго-восточной стороны от полы кургана к ней шел наклонный грабительский ход [17, с. 134; 18, с. 36, 37; 2, с. 273, 274].

В 1949 г. курган, называвшийся уже Раскопаной Могилой, осматривает А.И. Тереножкин. Высота его отвалов еще достигала 2,6 м, а место раскопок опоясывал кольцевой вал с тремя узкими перерывами диаметром около 70 м, толщиной в основании 9 – 10 м и высотой 1,5 м. Площадка внутри вала была покрыта мелкими бугорками и заплывшими впадинами [19, с. 113]. В 60-х гг. Эти возвышения были спланированы в результате сельскохозяйственных работ.

Между тем, специалистам все более ясной становилась необходимость нового полного исследования подкурганной поверхности Литой Могилы с применением новой методики. Эта работа была осуществлена известной исследовательницей древностей Кировоградщины *Нинелью Михайловной Бокий*. Она внимательно изучила историю раскопок памятника [20, с. 3 – 5], работала в ЦГАДА СССР, изучив отчет А.П. Мельгунова (сохранились рукописные выписки оттуда), побывала в Ярославле – месте где А.П. Мельгунов провел заключительную часть своей жизни, нашла место расположения кургана.

В 1990 г. раскопки памятника были осуществлены экспедицией Кировоградского государственного педагогического института имени А.С. Пушкина [21, с. 13,14]. Первоочередными были задачи исследования всего подкурганного пространства, выявления (в случае наличия такового) рва, поиска и обмеров катакомбы, раскопанной В.Н. Ястребовым.

Расположение памятника удалось локализовать у дороги между селами Топило и Копани Знаменского района Кировоградской области, в 550 м на север от Копаней. Работы проводились 5 июля – 11 августа³. В ходе опроса местных старожилов обнаружилось, что в народной памяти сохранились древние названия памятника Литой курган и Червона Могила, старожилы помнили, что его копали 2 раза и что за раскопки рабочим выдали по 70 рублей. Действительно, во время работ А.П. Мельгунова рабочим (правда, на всех) выдали 70 рублей. И народная память сохранила это, несмотря на прошедшие более 220 лет.

Коллеги-археологи проявляли большой интерес к раскопкам легендарного памятника, не редко приезжая посмотреть на работы (Рис. 8; 9).

На момент исследований насыпь уже отсутствовала. Место кургана выделялось лишь выходом красных пережженных слоев. Раскопки

³ Экспедиция базировалась в с. Топило.

проводились траншеями с оставлением бровок⁴. Пятно из перегоревших фракций имело значительные размеры: 100 м. с запада – на восток, и 70 м с севера – на юг. Оно было условно принято за место кургана, через его центр была проложены траншеи 1 и 2, между которыми оставлена бровка 1. Далее к северу шли траншеи 3–5 и бровки 3–5. Впоследствии, однако, оказалось, что с центром кургана ошиблись, а раскоп “сел.” на его северную половину. Вследствии этого, работы продолжены на юг от бровки 1, где были заложены траншеи 6 – 19, с бровками 6 – 19 между ними (Рис. 10).

Подкурганная поверхность заметно потревожена поздними перекопами. Под слоем чернозема и частью в нем на подкурганной поверхности и к северу от нее фиксировались красные пережженные слои с включением шлаков и прожженной глины, мощностью иногда до 0,5 – 0,7 м. Особенно сильными они были в южной части.

Раскопками выявлен околкурганый *ров*, выделявшийся на материковом суглинке черным цветом (Рис. 10)⁵. Во многих местах его перекрывали пережженные слои, в северо-восточной части его верхняя часть разрушена поздним прокопом. Внешний диаметр рва от 61,5 м (с севера, на юг), до 60 м (с запада, на восток). Внутренний диаметр от 56,2 м (север – юг), до 53,9 м (запад – восток). Заполнение – слежавшееся, в верхней части – чернозем, в нижней – суглинковое. В целом, выкопан он довольно пропорциональным, однако в западной части – несколько более объемный, тогда как на востоке мелеет и сужается. Фиксируемая ширина рва: до 3,4 м – на западе, до 3,3 м – на севере, 3,1 – 3,8 м – на юге⁶. В восточной части он имеет от 1,8 м в месте сужения, до 3 м в юго-восточной части. Наибольшая глубина (до 3–3,2 м) на западе. Далее на север и юг – юго восток он мелеет до 2,6 – 2,7 м, а на востоке его глубина всего 1,7 – 1,95 м. Стенки медленно сужаются ко дну, которое в разных местах либо уплощенное, либо округлое (Рис. 13).

В западной части зафиксирована *перемычка*, шириной 2,2 м. По обе стороны от нее выявлены следы *тризны* и *жертвоприношений* в виде костей человека, собаки, черепов коня (Рис. 14, 1, 2). Черепа коней и скелет собаки лежали мордами от перемычки.

Севернее перемычки, где ров был массивнее, чем с юга, указанные кости залежали в придонной части на глубине 2,45 – 3,17 м. На расстоянии 0,5 м к северу от перемычки находился череп коня (№2). С восточной стороны от него лежали малая берцовая кость, коленная чашечка и лопатка человека. С западной стороны конского черепа находились большая и

⁴ Раскопки производились с помощью бульдозера ДТ – 75 Знаменского отделения “Сельхозхимии”, бульдозерист – П.А. Каганков.

⁵ Ров раскопан полностью за исключением юго-восточной части.

⁶ Ширина рва фиксируется на фоне материка, на уровне древнего чернозема она, видимо, могла превышать 4 м.

малая берцовые кости. К югу от черепа коня №2 расчищен скелет собаки, обращенный головой к северу, с поджатыми лапами. К западу от морды собаки – еще одна человеческая лопатка, а еще далее – гранитный камень (длина – 35 см, ширина – до 20 см, высота – 10 – 13 см), частично лежавший на перевернутом черепе коня (№1). Еще один гранитный камень близких размеров находился в 10,7 м к северу от перемычки на глубине 2,5 м. Кроме этого, недалеко от костей, на расстоянии 7,5 м от перемычки, на глубине 1,5 м найдена обломанная ножка и часть стенки амфоры. Судя по разному тесту, они относились к разным сосудам.

К югу от перемычки находки тоже концентрировались в нижней части рва на глубине 1,65 – 2,97 м. У самой южной стенки перемычки найден человеческий череп без нижней челюсти, лежавший лицом вниз. Здесь же были обломки берцовых костей, а южнее – две тазовые кости и крестец, а под западной стенкой – ключичная кость. Еще южнее располагался череп (№3) и нижнижние челюсти коня, рядом с которыми расчищен обломок бедренной кости. Южнее, ближе к западной стенке, находились целая и фрагментированная нижние челюсти и зубы коня, берцовая кость и ребра человека. Здесь же найден обломок лепного сосуда, украшенный валиками в 3-х плоскостях, видимо относившийся к эпохе бронзы и попавший сюда случайно. К востоку от этого черепка расчищены конские зубы и обломки челюстей. Среди других находок во рву, следует назвать гранитные камни в южной части; обломок стенки амфоры в северном секторе на глубине 2 м; гранитный терочник и часть грузила (?) из песчаника, на глубине 0,6 м и в 9,2 м к югу от перемычки.

В центре подкурганной поверхности находилась большая квадратная яма (Рис. 10) размерами до 22 м с севера, на юг, и до 24 м с запада на восток, при глубине 1,25 м – возможно следы раскопок А.П. Мельгунова. Ее перерезала длинная траншея, ориентированная, с некоторым отклонением, с севера на юг, длиной 28,5, шириной 2,35 и глубиной 1,6 м. Что же она собой представляла? Остатки траншеи В.Н. Ястребова? Известно, что та тоже была проложена с севера на юг, но она прорезала всю насыпь и должна была бы быть более массивной. Возможно В.Н. Ястребов, углубившись до уровня околокурганного горизонта, заложил меньшую, “контрольную”, траншею?

В юго-западном секторе подкурганной поверхности фиксируется яма глубиной – до 2,7 м, видимо, являющаяся следами раскопок В.Н. Ястребовым катакомбы.

Итак, раскопками Н.М. Бокий 1990 г. было установлено наличие рва в Мельгуновском кургане. Он имел до 61,5 м в диаметре. В западной его части зафиксирована перемычка, по обе стороны от которой расчищены остатки тризны и жертв в виде костей людей, скелета собаки, голов коней, частей амфор. В центре выявлена массивная яма, возможно от

мельгуновских раскопок 1763 г. и траншея, предположительно от исследований В.Н. Ястребова. Кроме этого, в юго-западном секторе зафиксирована яма, вероятно, от раскопок катакомбы В.Н. Ястребовым.

Новые интересные данные о Мельгуновском кургане были получены летом 2013 г. Обгорелые фракции из кургана раскопок Н.М. Бокий, а также взятые в июне 2013 г. на месте кургана, были изучены в лаборатории Института археологии НАН Украины С.В. Паньковым и Т.Ю. Гошко⁷. Оказалось, что это остатки железоплавильного производства: куски шлачного конгломерата, заполнявшие яму горна, где происходило восстановление железа (местами на нем сохранились отпечатки древесного угля); обмазка горновой ямы с приставшими к нему шлаками; куски железной руды, иногда – со следами обжига. Много было и обычного пережженного грунта и глины. Все это достаточно ясно свидетельствует о том, что в древности в курган была впущена *железоплавильная мастерская*, где в горнах происходило восстановление железа из руды. Установить, когда это было сделано не просто: перед нами значительный отрезок времени от постскифского времени (в IV в. до н. э. здесь еще осуществили погребение, выкопали ров, приносили жертвы, поминали усопшего), до начала нового времени, когда насыпь была раскопана А.П. Мельгуновым.

В свете этой информации, становится понятным древнейшее из известных названий кургана – “Литой”. Сложно сказать, или в народной памяти сохранились какие-то далекие отголоски событий, или люди сами подмечали ошлакованные остатки в кургане и возле него. Важно, что местное население верно именовало Литой курган по остаткам существовавшей здесь когда-то мастерской. Здесь не лишним будет и упомянуть, что А.П. Мельгунов в своем отчете говорил, что в нижнем пережженном слое насыпи были “уголье, как бы печью накладеное, кучею, множественное число глыб крупных и мелких слитков разных мер и фигур, такие, как бывает выгар в горну, где железо делается” [2, с. 271]. Вспомним и о том, что рабочие В.Н. Ястребова были уверены в том, что здесь была литейная мастерская [17, с. 135]. К сожалению, в дальнейшем ученые не уделили этим словам должного внимания.

Можно упомянуть и о традиции врезания железоплавильных мастерских в склоны холмов в раннем железном веке [22, с. 35, 72]. Видимо курганы, расположенные, как правило, на возвышенных местах, были удобны древним мастерам, поскольку обеспечивали дополнительный естественный продув воздуха [23, с. 72], а останцы насыпи могли служить импровизированными стенами этого сооружения. Кроме этого, Б.А. Шрамко отмечал, что весьма удобным могло быть устройство ямного

⁷ Выражаем искреннюю благодарность С.В. Панькову и Т.Ю. Гошко за помощь при атрибуции остатков железоплавильного производства.

горна на склоне, что обеспечивало лучший доступ к нижней части, для подведения глиняных сопел, а также облегчало извлечение криц [24, с. 72].

Таким образом, можна сделать вывод, что *пережженные слои Мельгуновского кургана представляют собой следы поздней железоплавильной мастерской, а не сожженной деревянной гробницы*, как раньше считали многие ученые [см. напр. 25, с. 19; 26, с. 104; 27, с. 19, 51; 28, с. 34].

Скифские находки из раскопок 1990 г., как видим, весьма скромны. Части амфор из рва Мельгуновского кургана сильно фрагментированы (Рис. 15). Ножка (Рис. 15, 1) и одна из стенок (Рис. 15, 2) близки по структуре теста, они выполнены из красной, коричневатого оттенка, глины с вкраплениями песка и “блесток”. Вторая стенка розоватого цвета с примесью мелкого песка (Рис. 15, 3). У ножки обломан конец, что несколько затрудняет точную атрибуцию, но профилем она похожа на амфоры IV вв. до н. э.⁸ По мнению С.В. Полина, фрагмент может принадлежать амфоре Менды на рюмкообразной ножке, мелитопольского варианта (по С.Ю. Монахову), относящемуся ко 2-й – 3-й (началу 4-й) четвертям IV вв. до н. э. [29, с. 92, 93].

Начиная характеристику погребальных сооружений, отметим, что *катакомба*, открытая В.Н. Ястребовым под восточной частью насыпи, имеет достаточно специфическую форму из двух последовательных камер. Хотя многие ее черты довольно обычны для подобных сооружений: входная яма с лазом в катакомбу в одной из стен, понижающееся в могилу дно [30, с. 120 – 123; 31, с. 27 – 40]. По мнению В.С. Ольховского, для VI – V вв. до н. э. характерны лишь простейшие катакомбы I типа. Остальные разновидности катакомб появляются в IV в. до н. э., в это время они – господствующие погребальные сооружения в Степной Скифии [31, с. 27 – 35, табл. II]. Видимо, к IV в. до н. э. стоит отнести и данную могилу. К сожалению, в виду ее полной разграбленности, подтвердить это на инвентаре уже не представляется возможным. Амфорой IV в. до н. э. датируется и *ров*. Это частый конструктивный элемент скифских курганов IV в. до н. э., встречаемый в каждом пятом из них. 23% ровов имели одну перемышку, шириной 1 – 2,5 м; причем, большая часть – как раз на западе. Как и в нашем случае, глубина ровов в курганах наиболее значительна именно у перемышки [31, с. 129]. Тризна и жертвоприношения, сосредоточенные к северу и югу от перемышки на разных глубинах, указывают, что эти заупокойные действия совершались не за один раз. [31, с. 130]. В IV в. до н. э. помещение тризны встречено в 39,3% ровиков скифских курганов и в 27,3% курганов эпохи бронзы с впускными скифскими погребениями. Скопления у западных перемычек особенно

⁸ Выражаем искреннюю благодарность А.В. Буйских, С.Ю. Монахову, С.В. Полину за любезные консультации при атрибуции амфорного материала.

велики [31, с. 130, 176]. Из таких сосредоточений в больших курганах, имеющих размеры рва близкие к мельгуновскому (с разницей диаметра около 10 м) можно назвать Водяну и Соболеву Могилы [32, с. 18 – 25; 10, с. 78, 150], Плоскую Могилу [33, с. 98].

По сводке В.С. Ольховского, черепа лошадей встречены в 19 степных курганах IV в. до н. э. Ибычно их было от 1, до 11, и лишь во рву Толстой Могилы их найдено до 50, однако здесь встречены и конские кости [31, с. 130; 32, с. 18 – 21]. Собака, найденная у западной переемычки, видимо, выполняла роль стража. Обычай хоронить собаку с хозяином у скифов хоть и существовал в V – III в. до н. э., но широко не практиковался [31, с. 160]. Именно у западной переемычки был положен скелет пса в кургане 13 у Нового [34, с. 143]. В кургане у Косоуц собака лежала в западном углу могилы [35, с. 125]. Встречаются такие захоронения и у савроматов [36, с. 102]. В целом же можно заметить, что тризна и жертвы из кургана являются достаточно скромными по сравнению с размерами рва.

Таким образом, катакомба и ров Мельгуновского кургана, очевидно, являются связанными друг с другом погребальными конструкциями IV вв. до н. э. Однако, учитывая, что сожженные слои в насыпи представляют собой следы железоплавильной мастерской, а не сожженной раннескифской деревянной гробницы, как же следует интерпретировать комплекс вещей келермесского времени из насыпи? Учитывая, что остатки покойника здесь в описаниях не упоминаются, видимо следует поддержать версию об их интерпретации как *кенотафа, сооруженного в честь погибшего в походе (возможно, что переднеазиатском) скифского вождя* [21, с. 13, 14]. Упомянутые вещи были впущены в насыпь более раннего кургана (скорее всего – эпохи бронзы), как и множество погребений раннескифского времени в Степях Северного Причерноморья [27, с. 49].

Не можно обойти стороной вопрос о *каменной статуе* обнаруженной в 1763 г. в насыпи Литого кургана. А.П. Мельгунова упоминает о найденной в верхней части насыпи кургана фигуре из песчаного камня, без головы, на подобие женской. Г.Ф. Миллер добавил, что “по грудям признавали, что сия статуя представляла женщину” [7, с. 502]. Никаких сведений о дальнейшей ее судьбе не было. При изучении статуй Кировоградского музея внимания привлекла одна скифская стела. Место находки ее не известно, но происходит она из дореволюционных поступлений. Голова у нее отсутствует (Рис. 16). Исходя из этого, было высказано предположение о возможности ее принадлежности к Мельгуновскому кургану [37, с. 48 – 50]. Действительно ли кировоградская стела могла стоять на Литой Могиле?

Выяснить это сегодня уже весьма непросто. Изваяние изготовлено из гранита с розоватым оттенком. Почти вся голова отбита. На шее – гривны. Волосы сзади сплетены в косу. Левая рука держит ритон перед грудью,

ладонь правой – у рокояты меча на правом боку. Воин подпоясан. С левой стороны к поясу привязан горит с луком, украшенный круглым предметом, известным по находкам в некоторых погребениях, где он тоже украшал налучье [38, с. 166, рис. 2; 39, с. 425, рис. 3; 5]. Известны и другие изваяния с таким украшением. Изображение этого элемента на кировоградской стеле – одно из самых ранних [40, с. 73, табл. 17]. Спереди к поясу крепятся нагайка и меч. Акинак вложен в ножны с округлым концом и боковой лопастью для подвешивания. У правого бока висит еще один, более длинный, меч, находящийся в ножнах с лопастью для подвешивания, на которых просматривается круглый выступ – возможно деталь крепления, по назначению близкая келермесской [14, с. 6 – 8; 41, с. 259, 261].

Изваяние было датировано предпочтительнее 2-й половиной VI – началом V вв. до н. э. [40, с. 27], что позже, чем знаменитый набор вещей келермесского времени из кургана, но раньше катакомбы IV вв. до н. э., раскопанной В.Н. Ястребовым. Другими аргументами, противоречащими версии о принадлежности кировоградской стелы Мельгуновскому комплексу, является материал ее изготовления. Изваяние из Кировограда гранитное, тогда как в отчете вполне определенно говорится, что она из *песчаникового камня*. Известно, что в скифское время, гранитные изваяния являются обычными для Северного Причерноморья. Они часто встречаются в VII – начале V вв. до н. э., но со временем на смену им приходят изделия из известняка. В то же время, песчаниковые стелы распространены преимущественно на Северном Кавказе в раннескифское время [40, с. 46, 47, табл. 5]. Еще одним опровергающим аргументом служит упомянутая принадлежность статуи (определяемая по груди) к женскому полу. На кировоградской стеле этих признаков нет.

Актуальным является вопрос о размерах Мельгуновского кургана. В литературе иногда сообщается о его высоте в 10 м [21, с. 13] и 10,5 м [10, с. 209]. Эти данные восходят, видимо, к сообщениям 1763 – 1764 гг. Так, в отчете А.П. Мельгунова говорится о наличии в верховьях Ингула и Ингульца многих курганов, высотой от 2 до 5 сажен (до 10,66 м). Однако, о самих размерах собственно Литого кургана здесь *не сказано ни слова*. Г.Ф. Миллер отмечал, что по видимому А.П. Мельгунов выбрал “знатнейший” из тех курганов [7, с. 501]. В начале XX в. А.А. Спицын написал о его размерах в 2 – 5 саженей [2, с. 271, 272]. Однако, в действительности, на высоту и диаметр насыпи прямых указаний нет. Степные скифские курганы IV в. до н. э. с близким диаметром рва имеют высоту в среднем 6 – 6,4 м, и диаметр насыпи около 60 м. Разумеется, эти данные нельзя принимать безусловно, поскольку в нашем случае погребение IV в. до н. э. впущено в более раннюю насыпь, которая дополнительно обведена, рвом. В то же время, в упомянутых курганах

элиты насыпь сооружена специально над могилой, что требовало значительно больших трудозатрат.

Таким образом, скифские комплексы Мельгуновского кургана были впущены в более раннюю насыпь. В виду отсутствия сведений о первоначальном погребении, связанного с этой первичной насыпью, датировать ее сложно. Наиболее вероятно, что это был курган эпохи бронзы. В келермесское время в его вершину впускается кенотаф с набором знаменитых вещей. А в IV вв. до н. э. в восточную часть насыпи – еще и катакомба, которая неоднократно подвергается ограблениям, впервые – вскоре после похорон. Курган обводится рвом с перемычкой на западе, где совершается тризна и приносятся жертвы. В постскифское время здесь сооружается железоплавильная мастерская.

Хотелось бы подчеркнуть необходимость восстановления и музеефикации Мельгуновского кургана – памятника, с которого начались раскопки в Украине, и который, благодаря своим выдающимся находкам, заслужено вошел в золотой фонд археологии. Первые шаги на этом пути уже сделаны. На месте памятника открыт памятный знак, существует идея восстановления насыпи. Есть надежда, что благодаря вниманию и стараниям ученых, администрации, общественности этот выдающийся комплекс будет восстановлен и сохранен для будущих поколений.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бакмейстер И. Опыт о Библиотеке и Кабинете редкостей и истории натуральной Санкт-Петербургской императорской Академии наук, изданный на французском языке Иоганном Бакмейстером, подбиблиотечарем Академии наук, а на российский язык переведённый Васильем Костыговым. – СПб.: типография Морского шляхетского кадетского корпуса, 1779. – 191 с.
2. Спицин А.А. Мельгуновский курган // ЗРАО. – 1901. – Т. XII. – Вып. I – II. – С. 270 – 277.
3. Муравьев М. Материалы для местной истории // ЗООИД. – 1867. – Т. VI. – С. 601 – 605.
4. Придик Е. Мельгуновский клад 1763 года // МАР. – 1911. – №31. – 24 с.
5. Тункина И.В. Первый исследователь скифских курганов. К биографии А.П. Мельгунова (1722 – 1788) // Очерки истории отечественной археологии. – Москва, 1998. – С. 12 – 26.
6. Тункина И.В. Сокровища Литого кургана и академик Г.Ф. Миллер // ВДИ. – 2006. – №3. – С. 135 – 155.
7. Миллер Г.Ф. Изъяснение о некоторых древностях, в могилах найденных // Ежемесячные сочинения и известия об учёных делах. – 1764. – Декабрь. – С. 480 – 515.
8. Черненко Е.В. У истоков отечественной археологии // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763 – 1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 1 – 3.

9. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. – СПб., 2003. – 416 с.
10. Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна, и Соболева Могилы). – Киев: Стилос, 2005. – 600 с.
11. Metdepenninghen C. La relation entre l'art urarten au temps du roi Rusa II et les erees-akinakes de Kelermes et de Melgunov // *Iranica Antiqua*. – 1997. – V. XXXII. – P. 109. – 136.
12. Кисель В.А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. – 192с.
13. Бабенко Л. И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // РА. – 2013. – №3. – С. 20 – 27.
14. Галанина Л.К. Еще раз о парадных акинаках из Мельгуновского и Келермесского курганов // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763 – 1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 6 – 8.
15. Смирнова Г.И. Отдел археологии // Эрмитаж. История и современность. – Ленинград: Искусство, 1990. – С. 235 – 251.
16. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX века). – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – 675 с.
17. Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗООИД. – 1894. – Т. XVII. – С. 63–177. Андрух С.И. Погребение раннескифского воина в Присивашье // СА. – 1988. – №1. – С. 159 – 170.
18. ОАК за 1892 г. – СПб., 1894. – 173 с.
19. Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кировоградської області // Археологія. – 1957. – Т. VII. – С. 110 – 135.
20. Бокий Н.М., Авксентьева Л.В. История исследования Мельгуновского кургана // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763 – 1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 3 – 5.
21. Бокий Н.М. Мельгуновский курган – доисследование и версии // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной памяти А.И. Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С. 13 – 14.
22. Граков Б.Н. Ранний железный век. – Москва: Издательство Московского университета, 1977. – 232 с.
23. Бидзиля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако В.Г., Паньков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. – III в. н. э.). – Киев: Наукова думка, 1983. – 112 с.
24. Шрамко Б.А. Новые данные о добыче железа в Скифии // КСИА АН СССР – 1962. – Вып. 91. – С. 72 – 77.
25. Тереножкин А.И. Скифская культура // Проблемы скифской археологии (МИА. – 1971. – Вып. 177). – С. 15 – 24.
26. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII – IV вв. до н. э. – Киев: Наукова думка, 1983. – 380 с.
27. Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1984. – 134 с.

28. Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 17 – 40.
29. Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. – Москва – Саратов, 2003. – 351 с.
30. Граков Б.Н. Погребальные сооружения и ритуал рядовых общинников Степной Скифии // АСГЭ. – 1964. – С. 118 – 127.
31. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII – III вв. до н. э.). – М., 1991. – 256 с.
32. Мозолевський Б.М. Товста Могила. – Київ: Наукова думка, 1979. – 252 с. Болтрик Ю.В., Савовський І.П. Курган Плоская Могила // Курганы Степной Скифии. – Киев: Наукова думка, 1991. – С. 98 – 107.
33. Плешивенко А.Г. Исследование скифских курганов в Днепроовском Надпорожье // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – С. 143 – 152.
34. Манзура И.В. Раскопки кургана у села Косоуцы // Археологические исследования в Молдавии в 1977 – 1978 гг. – Кишинев, 1982. – С. 122 – 129.
35. Смирнов К.Ф. Савроматы. – Москва, 1964. – 379 с.
36. Горбул Г.П., Бокий Н.М. О скифских стелах Кировоградского краеведческого музея // Киммерийцы и скифы. – Кировоград, 1987. – Ч.1. – С. 48 – 50.
37. Андрух С.И. Погребение раннескифского воина в Присивашье // СА. – 1988. – №1. – С. 159 – 170.
38. Яблонский Л.Т. Умбообразные золотые предметы скифского времени из Филиповки // Эпоха раннего железа. – Киев–Полтава, 2009. – С. 418 – 426.
39. Ольховский В.С. Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII – III вв. до н. э. – Москва, 1994. – 187 с.
40. Галанина Л.К. Атрибуция двух золотых предметов из Келермеса (детали портупей парадного меча) // СА. – 1989. – №4. – С. 255 – 261.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Бокий Нинель Михайловна (20.06.1937 – 01.07.2008) – кандидат исторических наук, доцент Кировоградского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко.

Могилев Александр Дмитриевич – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины.

Научные интересы: ранний железный век Восточной Лесостепи.

Рис. 1. Расположение Мельгуновского кургана.

Рис. 2. А.П. Мельгунов. Портрет кисти Д.Г. Левицкого (по Я. Смирнову).

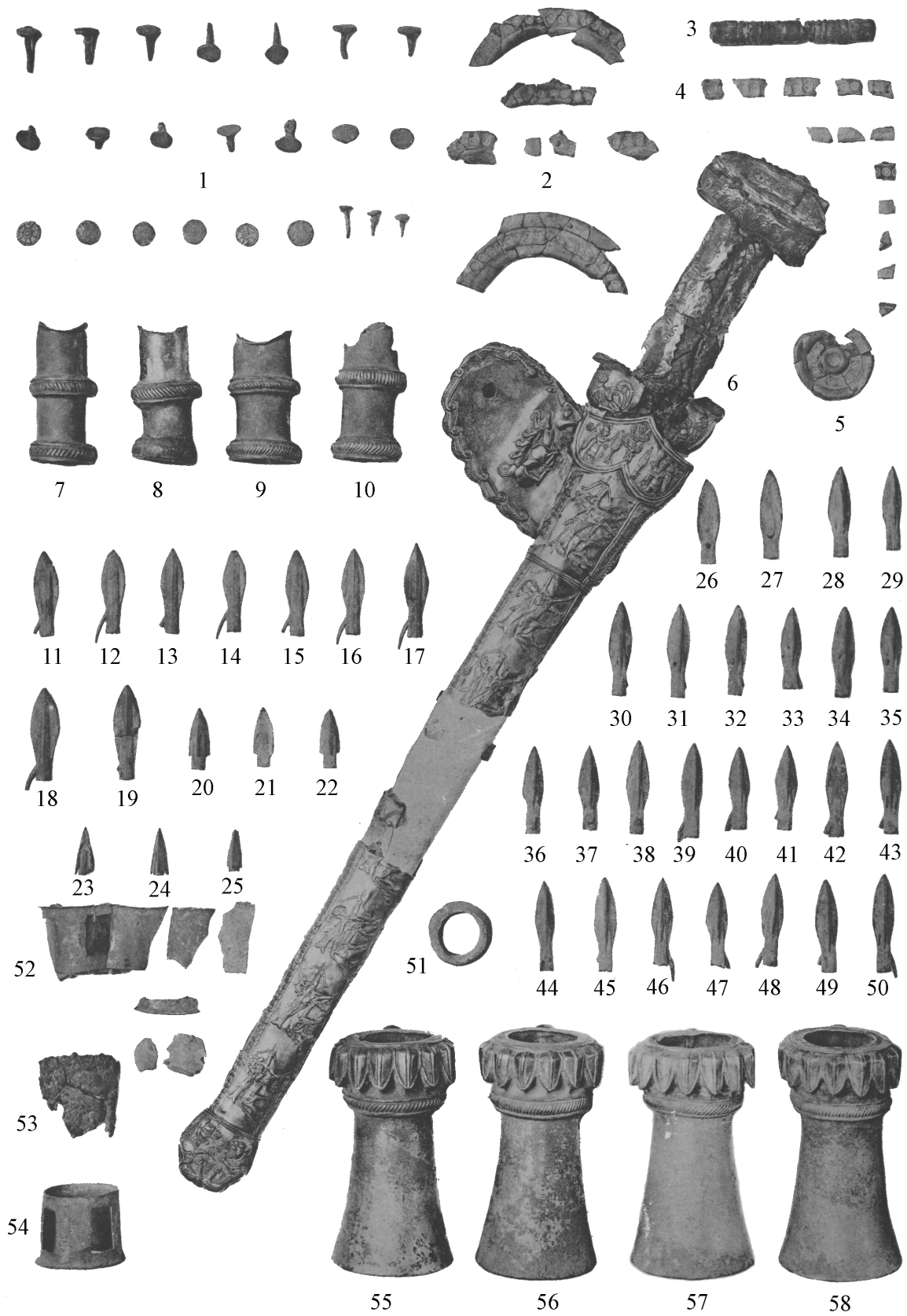

Рис. 3. Находки 1763 г. из Мельгуновского кургана (по Е.М. Придику).

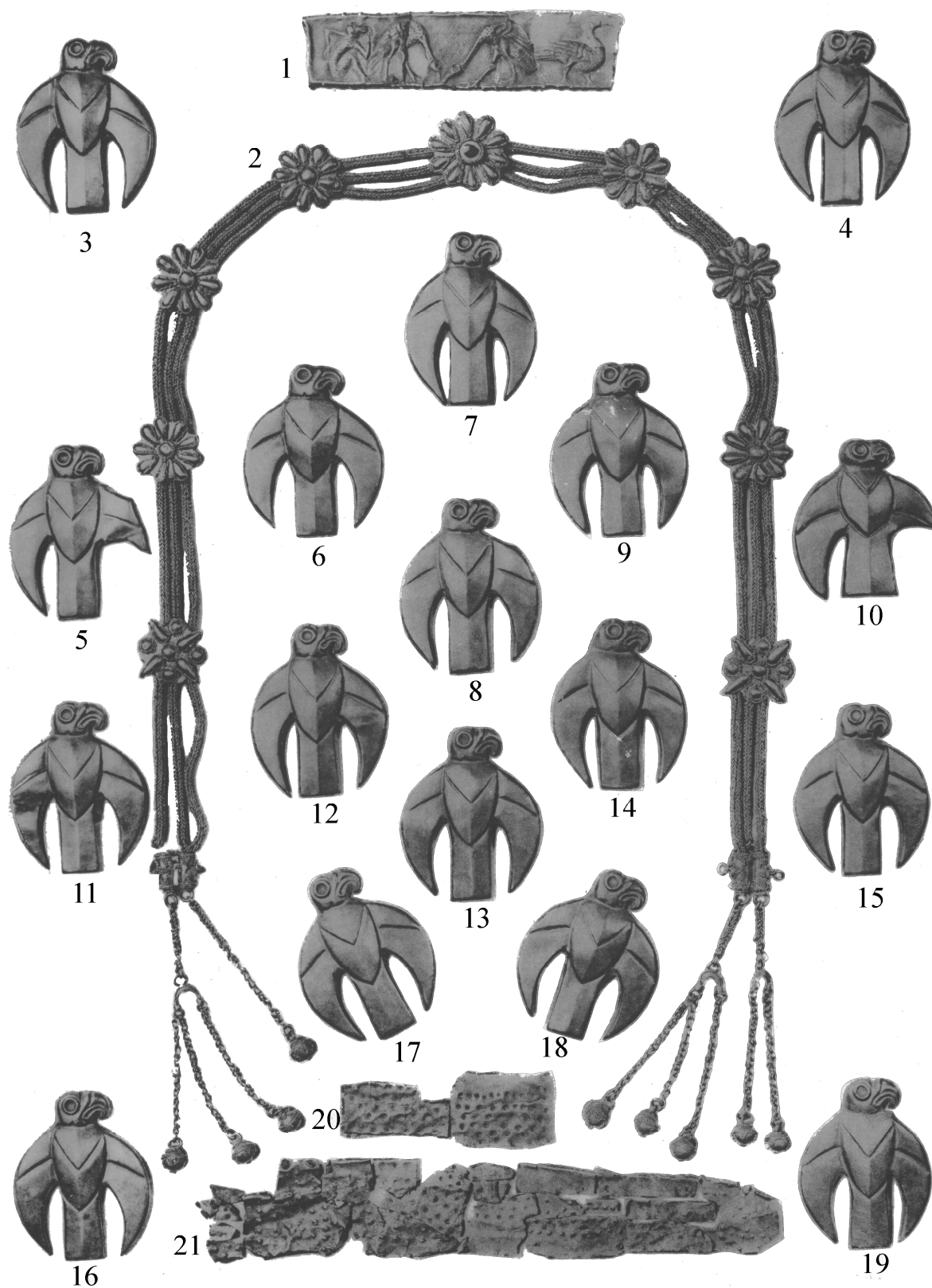

Рис. 4. Золотые диадема (2), пластины (1, 20, 21) и бляхи (3–19). Находки 1763 г. из Мельгуновского кургана (по Е.М. Придику).

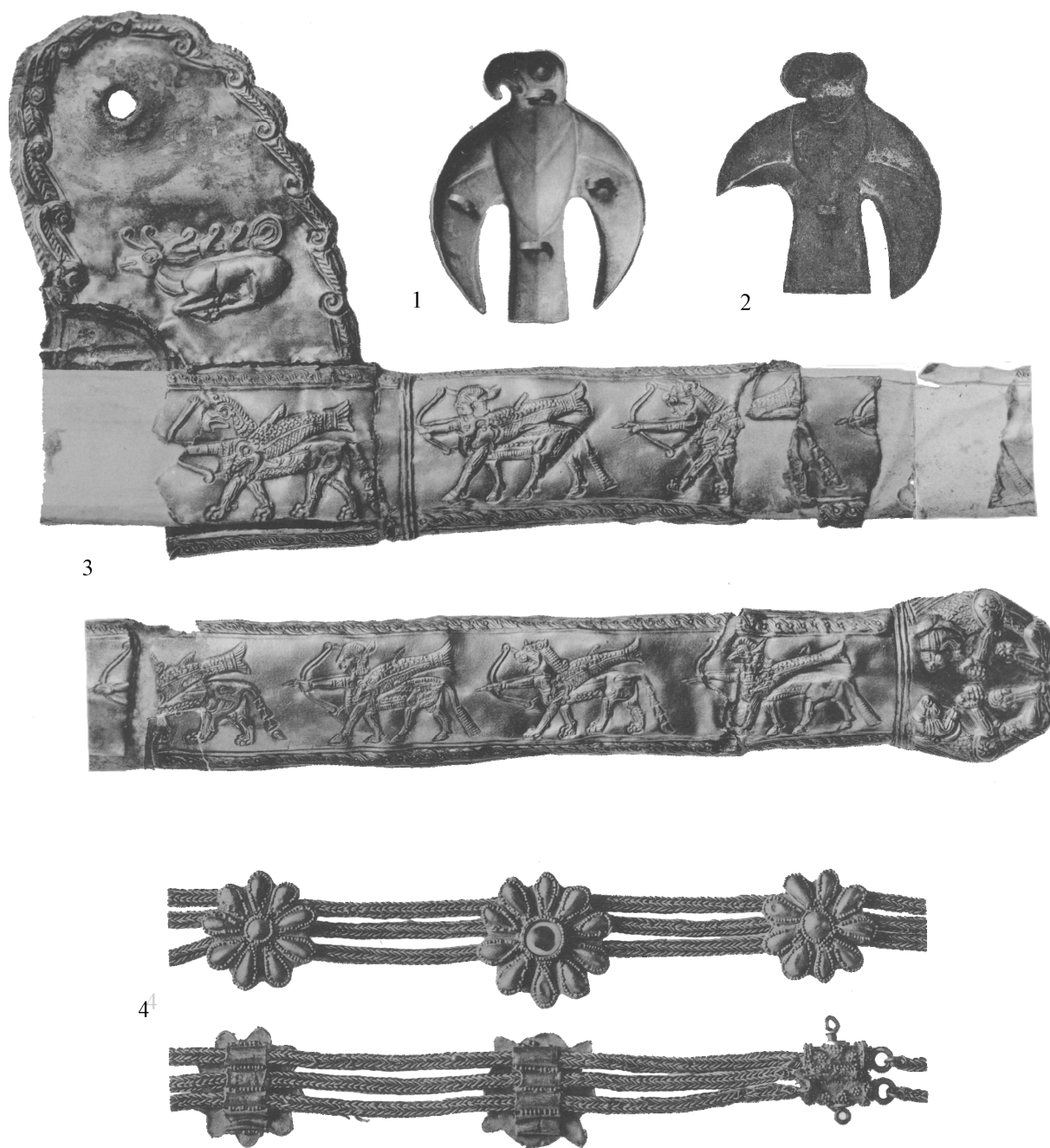

Рис. 6. Золоті бляхи (оборот) (1, 2), ножни (3) і фрагмент діадеми (4).
Находки 1763 г. із Мельгуновського кургана (по Е.М. Придику).

Рис. 7. В.Н. Ястребов (собрание Кировоградского областного краеведческого музея).

Рис. 8. Археологи во рву Мельгуновского кургана (лето 1990 г.). Слева – направо: С.С. Бессонова, Е.П. Секерская, С.А. Скорый, М.П. Сиволап, Н.М. Бокий, Л.Г. Сиволап, С.В. Махортых.

Рис. 9. Археологи во рву Мельгуновского кургана (лето 1990 г.). Справа – налево: С.В. Махортых, Е.П. Секерская, В.П. Григорьев, М.П. Сиволап, Л.Г. Сиволап.

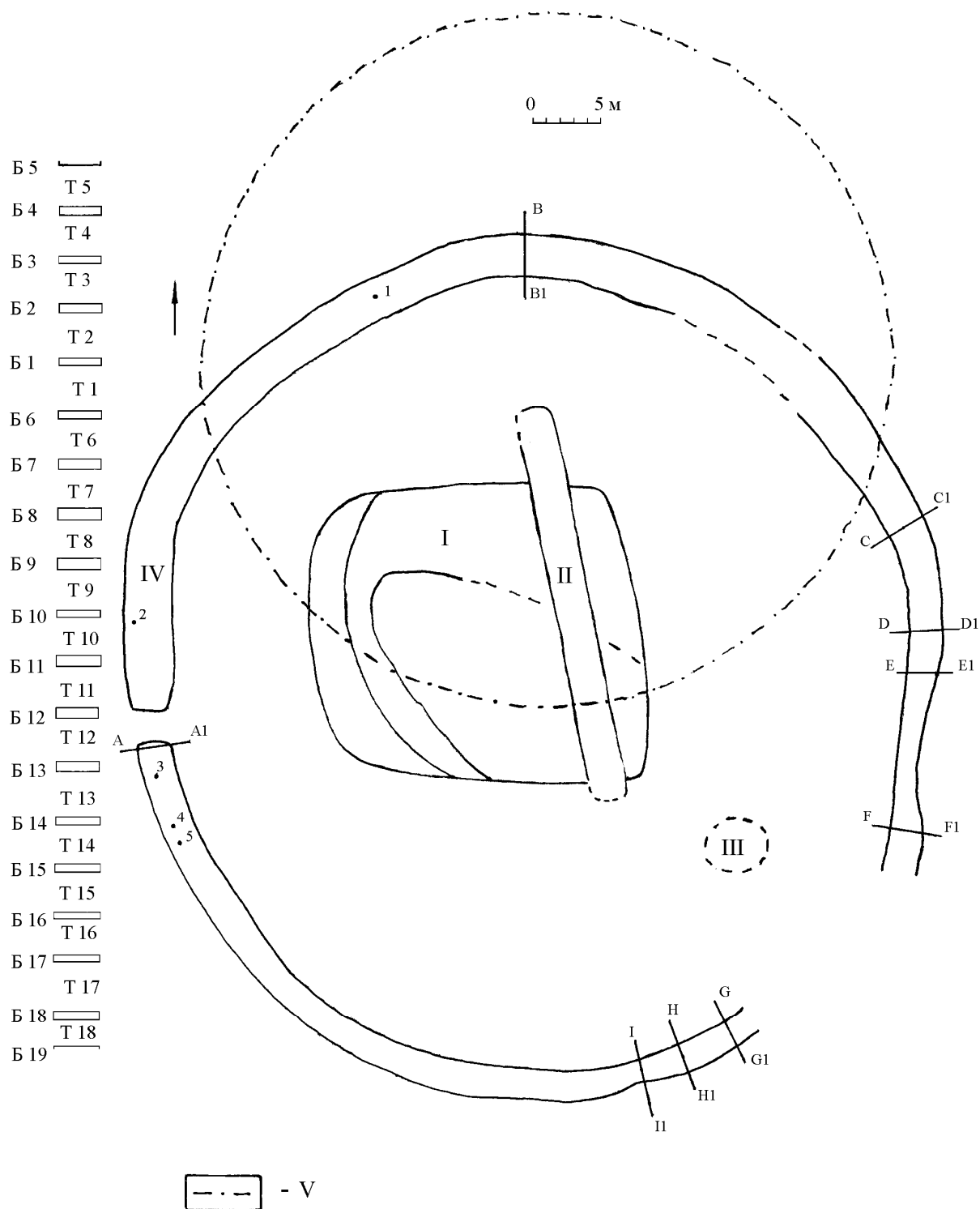

Рис. 10. Мельгуновский курган, план (раскопки 1990 г.). I – прямоугольная яма и II – прорезающая ее траншея в центральной части; III – яма в юго-восточном секторе; IV – ров с перемычкой на западе; V – первоначально предполагаемые контуры кургана. Б – бровка; Т – траншея. 1 – фрагмент стенки амфоры, 2 – обломок ножки амфоры, 3 – фрагмент лепного сосуда, 4 – гранитные терочник и часть грузила, 5 – кремь.

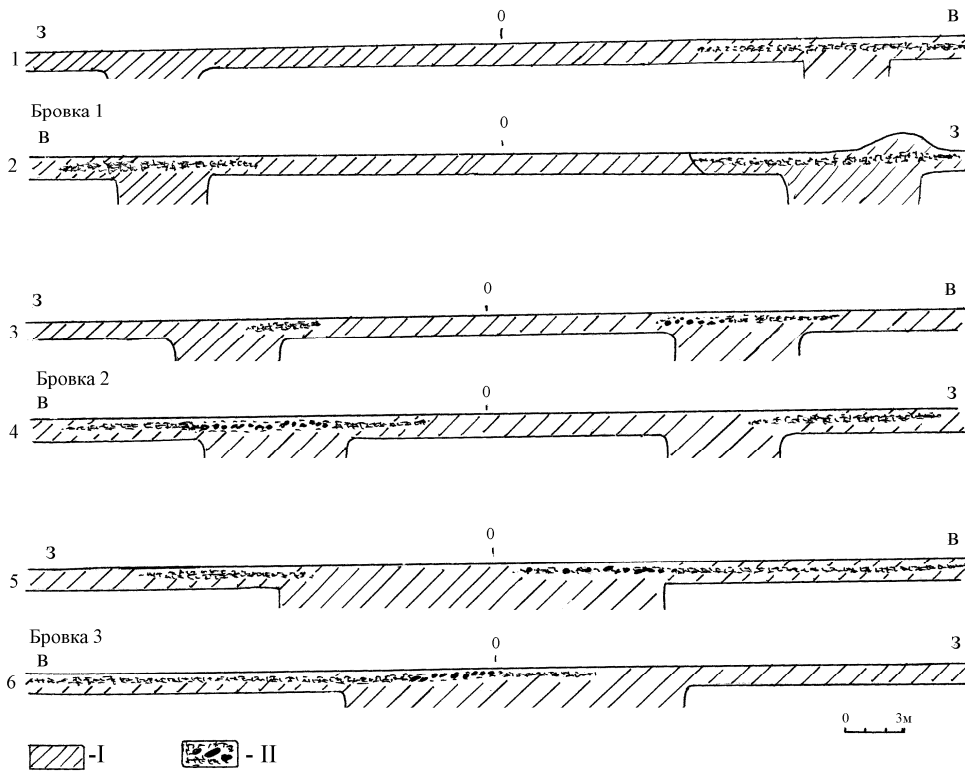

Рис. 11. Профили бровок Мельгуновского кургана (раскопки 1990 г.). 1, 2 – бровка 1, южный и северный профили. 3, 4 – бровка 2, южный и северный профили. 5, 6 – бровка 3, южный и северный профили.

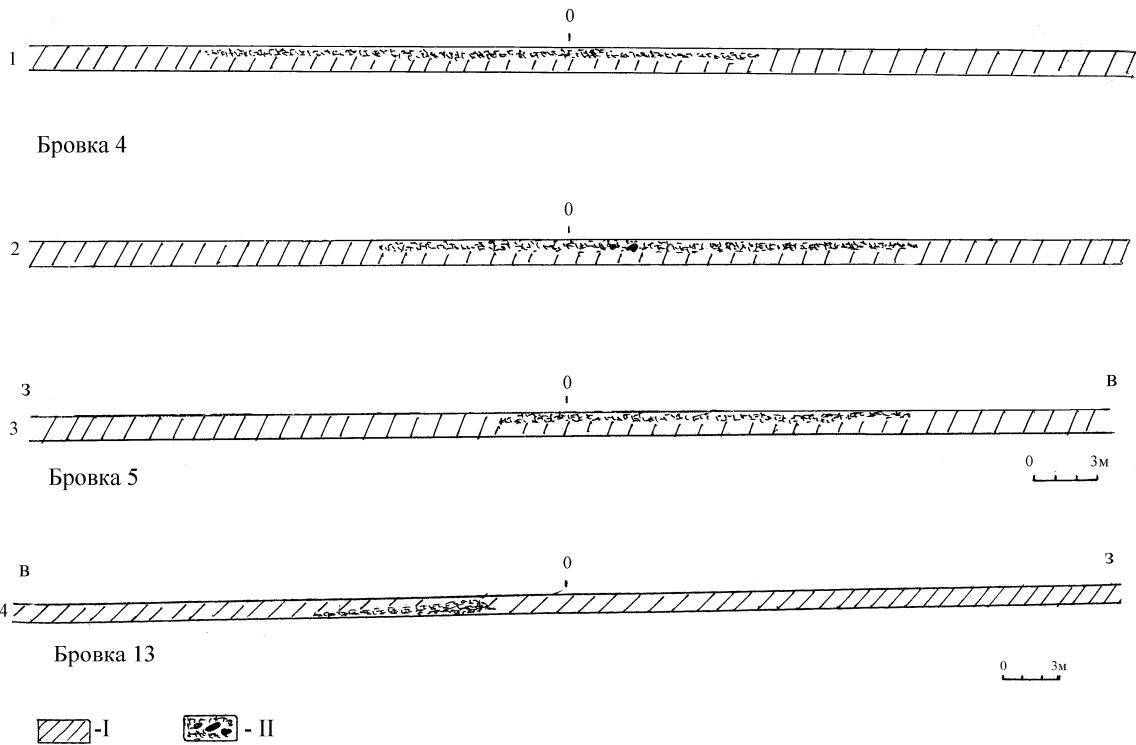

Рис. 12. Профили бровок Мельгуновского кургана (раскопки 1990 г.). 1, 2 – бровка 4, северный и южный профили. 3 – бровка 5, северный профиль раскопа. 4 – бровка 13, северный профиль.

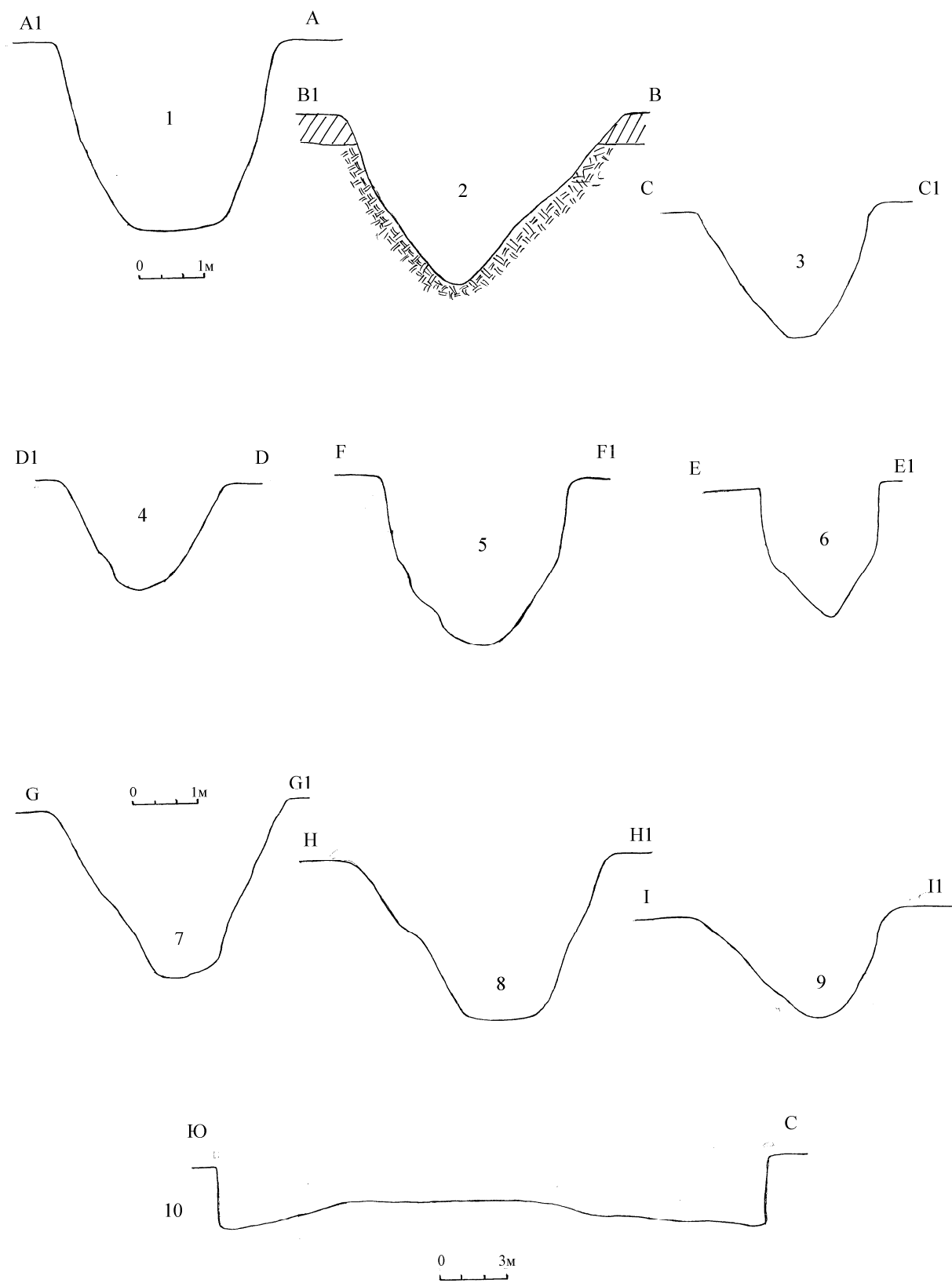

Рис. 13. Профили рва (1 – 9) и дна в восточной части рва (10) Мельгуновского кургана (раскопки 1990 г.).

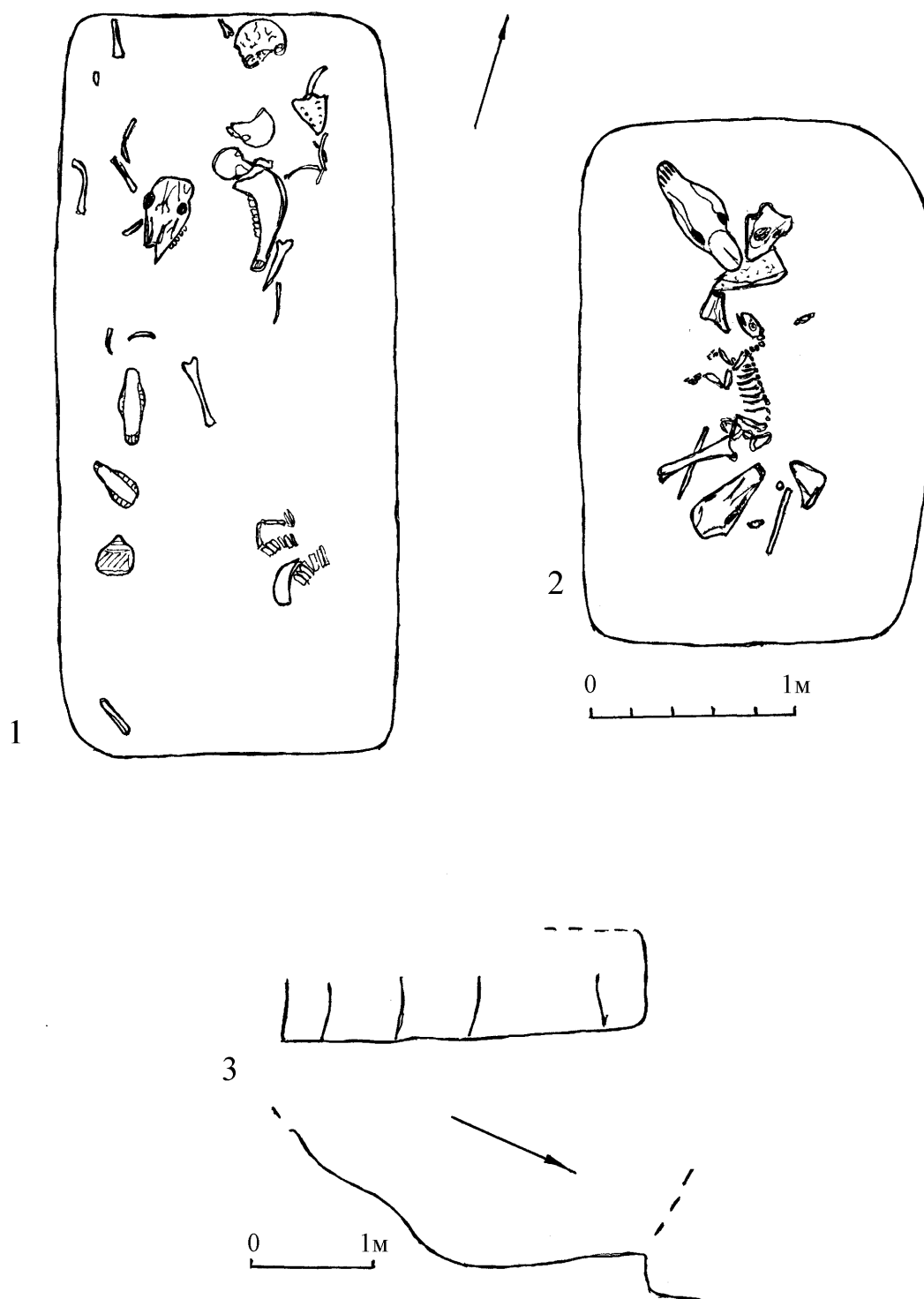

Рис. 14. Рештки жертв і тризни у західній перемичці рва Мельгуновського кургана (раскопки 1990 г.). 1 – к югу от перемички, 2 – к северу от перемички. 3 – профиль дна ямы в юго-восточном секторе кургана.

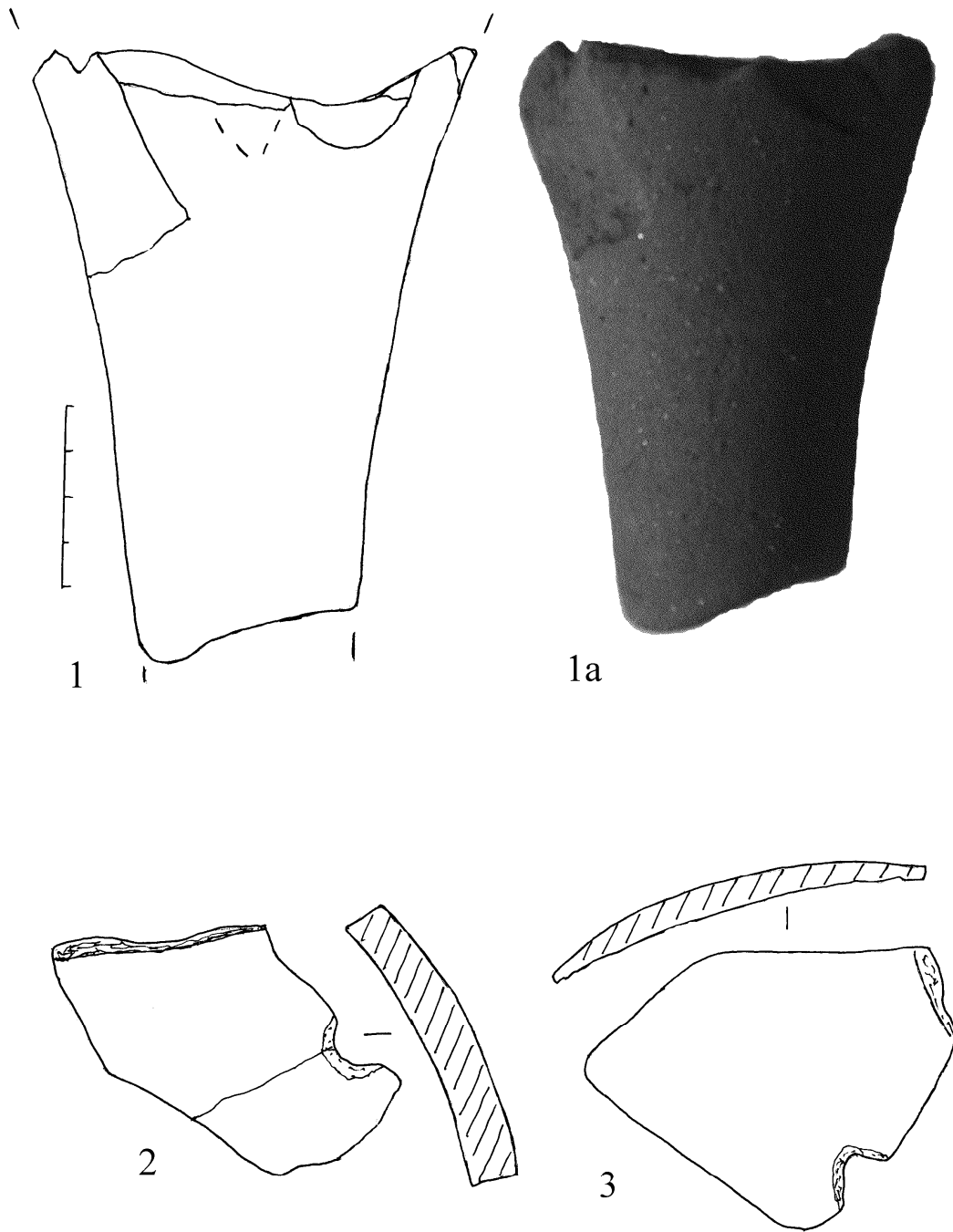

Рис. 15. Находки фрагментов амфор из рва Мельгуновского кургана (раскопки 1990 г.).

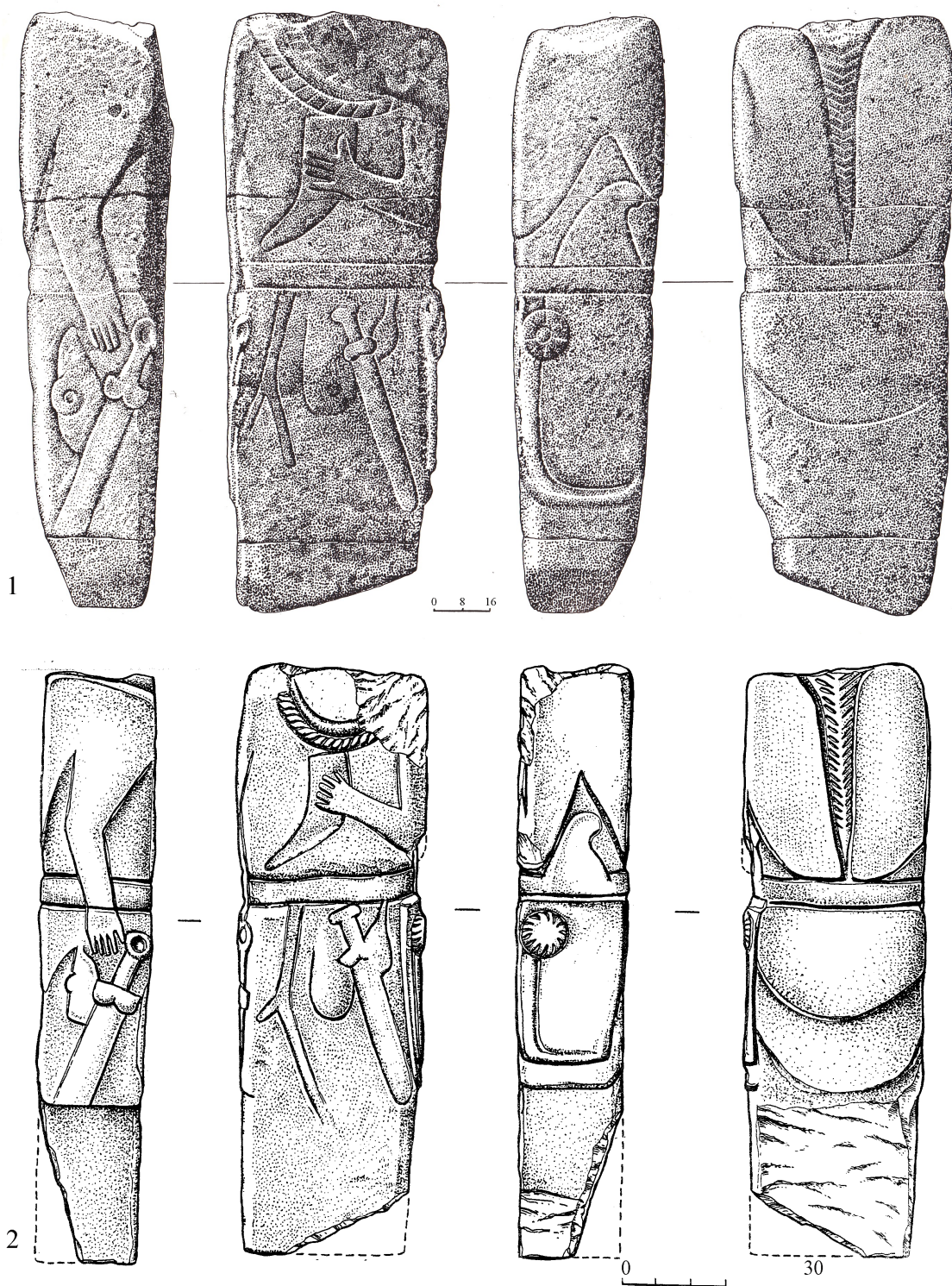

Рис. 16. Каменна статуя з Кіровоградського музею, прорисовка.
1 – по Ю.А. Столярчуку, 2 – по В.С. Ольховському і Г.Л. Евдокимову.

УДК 904.25(477.65)“6383”

ЗОЛОТЫЕ УКРАШЕНИЯ ОДЕЖДЫ ИЗ МЕЛЬГУНОВСКОГО КУРГАНА

Оксана ЛИФАНТИЙ (Киев)

Статтю присвячено золотим апалікативним прикрасам одягу з Литоого (Мельгуновського) кургану ранньоскіфського часу. Автором запропонований варіант реконструкції частин церемоніального вбрання воїна: портупейного поясу та головного убору.

Ключові слова: Мельгуновський курган, золоті бляшки, скіфський Степ

В статтє рассматриваются золотые аппликативные украшения одежды из Литоого (Мельгуновского) кургана раннескифского времени. Автором предложен вариант реконструкции частей праздничного одяния воина: портупейного пояса и головного убора.

Ключевые слова: Мельгуновский курган, золотые бляшки, скифская Степь

The article is devoted to the golden appliques from the Litiy (Melgunovsky) kurhan of the Early Scythian time. The possible variant of reconstruction parts of the warriors' ceremonial suit is proposed.

Keywords: the Melgunovsky kurhan, the golden appliques, the Scythian Steppe.

Золотые аппликативные украшения одежды⁹ из скифских курганных аристократических комплексов, помимо костюмологического аспекта несут информацию о мировоззрении (орнаментальные мотивы), уровне развития торевтики, особенностях изготовления и даже о социальном статусе владельца.

Рассмотрено золотые бляшки, происходящие из Литоого (Мельгуновского) кургана – знакового комплекса раннескифского времени. Он был исследован в 1763 году, хотя, результаты работ были опубликованы Е.М. Придиком лишь в 1911 году [1]. Благодаря подробной публикации мы имеем полное описание вещей. К сожалению, во время Второй Мировой войны часть артефактов (в том числе 16 из 17 золотых бляшек в виде хищной птицы) была утрачена [2, с. 22]. Тем не менее, недавно, часть вещей, сохранившихся до нашего времени, были опубликованы на современном уровне в каталоге скифского собрания Эрмитажа [3].

Не смотря на фигурирование в названии работы слова “клад”, из текста становится понятно, что Е.М. Придик интерпретировал комплекс как погребение скифского вождя [1, с. 20]. Нельзя также исключать возможности того, что рассмотренный “клад” относился к кенотафу. В каменном ящике (?) кургана было найдено много ценных вещей, которые, вероятно, указывают на их принадлежность к воинскому мужскому набору. Это меч, стрелы, поясные бляшки и диадема. При этом, остатки табурета скорее всего соотносятся с персоной военачальника [4, с. 185].

⁹ В литературе чаще используется термин “бляшки” для обозначения этого предмета туалета. При этом, большое разнообразие в их исполнении иногда не позволяет отдельные украшения головных уборов называть бляшками (например, длинные пластины головных уборов). Следует также заметить, что по способу крепления подобные украшения были нашивными и могли приклеиваться к одежде (что подходит соответствует определению “аппликаций”). В связи со сказанным, термины “аппликация”, “аппликативное украшение”, “пластинка” и “пластина” вполне подходят для описания золотых украшений одежды скифской знати и могут использоваться в качестве синонимов к слову “бляшка”.

Золотые аппликативные украшения из Мельгуновского кургана представлено 17 экземплярами, изготовленными в технике штамповки з позднейшей гравировкой на лицевой стороне. Исполнены в виде стилизованной фигуры хищной птицы (Рис.1. 1). Их крылья округлены, голова повернута влево, лапы не выделены. После штамповки мастер прочертил линии, которые отделяли тело от крыльев и хвоста, обозначил угол на грудке и разделил каждое крыло на два сектора. На тыльной стороне каждой пластинки припаяно по четыре ушка для крепления. У двух птиц обрезано левое крыло чуть пониже плеча.

Следует отметить, что 16 бляшек были сделаны одним штампом, а одна – другим, более грубым, или же сработанным, что заметно не вооруженным глазом (это касается одной пластинки с обрезанным крылом). Этот исключительный, не аккуратно изготовленный экземпляр имел меньшую высоту (5,75см) и большую ширину (5см), тогда как все остальные – 6 и 4,5 – 4,75см соответственно. Кроме того, на нем имелось только два ушка для крепления, а не четыре.

Сложно судить о том, какая именно птица вдохновила мастера. Глубокий стилистический анализ этого изображения был недавно проделан Ю.Б. Полидовичем. Автор пришел к выводу, что это изображение не определенного вида, а сборный стилизованный образ рода орлов (*Aquila*) [5, с. 89]. Даже если предположить, что с помощью гравировки по телу птицы мастер передал особенности его окраса, сложно идентифицировать определенный вид. Ведь, как известно, даже у птицы одного вида он мог меняться с возрастом довольно сильно [6, с. 116]. Из-за исчерпывающего анализа, проделанного Ю.Б. Полидовичем, хотелось бы только выделить основные, наиболее яркие аналогии.

Подобный силуэт птицы представлен на Келермесском зеркале из курагна №4/Ш [3, с. 113]. Она изображена в полете, ее голова развернута в направлении движения. Похожие также стилистика изображения головы, хищная изогнутость клюва и округлость крыльев. Но, эта выгравированная птица имеет тщательно прорисованные перья. Возможно, таким способом мастер хотел передать какой-то определенный вид орла с контрастным окрасом, или же сделать изображение более реалистическим.

Наиболее похожее изображение по исполнению клюва, восковицы, глаза и грудки (опущенный угол), а также по отсутствию лап перед хвостом, находим на миниатюрных бляшках, расположенных на диадеме из Келермесса (Рис.1. 4). Отличаются лишь крылья, наполовину поднятые или сложенные¹⁰, которые на мельгуновских бляшках закруглены без выделения плеча. Келермесские и мельгуновские изображения почти синхронны – вторая половина VII ст. до н. е. То есть, для поиска корней

¹⁰ Некоторые птицы представлены на диадеме “в профиль” со сложенными крыльями.

изобразительной традиции, необходимы аналогии, предшествующие по времени.

Рассматривая более широкий ареал, находим синхронные схожие изображения головок птиц, а не полнофигурные, которыми украшали диадемы из Зивие [7, с. 116, Рис. 15 а-в.] На основе имеющихся аналогий, можно согласиться с Ю.Б. Полидовичем относительно того, что корни изображений хищных птиц мельгуновского типа тяготеют к Северо-Западному Ирану, что свидетельствует в пользу скифского происхождения мотива [5, с. 95]. Продолжение этой традиции Ю.Б. Полидович видит на бронзовых навершиях из Ульского кургана №2 (1909 г.) в Прикубанье, на крестоподобных бляхах из погребений 10/1912 некрополя Ольвии и кургана у хут. Дугино на Дону, на окончании зеркала из кургана 6 (1899г.) у с. Басовка в Посулье, на бляшке из Рисовского могильника в Прикамье и др. [5, с. 94 – 95].

К стилистически схожим можно отнести изображения хищных птиц на украшениях конской узды. К ним относятся бляхи из кургана 6 у с. Ковалевка Николаевской области [8, с. 41, рис. 24.]. Также аналогию находим на бронзовых украшениях конского убора из Нимфея [9, с. 35, рис. 91, 92.], на которых ярко выделена восковица и похоже закруглен клюв. Это создает выражение хищного “оскала”, если такой термин может быть применим по отношению к птицам. Возможно, приведенные примеры также свидетельствуют в пользу продолжения этой традиции в новом исполнении [7, с. 126].

В Причерноморье находим интересное оформление фигуры орла (?) в мотиве терзания им рыбы. Эта сцена по сюжету и манере исполнения хищника может быть отнесена к иной традиции. Сюжет терзания птицей рыбы изображен на золотой аппликации деревянного сосуда из кургана у сел Ромейковка и Петраковка и на пластине из кургана №8 у с. Песочин. Аналогичные сцены встречаются на аппликациях посуды на довольно широком пространстве ираноязычного мира [10, с. 359, рис. 18] и свидетельствует о иранских корнях этой традиции [11; 12]. Следует также отметить, что этот сюжет присутствует на монетах из Ольвии и Истрии [13, рис. 11. 18, 22; рис. 12. 7 – 8], хотя, это скорее тема для другого исследования.

Рассматривая мельгуновские бляшки, хотелось бы высказать предположение об их возможном расположении на одежде. Е.М. Придик склонялся к тому, что они были украшением верхней одежды, возможно, пояса [1, с. 17]. Позднее эта мысль была развита Е.В. Черненко [14, с. 65 – 66] и поддержана В.Ю. Мурзиным и С.А. Яценко [8, с. 19; 15, с. 54]. Аналогии, приведенные Е.В. Черненко, говорят о справедливости такого предположения. Так, к стилистически схожим образам можно отнести бронзовые бляхи в виде хищных птиц с курганов Г у с. Журовка и

Золотого, вблизи Симферополя (Рис. 1, 2, 3). Как известно, курган Г у с. Журовка датируется М.И. Артамоновым по самосскому сосуду VI в. до н. э. [9, с. 32]. Интересно, что несколько позднее в кургане №401 (475 г. до н. э.) [16, с. 296] Журовской курганной группы повторено уже в золоте такое же изображение на бляхе, которая была закреплена на конском налобнике [9, с. 33, рис. 31]. То есть, мотив оставался популярным на протяжении определенного отрезка времени.

Как было обосновано Е.В. Черненко, описанные бляхи украшали пояса. Известные аналогии в бронзовых украшениях указывают на определенную традицию декорирования поясов изображениями хищной птицы. Хотя известны примеры того, что этот образ использовался шире. Так, подобными изображениями были украшены и другие предметы туалета (зеркало, диадема и др.).

Кроме того, известны примеры украшения портупейных поясов бляхами с другими изображениями. Так, порытые золотом пояса *in situ* были найдены в нескольких погребениях. Первый было выявлено в кургане №1 у с. Аксютинцы. Пластинки пояса из этого погребения были украшены фигурой скифа, подпоясанного и вооруженного [14, рис. 34]. Второй зафиксирован в кургане 4/2 группы Страшной Могилы [15, рис. 34], где серебряные с позолотой бляхи украшены розетками. Также из насыпи № 3 группы Частых курганов, происходят поясные пластины, которые были украшены изображением грифона. Е.В. Черненко называл такие пояса парадными и относил их к третьей группе – портупейные пояса, покрытые фигурными бляхами [14, с. 64].

Если предположить, что все семнадцать мельгуновских птиц-бляшек размещались в одну линию, ее длина составила бы приблизительно 80 см. Но отсутствие потертости и повреждений на крыльях, указывает на то, что они были расположены не впритык. То есть, длина пояса могла быть большей. Археологические находки демонстрируют похожие параметры. Например, длина пояса из кургана №32 у с. Бобрица равняется 80см, а из Мелитопольского кургана – 90 см [14, с. 62].

Обращает внимание отсутствие левых крыльев на двух экземплярах. Это обстоятельство не совместимо с принципом симметричности в размещении украшений. Кроме того, только один “обрезанный” экземпляр был сделан другим или более сработанным штампом с неточным повторением размеров. Это может свидетельствовать в пользу того, что данное украшение было сделано позже, возможно, другим, менее умелым мастером, вместо потерянной, или же поломанной бляшки. Отсутствие симметрии в обрезанных крыльях также свидетельствует в пользу их функционального, а не орнаментального назначения. То есть, этот экземпляр с обрезанным крылом должен был располагаться именно в том месте, которое могло претерпеть деформации.

Как известно, скифы крепили к поясу меч и горит. Об этом свидетельствуют, например, иконографические данные: изображения скифов с поясных блях из кургана №1 у с. Аксютинцы [14, рис. 34] на чаше из кургана Куль-Оба [3, с. 190, 192 – 193], на золотом гребне из кургана Солоха [3, с. 130–139]. Из-за наличия в комплексе меча, стрел и застежки от горита, можно предположить, что имеем дело именно с украшениями портупейного пояса. В местах крепления к нему меча и горита, крылья птиц могли подрезать во избежание трения украшениями шнуров-завязок (рис.1. 5).

Если такое предположение, верно, то пояс с золотыми бляшками и плакированный золотом меч представляли цельную и величественную композицию. Образ хищной птицы символизировал солнце и царскую власть [17, с. 54 – 55, 60]. Одновременно, он воплощал определенные вкусы носителя, ведь, известно, что архаическое восприятие иранцами красоты отражалось в изображении именно хищных животных [18, с. 35]. Исполнение изображения в золоте подчеркивало солярную суть образа.

Следующим предметом из Мельгуновского кургана, который нас интересует, является золотая пластина со сложной изобразительной композицией. Ее длина составляет 11 см, а высота – 2,5 – 2,75 см. По описанию Е.М. Придика она была поломана на четыре части. Эта пластина окантована с трех сторон выпуклым валиком. С четвертой стороны она обломана. В валиках пробиты отверстия. Это указывает на то, что пластина крепилась на некую основу, возможно, на налобную ленту.

На обломке пластины изображены слева направо: 1) сидящая обезьяна, подпирающая правой передней лапой морду, а левой чешет спину; 2) две птицы друг напротив друга, клюющие что-то на земле которые были, интерпретированы как страусы [19, с. 59]; 3) одна птица (утка?) идущая направо (Рис. 2. 2). Эта пластина уникальна для комплексов украшений, происходящих из скифской Степи. Можно отметить качественное исполнение изображений на ней. Они, вероятно, оттиснуты с помощью штампа с позднейшей гравировкой.

Анализ персонажей, изображенных на пластине, сделан В.А. Киселем. Исследователь обратил внимание на то, что характерные для ассирио-вавилонского искусства персонажи (обезьяна и страус) исполненные с существенными отклонениями от канонов. Так, страусы изображены клюющими, что не фиксируется по ассирийским памятникам, а у обезьяны, сидящей в традиционной позе, изображена вторая лапа, чешущая спину. Подводя итог исследований В.А. Киселя, можно говорить о том, что пластина была изготовлена в VII в. до н. э. в центре, который пребывал под влиянием художественных традиций мастерских Ассирии и [19, с. 59]. Наиболее близкой аналогией изображениям птиц видим на золотом сосуде из Келермесса [3, с. 89 – 91]. Изображения водоплавающих птиц –

характерная черта изделий ближневосточного и греческого искусства. В.А. Кисель отметил, что по манере изображения они в большей степени относятся к последней [19, с. 59]. Значит, водоплавающая птица тут – единственный персонаж, в отличие от обезьяны и страусов, который имеет широкие параллели в ближайшем окружении [20].

Вероятная версия об использовании этой пластинки в качестве украшения головы была предложена Б.Н. Граковым [21, с. 127]. Со временем ее поддержал В.А. Кисель [19, с. 128]. Ведь, размеры изделия и загнутые края, по которым проделаны отверстия, указывают на то, что пластинка была частью длинной пластины от налобной ленты (метопиды). С учетом преобладания симметричного принципа оформления композиции в скифских, греческих и ближневосточных украшениях, а также расширения пластинки ближе к правому краю, можно предположить, что это обломок от левой части украшения налобной ленты. Длина в 11 см составляет половину ширины лба (приблизительно 20 см). То есть, вторую половину можно реконструировать зеркально. Скорее всего, пластинка крепилась на кожаную основу.

Интересно, что из этого же погребения происходит диадема в виде трех (возможно, изначально их было четыре) золотых параллельных шнуров, соединенных с помощью девяти розеток и застежек. Исследователи относят это украшение к мужским, сравнивая его с диадемами Келермесса [15, с. 54; 22, с. 170]. Хотя, как известно, последние имеют совсем другую конструкцию – они состоят из жесткой основы с наклепанными на нее деталями. Кроме, того на них присутствуют не только розетки, а и изображения хищных зверей (птиц и грифона). Верную аналогию в пользу собственно мужской принадлежности диадемы из Мельгуновского кургана нашли С.С. Бессонова и Л.С. Ключко – барельеф из Малатии, на котором изображен царь Ману Тарахунази [23, с. 38; 24, с. 32].

Тщательный анализ описанного украшения был проведен В.А. Киселем, в результате чего исследователь пришел к выводу, что диадема служила украшением головного убора (башлыка). Следует отметить, что он не исключал ношения ее, закрепленной на налобной ленте [19, с. 50 – 52]. Изображений скифов с налобной лентой на голове известно довольно много (на обкладке горита из Солохи, кубке из Куль-Обы, пекторали из Толстой Могилы), хотя все они относятся к позднему времени.

Поскольку в комплексе Мельгуновского кургана не зафиксировано головного убора, а тем более шлема, можно предположить, что диадема и налобная лента украшали непокрытую голову (Рис. 2, 1). В этом контексте можно вспомнить описанную в поэме Валерия Флакка двойную ленту, которую носил скифский воин Авх [Val. Flacc. Argon. VI. 50 – 68].

Косвенным примером в пользу ношения двойных начельных украшений может свидетельствовать находка в кургане Куль-Оба. Как известно, на острове погребенного был зафиксирован башлык из тонкого войлока, который опоясывали два лентоподобных обруча из листового золота с рельефным изображением [9, с. 62].

Вполне возможно, что мельгуновские украшения располагались параллельно одно над другим, опоясывая голову. Если наше предположение верно, то они составляли единый комплекс. И тем самым создавали два фриза: растительный, который репрезентовала диадема с расположенными на ней розетками, и зооморфный, представленный изображениями на налобной ленте. С таким расположением, центром композиции была бы самая большая розетка с каменной вставкой на диадеме, в направлении которой следуют водоплавающие птицы на пластине.

Итак, на основе выше сказанного, можно предположить, что золотые бляшки из Мельгуновского кургана были частями двух разных деталей мужского костюма. Золотые бляшки в виде птиц украшали пояс, а золотая пластинка могла быть частью головного убора. Подобный образ видим на реконструкции одеяния погребенного из Толстой Могилы [25, рис. 13].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Придик Е.М. Мельгуновский клад 1763 года // МАР. – №31. – 1911. – 24 с. + 5 табл.
2. Бабенко Л.И. К истории предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // РА. – №3. – 2012. – С. 20–27.
3. Алексеев А.Ю. Золото скифских царей в собрании Эрмитажа –СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа. – 2012. – 272 с.
4. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Мебель из скифских погребальных комплексов //Боспорские исследования. – Вып. XXVIII. – Симферополь-Керчь, 2013. – С. 159–210.
5. Полидович Ю.Б. Мельгуновский тип изображения птиц в скифском искусстве (к вопросу о начальном этапе формирования “звериного стиля” // Иранский мир II-I тыс. до н. э. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Эдвина Арвидовича Грантовского и Дмитрия Сергеевича Раевского. 2-3 декабря 2013 года. – Вып. VI. – М., 2013. – С. 89 – 100.
6. Ганзак Ян Иллюстрированная энциклопедия птиц/ Перевод Е. Фиштейна под редакцией И.А. Нейфельдт и П.М. Позднышева. –Прага.: Изд-во Артия, 1974. – 582 с.
7. Погребова М.Н., Раевский Д.С. Ранние скифы и древний Восток. К истории становления скифской культуры. – М.,1992. – 258 с.
8. Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. – К.,1984. – 134 с.
9. Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. – Прага – Л.: “Артия”, “Советский художник”, 1966. – 120 с.
10. Полидович Ю.Б. Хищник и его жертва: выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода // Структурно-семиотическое исследование в археологии. – Том 3. – Донецк, 2006. – С. 355 – 398.

11. Канторович А.Л. К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля степной Скифии// Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. МИАР. – № 1. – М., 1997.
12. Королькова Е.Ф. Иконография образа хищной птицы в скифском зверином стиле VI-IV вв. до н. э.// Проблемы археологии. – Вып.4. – СПб., 1998. – С. 166–178.
13. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. – К.: Наукова думка, 1988. – 168 с.
14. Черненко Е.В. Скифский доспех. – К.: Наукова думка, 1968. – 190 с.
15. Яценко С.А. Костюм Древней Евразии (ираноязычные народы). – М., 2006. – 658 с.
16. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII – IV веков до н. э. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – 416 с.
17. Кузьмина Е.Е. Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индосарцев // Скифо-Сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С 52 – 65.
18. Хазанов А.М. Золото скифов. – М.: “Советский художник”, 1975. – 144 с.
19. Кисель В.А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. – СПб: Петербургское востоковедение, 2003. – 192 с.
20. Клочко Л.С. Образ водоплавающего птаха на декоративных элементах скифского костюма // Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” 9–11 листопада 2009 р. – К., 2010. – С. 55 – 73.
21. Граков Б.Н. Скифы. – М.: МГУ, 1971. – 202 с.
22. Клочко Л.С. Чоловічі головні убори на землях Скіфії// Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С.А. Скорого. – Киев-Полтава, 2010. – С. 167 – 183.
23. Клочко Л.С. Скифские налобные украшения VI-III вв. до н. э.// Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К., 1982. – С. 37 – 53.
24. Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Нукова думка, 1990. – С. 17 – 39.
25. Черненко Е.В. Оружие из Толстой Могилы // Скифский мир. – Киев, 1975. – С. 152 – 173.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Лифантий Оксана Валентиновна – аспирант Национального университета “Киево-Могилянская академия”, лаборант Полевого комитета Института археологии НАН Украины.

Научные интересы: золотые украшения одежды скифского времени, греко-скифская торевтика Северного Причерноморья.

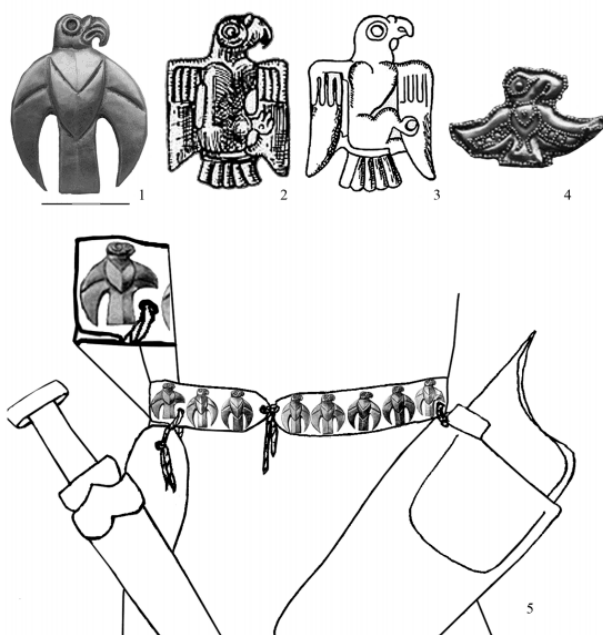

Рис. 1. 1 – Мельгуновский курган. 2 – курган Г у с. Журовка. 3 – Золотой курган у Симферополя. 4 – фрагмент диадемы из Келермесса. 5 – реконструкция пояса из Мельгуновского кургана.

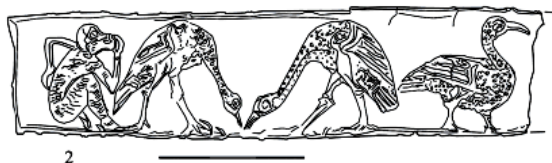

Рис. 2. 1 – реконструкция начельных украшений из Мельгуновского кургана. 2- пластинка из Мельгуновского кургана.

УДК 903

ЗОБРАЖЕННЯ ХИЖИХ ПТАХІВ З ЛИТОГО (МЕЛЬГУНОВСЬКОГО) КУРГАНУ

Юрій ПОЛІДОВИЧ (Донецьк)

У статті аналізуються зображення хижих птахів із ранньоскіфського Мельгуновського кургану. Наводяться паралелі з екстер'єром реальних птахів, аналогії з інших пам'яток. У підсумках визначається місце мельгуновських зображень у палітрі ранньоскіфського "звіриного стилю".

Ключові слова: скіфи, курган, "звіриний стиль", хижий птах, Келермес, Зівіє.

В данной статье анализируются изображения хищных птиц из раннескифского Мельгуновского кургана. Приводятся параллели с экстерьером реальных птиц, аналогии из других памятников. В выводах определяется место мельгуновских изображений в палитре раннескифского "звериного стиля".

Ключевые слова: скифы, курган, "звериный стиль", хищная птица, Келермес, Зивие.

In this article analyzes the images of birds of prey from Early Scythian complex – Melhunov kurgan. We give parallel with the exterior of real birds, similar to other attractions. As a result, the place of Melhunov kurgan image in palette of Early Scythian animal style.

Keywords: Scythians, kurgan, animal style, bird of prey, Kelermes, Ziviye hoard.

У вересні 1763 р., у Подніпров'ї за вказівкою генерал-поручика О.П. Мельгунова було розкопано курган Литий, який увійшов до історії як Мельгуновський. Славу кургану приніс комплекс предметів ранньоскіфського часу [1], який багаторазово привертав увагу дослідників. Нині його прийнято датувати серединою – третьою чвертю або ширше – другою половиною VII ст. до н.е. [2, с. 295; 3, с. 282, прим. 1].

Яскравою частиною Мельгуновського комплексу були 17 золотих масивних блях у вигляді хижого птаха [1, табл. II], з яких до нашого часу збереглася лише одна [4, с. 21 – 22], що експонується у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, Росія) [5, с. 120] (Рис. 1, 1). Бляхи представляють повнофігурне зображення птаха, відтвореного у проекції знизу, із розпростертими крилами і поверненою у профіль головою. Голова з великим круглим оком, утвореним рельєфним кільцем, і зігнутих, трохи піднятих догори масивним дзьобом із невеликою восковицею і лінією рота у вигляді "вигнутої пелюстки", виділеної рельєфним валиком [6, с. 126]. Шия коротка, тіло рельєфне, груди виділено куточком у вигляді жолобка; так само куточком тіло птаха відділяється від прямого хвоста. Лапи не показано. Посередині тулуба і хвоста проходить ребро, утворене площинами, що сходяться [7, с. 36]. Крила з округлим зовнішнім контуром, серпоподібні, їх гострі кінчики опущено до нижньої лінії хвоста. Верхню частину крила відокремлено жолобком.

Зображення в цілому умовне, хоча у ряді ознак знаходить відповідність у природному екстер'єрі хижих птахів [8, с. 164 – 197]. Перед нами, швидше за все, узагальнений образ представника птахів з роду орлів (*Aquila*). Потужним дзьобом і прямим хвостом зображення нагадує степового орла (*Aquila rapax*) або беркуту (*Aquila chrysaetos*) [8, с. 173 – 176] (Рис. 1, 2). Для орлів-карликів (*Aquila pennata*) є характерним світле забарвлення верхньої частини тіла, яке утворює кут на грудях [8, с. 176 –

177; 9, рис. на с. 107], майже так само, як це жолобком показано на мельгуновських бляхах. Має природне пояснення і лінія на крилах – вірогідно, це розділення нижнього махового пір'я і верхнього покривного, що відрізняються у птахів за розміром, розташуванням і часто забарвленням [8, с. 44; 9, с. 106 – 113]. У той же час, нічого спільного з природним екстер'єром не мають велике кругле око, зігнутий дзьоб із пелюсткоподібною формою рота і серпоподібно вигнуті крила. Це ж стосується і загальної пози птаха, найбільш відповідної до геральдичної.

Округлість контуру крил птаха й інші особливості відтворення його тулуба дозволили Д.С. Раєвському зробити припущення, що “мельгуновський птах представляє, по суті, строго геометричну фігуру, що складається з декількох кіл і дуг” [10, с. 129, рис. 16]. Проте подібний підхід викликав критику з боку Є.Ф. Королькової [11, с. 58]. Округлість загального контуру нижньої частини мельгуновських блях також дозволила В.А. Киселю [13, с. 100, рис. 102 – 103] порівняти їх із зображенням на золотому “обручі” з Криворізького кургану, де представлено коло, над яким височіє контур голови птаха.

Таким чином, зображення хижих птахів із Литого (Мельгуновського) кургану втілюють у собі чіткий стилістичний і композиційний образ, який, на нашу думку, було створено повністю у відповідності до образотворчих традицій скіфського “звіриного стилю”.

На думку Д.С. Раєвського [10, с. 128 – 129], цей тип зображення є вихідним від давньосхідних зразків, серед яких, у першу чергу, виокремлюється зображення птаха на накладній блясі, що прикрашала урартський бронзовий пояс з городища Топрак-кале [10, рис. 15, б]. Називалися й інші, значно віддаленіші у часі давньосхідні аналогії [13, с. 124, рис. 9; 11, с. 58]. Між тим, окрім згаданих Д.С. Раєвським відмінностей між мельгуновським і урартським зображеннями птахів [10, с. 129], відзначимо ще дві принципово важливих, які, на наш погляд, не дозволяють зводити ранньоскіфські зображення до давньосхідної традиції. По-перше, урартське й інші давньосхідні повнофігурні зображення птахів представляють їх у проекції зверху, про що говорить своєрідність трактування оперення, тоді як мельгуновське й інші ранньоскіфські зображення показують їх знизу. По-друге, для давньосхідних зображень хижих птахів характерним є масивний прямий дзьоб із гачкуватим закінченням і довгою прямою лінією рота, що відтворює реальний екстер'єр орлів [8, рис. 86 – 87] (Рис. 1, 2). У більшості випадків так само зображували птахів і на бронзах Луристана, зокрема на штандартах із “хазяїном тварин” [14, р. 147 – 151; 15, р. 146 – 148, 152, 155 – 160]. М.Н. Погребова і Д.С. Раєвський [6, с. 124, рис. 17] вважають їх за можливі прообрази скіфських і, зокрема, мельгуновських зображень.

Проте яскравою відмітною особливістю мельгуновських зображень є вигнутий дзьоб із пелюсткоподібною лінією рота.

Повнофігурні зображення птахів у ранньоскіфському мистецтві зустрічаються досить рідко [16, с. 104]. Серед них найбільш близькими до мельгуновських є хронологічно одночасні зображення птахів із Келермеських курганів [17, с. 295; 13, с. 124; 11, с. 58]. На золотій діадемі з кург. 1/Ш [18, табл. 28, кат. 15] (Рис. 1, 4) відтворено зображення птахів із розпростертими крилами і поверненою у профіль головою. Наявними є велике кругле око, масивний закруглений дзьоб із короткою восковицею, але без позначеної лінії рота, куточок на грудях і куточок, що відділяє тіло від хвоста. Але у цих птахів, на відміну від мельгуновських, іншими є стилістичне оформлення крил і хвоста, а також їхня форма і розташування.

На дзеркалі з кург. 4/Ш у секторі 6 (за М.І. Максимовою [17]) зображено птаха у польоті, про що свідчить голова, яку відтворено у профіль, але витягнутою за лінією тулуба [17, с. 286, 295, рис. 1; 18, табл. 1] (Рис. 1, 3). У цього птаха крила також мають аналогічне мельгуновському внутрішнє розділення на махове і покривне пір'я та загальні серпоподібні контури, а їхні гострі кінці також закінчуються на нижній лінії хвоста. Але зовнішній контур крил птаха на дзеркалі не такий округлий: у його верхній частині позначено дуже заокруглений вигин у зап'ястку. При певній реалістичності зображення, що досягається, передусім, відтворенням пір'я і розпушеного підтрикутного хвоста, воно в цілому виконане в традиціях скіфського "звіриного стилю": голову і тіло подано чітко у профіль, відтворено тільки одну лапу; в той же час, крила і хвіст зображено в проекції знизу. Подібні за планом зображення птахи є характерними і для грецької архаїчної образотворчості, але там використовувалось інше компонування крил [17, с. 295].

Ще одне близьке зображення птаха, що летить, походить із казахстанського архаїчного кург. 1 могильника Байкара [19, Abb. 40]. У неї подібне до мельгуновського велике кругле око і краплиноподібний куточок рота, але дзьоб має своєрідну форму, а тіло, крила і хвіст при загальній структурній схожості все ж зображено по-своєму. До того ж крила, що також мають округлий зовнішній контур, відтворено немов би розпростертими.

Стосовно зображення відокремлених голів хижих птахів слід зауважити, що найбільш близьким є зображення на золотій стрічці із Зівіє [20, Fig. 147; 21, с. 27] (Рис. 1, 5). Здвоєні та дзеркально розташовані голови птахів прикрашають зовнішній контур стрічки, а в її центральній частині зображено хижаків, аналогічних тим, яких відтворено по краю золотої платівки від горита (?) з Келермеського кург. 4/Ш [18, с. 230, кат. 51, табл. 5]. Для зображень птахів із Зівіє характерні усі головні ознаки мельгуновського типу зображень: велике кругле око, вигнутий масивний

дзьоб із короткою восковицею та пелюсткоподібною формою рота, – але відтворені з деякою специфікою.

У цьому ж колі зображень знаходяться й голови хижих птахів на кінці кістяної шпильки з поселення Пожарна Балка-II у Лівобережному Подніпров'ї [22, рис. на с. 289] (Рис. 1, 6), а також на золотій бляшці з кург. 69 мог-ка Уйгарак у Приараллі [23, табл. XVIII, 20] (Рис. 1, 7).

Ці ознаки характерні також для серії центральноазіатських контурних повнофігурних зображень птахів, яких представлено у своєрідній позі – із головою, поверненою назад і розташованою у контурі крила.

Золоті бляшки з таким зображенням, що також відносяться до другої половини VII ст. до н. е., походять з кург. 5 і 7 могильника Шилікти (Чілікта) у Східному Казахстані [24, табл. XIII, XIV, XXIII, 2] (Рис. 1, 9, 10). Майже аналогічні бляшки знайдено у кург. Байгетобе могильника Шилікти 3 [25, с. 154, 155] (Рис. 1, 12), а також у кург. 2 могильника Талди 2 у Центральному Казахстані [26, фото на с. 14, 15] (Рис. 1, 11). Бронзова бляшка цього типу походить із Зуївського могильника у Прикам'ї [27, табл. XXVI, 3; 28, с. 64, 335]. Подібні птахи також вигравірувано на скелях у горах Єшкиольмес, що у Семиріччі [29, с. 67], в місцині Жалтирак-Таш на Тянь-Шані [30, Рис. 5, 5] та, ймовірно, на плиті № 4/01 із конструкції кургана Аржан-2 у Туві [31, с. 59 – 60].

Окрім цієї серії зображень, близькими до мельгуновських є птахи на бронзовій накладці з кург. 2 могильника Нурманбет I у Казахстані [32, с. 400, рис. 35], яких також відтворено з круглим оком, що виступає, та масивним вигнутим дзьобом пелюсткоподібною форми із восковицею.

З більшою або меншою долею схематизації мельгуновський тип зображення голови хижого птаха представлений на біметалічних чеканах, що датуються в межах VII ст. до н. е. і походять із різних регіонів скіфського світу – від Приаралля до Донбасу і від Волго-Кам'я до Малої Азії [33; 34; 35; 36; ін.] (Рис. 1, 13).

Розглядаючи мельгуновське зображення хижого птаха, М.Н. Погребова і Д.С. Раєвський дійшли висновку, що воно “виконане в цілому у передньоазійських традиціях” [6, с. 126]. Проте з урахуванням усього наведеного вище, погодитися з таким твердженням складно. Навіть навпаки, можна виділити ряд зображень з комплексів Північного Кавказу і Дніпровського Лісостепу, що мають стилістичні риси мельгуновського типу і відносяться до старожитностей, які хронологічно передують Мельгуновському кургану. Це зображення голів птахів на бронзових палиях із пох. 39 протомеотського Кубанського могильника у Прикубанні [37, с. 45, рис. 3, 6; 38, рис. 53, 2], на кістяних палиях і пластинах із кург. 2 поблизу с. Жаботин, що у Правобережному лісостеповому Подніпров'ї [39, рис. 3, 5, 1]. Усі ці зображення птахів мають характерні кругле око, що виступає, і загнутий дзьоб, а на обох палиях – ще й виділену невелику

восковицю. Крім того, для схематичних зображень голів птахів на бронзовій пронизці із Кам'яномостського могильника на Північному Кавказі [40, рис. 76, 5] і на золотих накладних платівках з кургану поблизу с. Квітки на Правобережному Подніпров'ї [41, рис. 11, 6] також є характерним загнутий дзьоб.

Варіантом видозміни власне мельгуновського типу зображення голови хижого птаха є схематизоване зображення, на якому виділяється кругле око, що виступає, і довгий, на кінці кільцеподібно загнутий, дзьоб із витягнутою пелюсткоподібною лінією рота; при цьому восковиця, як правило, не позначається. З'являються подібні зображення паралельно із мельгуновськими, про що свідчать пташині голови, розташовані одна за одною по краю бічного виступу піхов меча з келермеського кург. 1/Ш [18, табл. 7, 8]. На крилі піхов із Мельгуновського кургану [1, табл. III] відтворено своєрідно трактований орнамент у вигляді хвилі, що біжить, у якому можна побачити (порівнюючи із келермеським зображенням) схематизацію ряду голів птахів [42, с. 19, 24]. Так само одна за одною по колу розташовано три схематично зображені пташині голови на ажурній бронзовій бляшці з кург. 33 могильника Уйгарак у Приараллі [23, табл. IX, 9]. Більш умовно-реалістичне зображення голови птаха цього варіанту було знайдене в уйгаракському кург. 69 [23, табл. XVIII, 20] (рис. 1, 7). Майже аналогічне йому зображення походить із комплексу Майемір, що у Гірському Алтаї [43, рис. 4, 2] (Рис. 1, 8), а більш схематизоване, контурне – вигравірувано на дзеркалі з бортиком і центральною ручкою з кург. 2 поблизу с. Герасимівка, що у лівобережному лісостеповому Подніпров'ї [44, табл. XLVI, 1; 45, с. 42, рис. 11, табл. I, 140]. Подібні ж голови хижих птахів відтворено на руків'ї бронзового ножа з випадкових знахідок у м. Павлодар, що у Східному Казахстані [46, фото 40 – 41, рис. 20] (Рис. 1, 14). А на кінці бронзового псалія з розкопок В.А. Городцова на Західному Більському городищі в лівобережному лісостеповому Подніпров'ї [47, рис. 32, 21; 48, рис. 3, 8] зображено подібну голову птаха, дзьоб якого закручено у кільце. Подібні більському зображення походять із кург. 1 біля хут. Красное Знамя на Ставрополлі [49, табл. 61 – 62, 102].

Ще один варіант мельгуновського типу зображень голови хижого птаха відрізняється тим, що дзьоб, дугоподібно або кільцеподібно вигнутий, у своїй середній частині трохи піднімається над круглим оком, що виступає. Такими є, в першу чергу, стилізовані зображення на одному з кінців бронзових культових наверхів з кург. 15 біля с. Стайкін Верх, що у Посуллі [Ильинская 44, табл. XI, 13], а також зі знахідок біля аула Тауйхабль у Прикубанні [50, с. 120 – 121, 184, кат. 55]. Їх відрізняє виступаюче опукле око і довгий серпоподібно вигнутий дзьоб із невеликою восковицею і пелюсткоподібною формою рота. На прорізному наверхі з

Келермеського кург. 1/В також схематично зображено птаха з довгим дзьобом і оком, що сильно виступає [18, табл. 6, кат. 218].

На другій серії зображень відтворено голову птаха з трохи піднятим дзьобом, кінець якого кільцеподібно загнуто. Одна група таких зображень пов'язана з Кавказьким регіоном – на верші з кург. 1 біля хут. Красное Знамя на Ставрополлі [49, табл. 74, 76], на верші псалія (?) з урартської фортеці Тейшебаїні (Кармір-Блур) [51, с. 104, табл. XIX, 1], на бутеролі киджалу з пох. 246 Глійського могильника [52, рис. 18, 2, 3]. Друга група походить зі знахідок у Середньому Придністров'ї [53, с. 149, 150, 156, 157, рис. 2, 2–3; 3, 1–2; 8, 5, 7, 8]. Обидві групи зображень стилістично різні, але їх об'єднує загальна композиційна побудова.

На нашу думку, мельгуновський тип зображення голови хижого птаха частково вплинув на формування ще ряду зображень. Передусім, це зображення грифонів із придніпровського кургану Переп'ятиха [54, с. 38 – 42, фото 7, 8]. Більшістю дослідників відзначалося, що їх (передусім, зображення на срібній із золотим покриттям бляшці) виготовлено під впливом передньоазійського мистецтва [55, с. 95; 56, с. 279; 57, с. 3; 54, с. 41 – 42]. На думку А.Р. Канторовича, у стилі відтворення цих істот поєднуються ранньогрецькі орієнталізуючі риси й елементи власне скіфського “звіриного стилю” [58, с. 199 – 201]. До останніх, зокрема, можна віднести особливості відтворення орлиної голови. На срібній бляшці око зображене у вигляді круглого очного яблука, оточеного рельєфним кільцем, що складається з двох дуг. Подібний прийом характерний для ряду келермеських зображень (там він часто доповнений ще однією верхньою дугою), а також для деяких передньоазійських традицій [12, с. 36 – 37]. На золотих платівках з Переп'ятихи, що є своєрідним наслідуванням срібної [54, с. 39 – 41], кругле око оточене вже суцільним кільцем, що повністю відповідає скіфській традиції. Дзьоб грифона, більш виразно зображений на срібній платівці, трохи відкритий, завдяки чому видно язик. При цьому наддзьобок зображено округлим, із рельєфною лінією рота. Такий прийом більше відповідає скіфському, зокрема мельгуновському типу зображень, ніж давньосхідному, для якого характерний прямий гачкуватий дзьоб. Округлий наддзьобок має ще декілька грифонів того ж архаїчного часу.

Відомою є також невелика серія зображень різних істот, що мають орлину голову з круглим виступаючим оком і напіввідкритим дзьобом, якого відтворено трохи інакше: наддзьобок показано таким же масивним і вигнутим, а піддзьобок – невеликим, іноді ледве поміченим; при цьому кінчик наддзьобка може бути сполучений із піддзьобком рельєфною лінією. Так зображено монстра з орлиною головою на піхвах мечів із Келермеського кург. 1/Ш [18, табл. 9; 5, фото на с. 81] і Мельгуновського кургану [1, табл. III, 1; IV, 1], на виробих із Зівіє. Цей самий стилістичний

образ голови хижого птаха відтворено на лапах хижака на руків'ї сокири з Келермеського кург. 1/Ш [18, табл. 11; 5, фото на с. 74], на золотих аплікаціях на срібному блюді й фрагменті золотої стрічки із Зівіє [21, фото на с. 23]. Подібні ж голови птахів зображено у підквадратній композиції на бронзовій бляшці з кург. 51 могильника Уйгарак, що у Приараллі [23, табл. XIX, 5]. На кістяному наверші лука з кург. 3 поблизу с. Нижні Серогози у Степовому Подніпров'ї [59, рис. 6; 60, рис. 6] і бронзовій бутеролі з Реп'яховатої Могили у Правобережному Дніпровському лісостепу [61, рис. 11, 7; 12, 2] дзьоб хижого птаха також відтворено напіввідкритим, але більш подовженим, а око не виступає над дзьобом, а знаходиться з ним в одній площині. Можливо, цей самий стилістичний образ голови хижого птаха відтворено і на кінці кістяного псалія, знайденого у 1964 р. в одному з приміщень Армавірської урартської цитаделі [62, рис. 6]. Ця ж схема зображення голови птаха присутня і на кістяній платівці з городища Кармір-Блур [6, рис. 18, з].

Подальшим розвитком мельгуновського типу зображень хижих птахів, передусім їх відокремлених голів, стали зображення VI ст. до н.е. Головним нововведенням на цих зображеннях є велика восковиця, яка, у ряді випадків, “випрямляє” частину дзьоба і має декоративне оздоблення. На бронзових навершях з Ульського кург. 1 у Прикубанні [63, табл. 58, 61], що мають вигляд великої пташиної голови, чітко виділено восковицю, що складається з трьох розташованих одна за одною пташиних голів. Ці голови складаються з круглого ока і вигнутого дзьоба із пелюсткоподібною лінією рота і закрученим у кільце кінцем, як і у пташиної голови на більському псалії. На серії хрестоподібних блях (з пох. 10/1912 некрополя Ольвії [64, кат. 55], зруйнованого кургану біля хут. Дугіно у дельті Дона [65, с. 84, рис. 1, 5], пох. 3 кург. 3 могильника Аксай у Нижньому Поволжі [66, с. 96, рис. 5, 2] та ін.) три бічні виступи оформлено у вигляді голів хижих птахів, подібних ульським, але їхню восковицю прикрашено поперечними рельєфними валиками. Такий самий прийом оформлення восковиці характерний і для зображень птахів на фігурному кінці дзеркала з кург. 6 (1899 р.) біля с. Басівка у лівобережному лісостеповому Подніпров'ї [44, табл. XXX, 3], а також для зображення на бляшці з Рисовського могильника у Прикам'ї [28, фото на с. 199, 392]. У двох останніх випадках восковиця лише позначена валиками, але структурно не виділяється і не змінює вигнутої форми дзьоба птахів.

Узагальнюючи все, що було викладено вище, можна зробити кілька попередніх висновків, пов'язаних із початковим етапом формування скіфського образотворчого мистецтва:

- Скіфські зображення хижих птахів складаються внаслідок внутрішньої логіки розвитку образотворчості.

- Вже на початковому етапі з'являються основні прийоми зображення хижих птахів, що відповідають головним принципам скіфського “звіриного стилю”.

- У районі Північно-Західного Ірану, зокрема у Зівіє, у другій половині VII ст. до н. е., ймовірно, під час походів, працює група майстрів, що є носіями власної скіфської образотворчої традиції, діяльність яких стала поштовхом і для розвитку “звіриного стилю” на власне “скіфській” території.

- Результатом сприйняття цими майстрами елементів давньосхідної, зокрема, урартської і малоазійської традицій стала поява ряду предметів, знайдених у Зівіє, Келермеських і Мельгуновському курганах (пектораль, піхви мечів, сокира, дзеркало).

- Ймовірно, саме Північно-Західний Іран на той час був регіоном, у якому перетиналися і взаємно збагачувалися образотворчі традиції західних і східних регіонів скіфського світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Придик Е.М. Мельгуновский клад 1763 г. // МАР. – 1911. – № 31. – С. 1 – 28.
2. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII – IV веков до н. э. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – 416 с.
3. Иванчик А.И. Киммерийцы и скифы: культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени. – М., 2001. – 324 с.
4. Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // РА. – 2012. – № 3. – С. 20 – 27.
5. Алексеев А.Ю. Золото скифских царей в собрании Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – 272 с.
6. Погребова М.Н. Раевский Д.С. Ранние скифы и древний Восток: К истории становления скифской культуры. – М.: Наука, 1992. – 260 с.
7. Переводчикова Е.В. Язык звериных образов. Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи. – М.: Восточная лит-ра, 1994. – 208 с.
8. Жизнь животных. Т.5: Птицы / Под ред. Гладкова Н.А., Михеева А.В. – М.: Просвещение, 1970. – 675 с.
9. Фесенко Г.В., Бокотей А.А. Птахи фауни України (польовий визначник). – К., 2002. – 416 с.
10. Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э. – М.: Наука, 1985. – 256 с.
11. Королькова Е.Ф. Теоретические проблемы искусствознания и звериный стиль скифской эпохи: к формированию глоссария основных терминов и понятий. – СПб.: 1996. – 78 с.

12. Кисель В.А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. – СПб: Петербургское востоковедение, 2003. – 192 с.
13. Кисель В.А. Стилистическая и технологическая атрибуция серебряного зеркала из Келермеса // ВДИ. – 1993. – № 1. – С. 111 – 125.
14. Muscarella O.W. Bronze and Iron: Ancient Near Eastern Artifacts in The Metropolitan Museum of Art. – New York, 1988. – 501 p.
15. Mahboubian H. Art of ancient Iran : copper and bronze : the Houshang Mahboubian family collection. – London-New York, 1997. – 345 p.
16. Ильинская В.А. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. // СА. – 1965. – № 1. – С. 86 – 107.
17. Максимова М.И. Серебряное зеркало из Келермеса // СА. – 1954. – Т. XXI. – С. 283–305.
18. Галанина Л.К. Келермесские курганы. “Царские” погребения раннескифской эпохи. – М., 1997. – 270 с., 44 табл.
19. Parzinger H., Zajbert V., Nagler A., Plesakov A. Der große Kurgan von Bajkara. Studien zu einem skythischen Heiligtum // Archäologie in Eurasien, 16. – Mainz, 2003. – 280 S.
20. Ghirshman R. Iran, Protoiranier, Meder, Achämeniden. – München, 1964. – 452 s.
21. Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. – М.: Искусство, 1977. – 232 с.
22. Андриенко В.П. Новые раскопки у с. Пожарная Балка // Археологические открытия 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 289 – 290/
23. Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII – V вв. до н. э. – М.: Наука, 1973. – 160 с.
24. Черников С.С. Загадка Золотого кургана. – М.: Наука, 1965. – 189 с.
25. Самашев З., Толеубаев А., Жумабекова Г. Сокровища степных вождей. – Алматы, 2004. – 176 с., ил.
26. Бейсенов А.З. Сарыарка – колыбель степной цивилизации. – Алматы, 2011. – 32 с.
27. Збруева А.В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА. – 1952. – № 30. – 352 с.
28. Васильев Ст.А. Искусство древнего населения Волго-Камья в ананьинскую эпоху (истоки и формирование). Диссертация... канд. ист. наук. – СПб., 2002. – 513 с.
29. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Потапов С.А., Горячев А.А. Петроглифы в горах Ешкиольмес. – Алматы: “OST – XXI век”, 2005. – 226 с.
30. Шер Я.А., Миклашевич Е.А., Самашев З.С., Советова О.С. Петроглифы Жалтырак-Таша // Проблемы археологических культур степей Евразии. – Кемерово, 1987. – С. 70 – 78.
31. Чугунов К.В. Плиты с петроглифами в комплексе кургана Аржан-2 (к хронологии аржано-майэмирского стиля) // Тропой тысячелетий: К юбилею М.А. Дэвлет. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2008. – С. 53 – 69.
32. Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – С. 303 – 433.
33. Курочкин Г.Н., Субботин А.В. Боевые чеканы (клевцы) с головкой хищной птицы между бойком и втулкой в азиатской и европейской частях скифского мира (к

проблеме происхождения и распространения) // Античная цивилизация и варварский мир. – Ч. II. – Новочеркасск, 1993. – С. 59 – 65.

34. Подобед В.А. К вопросу о биметаллических чеканах // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н.э.). – Тирасполь, 1994. – С. 181 – 185.

35. Васильев Ст.А. Ананьинские зооморфные чеканы: оружие или символ? // Вестник молодых ученых. Серия: Исторические науки. № 1. – СПб., 2001. – С. 30 – 37.

36. Балахванцев А.С. Биметаллический клевец из Бугуруслана и некоторые проблемы раннескифской истории // Древность: историческое знание и специфика источника. – Вып. V. – М., 2011. – С. 41 – 49.

37. Анфимов Н.В. Новый памятник древнемеотской культуры (могильник у хут. Кубанского) // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 35 – 51.

38. Вальчак С.Б. Конское снаряжение в первой трети I-го тыс. до н. э. на юге Восточной Европы. – М.: Таурс, 2009. – 292 с.

39. Вязьмитина М.И. Ранние памятники скифского звериного стиля. // СА. – 1963. – №2. – С. 158 – 170.

40. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К.: Наук. думка, 1976. – 220 с.

41. Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 39–58.

42. Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 7 – 30.

43. Грязнов М.П. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае. // КСИИМК. – 1947. – Вып. XVIII. – С. 9 – 17.

44. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К.: Наук. Думка, 1968. – 267 с.

45. Кузнецова Т.М. Зеркала Скифии VI – III вв. до н. э. – Т. I. – М.: Изд-во “Индрик”, 2002. – 352 с.

46. Археологические коллекции Павлодарского историко-краеведческого музея / Сост. Пересветов Г.Ю. – Павлодар: ТОО НПФ “Эко”, 2006. – 116 с.

47. Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу на Ворсклі. – К.: Наук. думка, 1967. – 188 с.

48. Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М.: Наука, 1976. – С. 194 – 209.

49. Петренко В.Г. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. – М., Берлин, Бордо, 2006. – 309 с.

50. Канторович А.Р., Эрлих В.Р. Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи VIII – III вв. до н. э. – М., 2006. – 232 с., илл.

51. Есаян С.А., Погребова М.Н. Скифские памятники Закавказья. – М.: Наука, 1985. – 152 с.

52. Техов Б.В. Скифы и Центральный Кавказ в VII – VI вв. до н. э. – М.: Наука, 1980. – 94 с.

53. Бандрівський М. Образотворчі традиції на заході Українського Лісостепу в VII – напочатку VI ст. до нар. Хр.: витоки і причини трансформації // Археологический альманах. – № 21. – Донецк, 2010. – С. 145 – 177.

54. Скорий С.А. Курган Переп'ятиха. (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. – К.: Наук. Думка, 1990. – 124 с.
55. Тереножкин А.И. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М., 1954. – С. 94 – 111.
56. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII – IV вв. до н. э. – К.: Наук. думка, 1983. – 380 с.
57. Шкурко А.И. Фантастические существа в искусстве Лесостепной Скифии // Археологические исследования на юге Восточной Европы (Труды ГИМ. Вып.54). – М., 1982. – С. 3 – 9.
58. Канторович А.Р. Истоки и вариации образов грифона и грифоноподобных существ в раннескифском зверином стиле VII – VI вв. до н. э. // Изобразительное искусство в археологическом наследии // Археологический альманах. – № 21. – Донецк, 2010. – С. 189 – 224.
59. Браун Ф.А. Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1898 г. // ИАК. – 1906. – Вып. 19. – С. 81 – 116.
60. Артамонов М.И. Происхождение скифского искусства // СА. – 1968. – № 4. – С. 27 – 45.
61. Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 31 – 63.
62. Тирацян Г.А. Урартский Армавир (По данным археологических раскопок) // Культура Востока: древность и раннее средневековье. – Л., 1978. – С. 106 – 112.
63. Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. – Прага-Ленинград: Артия-Искусство, 1966. – 120 с., илл.
64. Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. Каталог одной коллекции. – Л.: Искусство, 1988. – 184 с.
65. Копылов В.П. Новые данные о связях населения дельты Дона в V в. до н. э. // Донские древности. – Азов, 1992. – Вып. 1. – С.78 – 87.
66. Дьяченко А.Н., Мэйб Э., Скрипкин А.С., Клепиков В.М. Археологические исследования в Волго-Донском междуречье // Нижневолжский археологический вестник. – Волгоград, 1999. – Вып. 2. – С. 93 – 126.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Полідович Юрій Богданович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею.

Наукові інтереси: проблеми скіфської археології, зокрема скіфського “звіриного стилю”.

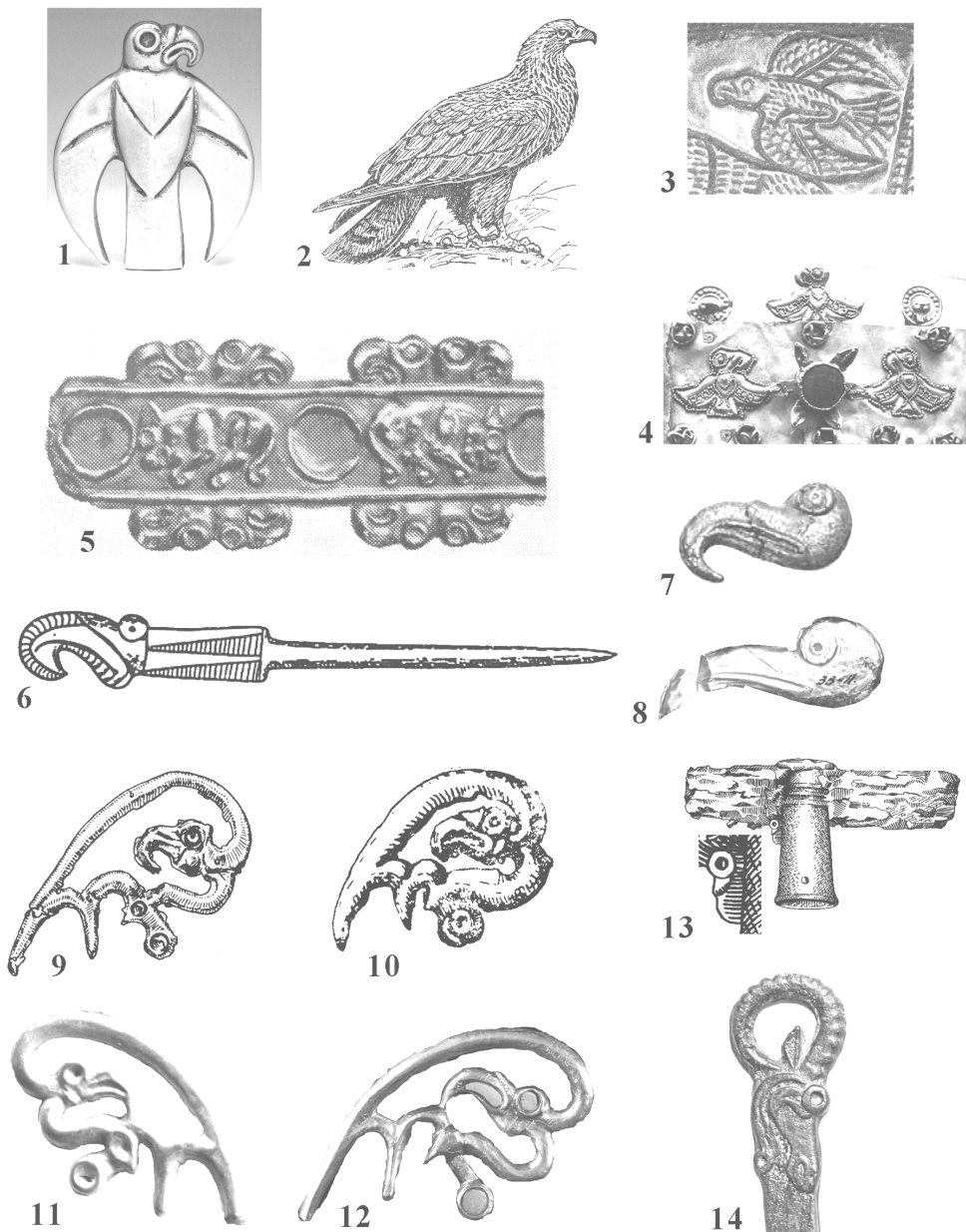

Рис. 1. Хижі птахи у природі та ранньоскіфському “звіриному стилі”: 1 – Литий (Мельгуновський) курган (Подніпров’я); 2 – степовий орел; 3–4 – Келермеські кургани (Прикубання); 5 – Зівіє (Північно-Західний Іран); 6 – поселення Пожарна Балка-II (Поворскля); 7 – мог-к Уйгарак, к.69 (Приаралля); 8 – Майемір (Алтай); 9 – мог-к Шилікти/Чілікта, к.5 (Східний Казахстан); 10 – мог-к Шилікти/Чілікта, к.7 (Східний Казахстан); 11 – мог-к Талди-II, к.2 (Центральний Казахстан); 12 – мог-к Шилікти 3, курган Байгетобе (Східний Казахстан); 13 – мог-к Уйгарак, к. 84 (Приаралля); 14 – м. Павлодар (Східний Казахстан).

УДК 902 (477.65)

НІНЕЛЬ МИХАЙЛІВНА БОКІЙ – ДОСЛІДНИК МЕЛЬГУНОВСЬКОГО КУРГАНУ

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Публікація присвячена відомій вітчизняній дослідниці старожитностей Центральної України, археологу Н. М. Бокій, яка влітку 1990 року здійснила треті археологічні розкопки Мельгуновського кургану, започаткувавши новий етап в історії дослідженні цієї пам'ятки.

Ключові слова: скіфи, курган, розкопки, пошук, уточнення, версії.

Статья посвящена известному отечественному исследователю древностей Центральной Украины, археологу Н. М. Бокій, которая летом 1990 года осуществила третьи археологические раскопки Мельгуновского кургана, заложив новый этап в истории исследования памятника.

Ключевые слова: скифы, курган, раскопки, поиск, уточнение, версии.

The publication is devoted to well-known national researcher of antiquities of Central Ukraine, archaeologist N. M. Bokiі, who carried out the third archaeological excavation of Melhunovskiy hill in summer 1990 and started a new phase in the history of studies of this sight.

Key words: scythians, mound, excavation, search, query, version.

13 травня 1980 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту археології АН УРСР відбувся захист дисертації “Скифський період на пограниччї Степу і Лесостепу в Дніпровском Правобережжї” на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук [13]. Її автором була молодий вчений з Кіровограда – Н.М. Бокій. Захист наукового дослідження, представленого на високий суд, був блискучим, а голосування за присвоєння здобувачу ступеня кандидата історичних наук – одноголосним. Це була справжня наукова подія в житті Інституту археології та у вітчизняній скіфології.

Формулою успіху молодої дослідниці були виняткова працелюбність і скрупульозність помножені на підтримку і консультації наукового керівника дисертації – відомого в СРСР ученого-археолога О. І. Тереножкіна. Це було перше у тодішній радянській науці дослідження у такою постановкою проблеми. Нінель Михайлівні довелося працювати над ним тривалий час, адже перші самостійні археологічні розкопки в регіоні, що окреслюється прикордонням Степу і Лесостепу Дніпровського Правобережжя, вона здійснила в 1966 році. Всього дослідницею опрацьовані матеріали із 188 поховань скіфського часу, з яких майже 180 розкопані автором [13, с. 4]. При написанні роботи були використані матеріали накопичені під час археологічних розкопок О.О. Бобринського, М.Є. Бранденбурга та В.В. Хвойки. Н.М. Бокій в кандидатській дисертації не могла обійти увагою і Литий (Мельгуновський) курган.

При підготовці дисертації, молода вчена на просторах окресленого регіону виокремила чимало пам'яток скіфського часу, які значною мірою сприяли переосмисленню історії та матеріальної культури скіфів. Визначальними серед наукових здобутків Нінель Михайлівни стали скіфські пам'ятки і речі з них, знайдені в курганах у басейні Синюхи [2; 10], в с. Защита Новомиргородського [5; 7], в с. Медерове

Кіровоградського * [12] та в с. Омельник Онуфріївського районів [2]. Вчена продовжила займатися дослідженням скіфських старожитностей і після захисту кандидатської дисертації. Наприкінці 70-х та у 80-х роках минулого століття їй пощастило відкрити й дослідити в регіоні значимі для вітчизняної скіфології пам'ятки у м. Світловодську [8], в с. Заломі Знам'янського району [3] та поблизу с. Куцеволівки Онуфріївського району [6]. При цьому Нінель Михайлівна увесь час цікавилася Мельгуновським курганом.

Пропонована публікація є спробою висвітлити внесок Н. М. Бокій у вивчення та інтерпретацію найархаїчнішої пам'ятки степової Скіфії. Основою для підготовки розвідки стали дослідження [1; 4; 14] й робочі записи автора розкопок, котрі зберігаються у фондах Археологічного музею імені Нінель Бокій Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Ми намагалися при цитуванні зберегти особливий стиль та колорит, притаманний висловлюванням та думкам дослідниці.

Свого часу автору публікації пощастило навчатися в Нінель Михайлівни, а потім працювати з нею, в тому числі і в Торговицькій археологічній середньовічній експедиції. Обговорюючи різні теми, ми говорили і про розкопки кургану, і про О.П. Мельгунова. Тоді нам – молодим колегам – Нінель Михайлівна розповідала про експедицію 1990 року, а також про власні пошуки маловідомих на початку 90-х років минулого століття матеріалів з історії вивчення пам'ятки. Деякі факти, повідомлені дослідницею, з нашого погляду становлять інтерес і для історії вивчення пам'ятки, і для характеристики дослідницького підходу Н.М. Бокій, вони також були залучені при підготовці публікації.

Значною мірою інтерес до пам'ятки, що вже двічі досліджувалася (у 1763 р. – О.П. Мельгуновим та в 1892 р. – В.М. Ястребовим), у дослідниці формувався під впливом О. І. Тереножкіна, який, як відомо, оглядав курган у 1949 році [18, с. 113]. Нінель Михайлівна згадувала, що Олексій Іванович неодноразово пропонував їй зайнятися розкопками Литої могили.

Посилений інтерес до кургану, який вона поважно іменувала “*великим Патріархом*” [4, с. 14], підтверджується й доповідями представленими на резонансних та представницьких наукових форумах, що відбувалися в Кіровограді. У 1987 р. на Всесоюзному семінарі, присвяченому пам'яті О.І. Тереножкіна “*Киммерийці и скифы*”, нею у співавторстві з Г.П. Горбул була представлена доповідь, що стосувалася скіфських стел з Кіровоградського краєзнавчого музею. У тезах доповіді автори розглянули можливість ідентифікації однієї з п'яти стел, що зберігаються в музейній

* Курган було досліджено Інститутом археології АН УРСР. У розкопках брали участь О.І. Тереножкін (керівник), Є.О. Петровська та Н.М. Бокій. Матеріали ж з дозволу керівника експедиції опублікувала Нінель Михайлівна.

колекції (місце знахідки якої невідоме), зі згаданою в звіті О.П. Мельгунова (частково опублікованому Є.М. Прідіком) кам'яною бабою з відбитою головою [14, с. 49 – 50]. Зокрема, автори, користуючись припущенням О.І. Тереножкіна щодо можливості ототожнення наявної у музеї скіфської стели без голови з Мельгуновською стелою й аналізуючи всі відомі архаїчні скіфські пам'ятки на території краю, дійшли висновку, що: *“этот категорический ориентир – отбитая голова, – именно он делает высказанное предположение допустимым, да, пожалуй, и единственно возможным”* [14, с. 50].

У 1988 р. відбулася Перша Правобережна краєзнавча конференція, присвячена 225-й річниці дослідження Мельгуновського кургану. Н.М. Бокій спільно зі своєю студенткою Л.В. Авксентьевою представили на розгляд наукової громадськості доповідь *“История исследования Мельгуновского кургана”* [1, с. 3 – 5]. Детально подавши основні віхи з історії вивчення кургану, автори дійшли висновків, що: *“прекрасный инвентарь из Мельгуновского кургана является предметом постоянных исследований специалистов. Однако для всесторонней оценки места и назначения кургана в скифологии чрезвычайно важным является восстановление деталей погребального обряда. Решению этой задачи может помочь лишь сопоставление кургана с другими подобными раннескифскими степными памятниками, а также, думается, завершение его изучения современными методами – путем полного вскрытия подкурганной поверхности на всей площади памятника в соответствии с показаниями первых его исследователей и ныне существующей ситуацией”* [1, с. 5]. Як бачимо, Нінель Михайлівна обґрунтувала необхідність третіх археологічних розкопок кургану. На нашу думку, важливо, що вона це донесла до наукової громадськості на конференції, присвяченій 225-й річниці перших археологічних досліджень пам'ятки. Тим самим Нінель Михайлівна ніби пропонувала зробити це своїм колегам з Інституту археології АН УРСР. Останні ж, очевидно, уступили це право їй.

Зваживши всі “за” та “проти”, Н.М. Бокій запланувала розкопки на літо 1990 року. Готуючись до експедиції, дослідниця ще раз вивчила матеріали, які стосувалися Мельгуновського кургану, опубліковані Є.М. Прідіком та В.М. Ястребовим. Займаючись організацією експедиції та визначаючи її мету, дослідниця для себе обґрунтувала основне завдання розкопок, яке крилося не лише в площині досліджень підкурганної поверхні. Археолог бажала знайти відповідь на питання пов'язане з будівництвом кургану та структурою його насипу. Це завдання вона аргументувала тим, що кургани слід розглядати не лише, як одну із форм поховальної споруди. При цьому зазначала, що: *“курганная насыпь – это летопись жизненного пути памятника, в особенностях его конструкции воплощены сведения по многим вопросам социальной жизни древних, их*

духовных потребностях, их отношение к окружающему миру, его восприятие и многое другое” [4, с. 13].

Щодо результатів розкопок кургану, дозволимо процитувати автора археологічних досліджень. Зокрема, Н.М. Бокій зазначає, що: *“при дослідванні в кургані виявлений ров. Він опоясував насыпь могучим сплошним кільцем, і лише з західної сторони мала перемичка (шириною 2,2 м). Ров мав на різних ділянках різне сечення, ширину і глибину (обидва параметри – до 3,5 м). У перемички на дні рва, знайдені конські черепа, людські кістки, в тому числі череп, скелет собаки, предмети з каменю, обломок стінки посуду епохи бронзи, обломки амфор”* [4, с. 14].

Дослідивши залишки Мельгуновського кургану та його підкурганну поверхню, дослідниця висловила версію про те, що: *“царське поховання Литого, можливо, було кенотафом, завершеним, по-видимому, в насыпи кургану епохи бронзи. Більшість знайдених в кургані предметів – передньосхідного походження. Легко передбачити гибель царя (або вождя) в час походу, повернення його соратників в Причорномор'я і виконання пам'ятного ритуалу. Можливо обґрунтувати використання готової вже насыпи тим, що мова йшла про поховання не самого царя, а лише царського речового знамення, але оскільки все-таки особа високого соціального рангу, то і курган для ритуального дійства був обраний, по-видимому, вихідно високий”* [4, с. 13]. При цьому Нінель Михайлівна зазначила, що закінчення польових досліджень Мельгуновського кургану поставило ряд нових питань, на які дослідникам ще варто дати відповідь.

Доповідаючи ще на Першій Правобережній краєзнавчій конференції, Н.М. Бокій зазначила, що: *“проблематична і сама історія розкопок кургану, його описання. Звіт А.П. Мельгунова і стаття Г.Ф. Міллера об цих розкопках відомі лише фрагментарно і, по суті, недоступні для роботи. Сучасні дослідники або користуються переказом В.Н. Ястребова згаданих джерел, або, частіше, описанням Е.М. Придика. Але всі перераховані матеріали не дають чіткого уявлення про курган, структуру його насыпи, про погребальний обряд і само поховання. ґрунтуючись один на одному, вони скороговоркою повторюють скудне описання принципово важливого для науки пам'ятника”* [1, с. 4]. Вбачаючи в цьому проблему та маючи на руках результати власних розкопок, дослідниця ще раз звернулася до історії дослідження пам'ятки О.П. Мельгуновим та публікації її Г.Ф. Міллером. Роботу з оригінальним текстом звіту О.П. Мельгунова вважала ключем до пошуку відповідей на питання, що виникли під час третіх розкопок кургану.

Наприкінці 1990 року Нінель Михайлівна поїхала до Москви для роботи в центральних архівах СРСР. Метою поїздки був пошук і опрацювання звіту О.П. Мельгунова про розкопки Литої могили. У Центральному державному архіві давніх актів СРСР (нині – Російський державний архів давніх актів) дослідниці вдалося знайти оригінал звіту генерал-поручика О.П. Мельгунова, датований 31 березня 1764 року (*Ф. 199. – Оп. 1. – Од. зб. 150 (Ч. 5, 19). – Арк. 1 – 1 зв.*)^{*}. Опрацювавши звіт, героїня нашого дослідження з'ясувала для себе рівень інформативності цього документу.

Водночас для неї була цікава і сама постать Олексія Петровича Мельгунова, оскільки в радянській історичній науці знання про нього не виходили за рамки штампів “царський чиновник” або “командир Нової Сербії”. Крім деяких справ, знайдених в ЦДАДА, Нінель Михайлівні вдалося знайти деякі документи про першого дослідника Литої Могили у фондах особового походження відділу писемних джерел Державного історичного музею. Зокрема, в колекції музею Нінель Михайлівною було опрацьовано ряд матеріалів про О.П. Мельгунова, що проливають світло на деякі факти з його біографії. Тоді дослідниці вдалося встановити, що у 1777 – 1788 рр. О.П. Мельгунов був Ярославським і Вологодським генерал-губернатором і після смерті похований у Ярославлі на території Толгського монастиря. Дізнавшись про це, Нінель Михайлівна виїхала з Москви в Ярославль, відвідала монастир, а також попрацювала в Ярославльському обласному архіві та в обласній бібліотеці, де опрацювала ряд рідкісних видань, у яких згадувався Олексій Петрович. Нині ці матеріали можуть бути використані для підготовки нарису про О.П. Мельгунова та його діяльність у Новоросійському краї.

На наш погляд, пошуком біографічних даних про першого дослідника кургану Нінель Михайлівна зайнялася з двох причин. По-перше, вона з повагою ставилася до свого попередника й намагалася зрозуміти, якою він був людиною, що зробив для краю і чому він взявся за розкопки Литої могили. По-друге, дослідниця не втрачала надії знайти подробиці щодо розкопок кургану в 1763 році, які могли міститися в паперах О.П. Мельгунова. Це характеризує її небайдужість до пам'ятки, скрупульозність та високий рівень професіоналізму як дослідника і науковця. Шанобливе ставлення Нінель Михайлівни до постаті О.П. Мельгунова простежувалося у розповіді про відвідини Толгського монастиря. На його території могили губернатора і його дружини не

^{*} Подаємо архівні реквізити звіту за записами Н.М. Бокій, оскільки дослідникам проблеми ця інформація може бути корисною.

збереглися^{**}. Героїня нашого дослідження відчутно жалкувала про це.

Працюючи з робочими нотатками Н.М. Бокій, нам вдалося встановити ще один цікавий факт. Дослідниця спробувала знайти первинні матеріали або записи, якими користувалися Г.Ф. Міллер та Є.М. Прідік. Відповідну інформацію Нінель Михайлівна шукала в архіві Академії наук СРСР, а також у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР. Але матеріалів стосовно Мельгуновського кургану їй знайти не вдалося. При цьому ми не виключаємо, що вчена просто не встигла опрацювати увесь масив документів через стислий строк відрядження.

Робочі записи Нінель Михайлівни вказують і на те, що вона детально опрацювала публікацію Г.Ф. Міллера (1764 р.) [15], проаналізувала її зміст методом співставлення з текстом відомого для неї звіту О.П. Мельгунова. Таким же чином дослідниця вивчила публікацію О.А. Спіцина (1901 р.) [17]. Це дозволило їй відмежуватися від деяких неточностей, уведених до наукового обігу Г.Ф. Міллером та О.А. Спіциним.

Як бачимо, вчена провела вражаюче наукове розслідування. Нінель Михайлівна опрацювала оригінальні тексти звіту О.П. Мельгунова про розкопки Литого кургану та статті Г.Ф. Міллера, опублікованої наприкінці 1764 року, і лише після цього наважилася публікувати матеріали власних розкопок кургану. Результати своєї титанічної праці дослідниця презентувала науковій спільноті під час Міжнародної наукової конференції “*Киммерийцы и скифы*”, присвяченої пам’яті О.І. Тереножкіна, що відбулася 25 – 28 травня 1992 року в Мелітополі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бокій Н.М., Авксентьева Л. В. История исследования Мельгуновского кургана / Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763 – 1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 3 – 5.
2. Бокій Н.М. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 г. / Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К.: Наукова думка, 1971. – Вып. III. – С. 154 – 159.
3. Бокій Н.М. Грунтовой могильник у с. Заломы / Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Часть I. – С. 22 – 24.
4. Бокій Н.М. Мельгуновский курган – исследование и версии / Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А.И. Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С. 13 – 14.

^{**} У 1928 році монастир був ліквідований. Протягом 1928 – 1986 рр. його приміщення використовувалися під різні потреби безбожників. У 60-х – 80-х роках минулого століття на його території розміщувалася дитяча виправна колонія. У 1988 році монастир був повернутий віруючим, але не дивлячись на це, на початку 90-х років майже увесь архітектурний ансамбль однієї з найстаріших пам’яток Ярославля мав жалюгідний вигляд.

5. Бокій Н.М. Нові пам'ятки скифського звіриного стилю з Кіровоградщини / Археологія. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. XXIII. – С. 182 – 189.
6. Бокій Н.М., Ольховский В.С. Раннескифский курган на Днепровском Правобережье // Российская археология. – 1994. – № 2. – С. 151 – 163.
7. Бокій Н.М. Охранные работы в Кировоградской области / Археологические исследования на Украине 1965 – 1966 гг. – К.: Наукова думка, 1967. – Вып. II. – С. 110 – 114.
8. Бокій Н.М. Позднескифский безкурганный могильник у г. Светловодска Кировоградской области // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг.: Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР, Днепропетровск, апрель 1980 г. – Днепропетровск, 1980. – С. 101 – 102.
9. Бокій Н.М. Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина / Археологія. – К.: Наукова думка, 1977. – Вип. 22. – С. 65 – 73.
10. Бокій Н. М. Розкопки на Кіровоградщині / Археологічні дослідження на Україні. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. IV. – С. 131 – 135.
11. Бокій Н.М. Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине / Скифы и сарматы. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 200 – 207.
12. Бокій Н. М. Скифский курган у села Медерово // Советская археология. – 1974. – № 4. – С. 264 – 271.
13. Бокій Н.М. Скифский период на пограничьи Степи и Лесостепи в Днепровском Правобережьи: Автореф. дис. ... канд. наук: 07. 00. 06. – археология / Ин-т археологии АН УССР. – К., 1980. – 16 с.
14. Горбул Г.П., Бокій Н. М. О скифских стелах Кировоградского краеведческого музея / Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина.– Кировоград, 1987. – Часть I. – С. 48 – 50.
15. Миллер Г.Ф. Изъяснения о некоторых древностях, в могилах найденных // Ежемесячные сочинения 1764 г. – Т. XII (Декабрь). – С. 438 – 515.
16. Пам'яті Нінелі Михайлівни Бокій // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 114 – 115.
17. Спицын А.А. Мельгуновский курган // Записки Императорского Русского археологического общества. – СПб., 1901. – Т. XII. – Вып. 1/2. – С. 270 – 272.
18. Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області / Археологія. – 1952. – Т. VII. – С. 110 – 135.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: військова історія XVIII – XX століття, історичне краєзнавство Центральної України, історична персоналістика.

УДК 903.5(477.65)

СКІФСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ Н.М. БОКІЙ

Кирило ПАНЧЕНКО (Кіровоград)

Публікація висвітлює багаторічні польові дослідження скіфських пам'яток вітчизняного археолога та історика Н.М. Бокій. Аналізується науковий доробок ученого з основних проблем скіфознавства.

Ключові слова: археологія, ранній залізний вік, скіфи, розкопки, Н.М. Бокій.

Публікація посвятається скіфській проблематиці в научному доробку отечественного археолога и историка Н.М. Бокій.

Ключевые слова: археология, ранний железный век, скифы, раскопки, Н.М. Бокій.

The research devoted to the Scythian issues in finalizing the national scientific archaeologist and historian N.M. Bokiі.

Keywords: archeology, Early Iron Age, the Scythians, excavations, N.M. Bokiі.

Питання історії скіфських племен на порубіжжі Лісостепу та Степу Правобережжя сучасної України неодноразово привертали увагу науковців. Від часів розкопок О.П. Мельгуновим Литої могили у 1763 р. (пам'ятки, яка започаткувала всю скіфську археологію) до сьогодні минуло рівно 250 років. Але масштабні дослідження в регіоні розгорнулися протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідженнями старожитностей у цей час займалися відомі вчені – О.А. Спіцин [31], М.Ю. Бранденбург [26], В.В. Хвойка, В.М. Ястребов [36], О.А. Бобринський [1; 2], П.З. Рябков та ін. Друга світова війна на деякий час призупинила дослідження в усій Україні. Після завершення війни розкопки скіфських пам'яток у регіоні відновилися. Особливо важливими стали матеріали, отримані під час експедицій О.І. Тереножкіна [32] та І.В. Фабриціус [35].

Таким чином протягом тривалого відрізка часу у майже двісті років відбувалося накопичення матеріалів про порубіжну зону. Систематичне ж вивчення старожитностей регіону розпочалось лише з 60-х років ХХ ст., і пов'язане з ім'ям відомого українського археолога Нінель Михайлівни Бокій. За понад 40 років Н.М. Бокій пощастило розкопати та дослідити ряд археологічних пам'яток, які сучасні науковці називають класикою вітчизняної археології [3]. До них належать: скіфський ґрунтовий могильник біля м. Світловодськ, комплексна пам'ятка скіфського часу біля с. Заломи, курган раннього залізного віку біля с. Івангород, поховання середньовічних угрів біля с. Суботці, комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця та ін. Проте, особливу сторінку в символічному польовому щоденнику археолога займають саме скіфські старожитності.

Любов до історії привела Нінель Михайлівну до Київського державного університету імені Тараса Шевченка, де вона навчалась у 1954 – 1959 рр. Свій трудовий шлях розпочала на посаді наукового співробітника “Софіївського музею”, одночасно працювала лаборантом в археологічній експедиції Інституту археології АН УРСР. Саме під час

Н.М. БОКІЙ (1937 – 2008)
(фото із сімейного архіву)

перших польових сезонів з легкої руки відомих археологів О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської Н.М. Бокій визначила пріоритети свого майбутнього життя – дослідження стародавніх епох та народів. У 1964 – 1965 рр. Нінель Михайлівна разом з В.А. Іллінською, Є.В. Черненком, Б.М. Мозолевським та Є.А. Петровською брала участь в розкопках курганів в околицях с. Капулівка та м. Орджонікідзе Нікопольського району у Скіфській Нікопольській експедиції Інституту археології УРСР під керівництвом О.І. Тереножкіна [33, с. 113]. Тут дослідниця працювала ретельно, наполегливо, але водночас із неймовірним натхненням. За свідченням колег тяжка праця “польовика” її талантом перетворювалась на справжнє мистецтво.

У 1966 р. Н.М. Бокій переїздить до м. Кіровограда. Тут вона очолила відділ археології Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. І власне цю дату можна вважати новим етапом у становленні археологічної науки в її сучасному розумінні на території Кіровоградщини. Того ж 1966 р. дослідницею були проведені охоронні розкопки на території Новомиргородського району, які дали справді визначні результати. У кургані біля с. Защита виявлений набір бронзових речей скіфського часу, серед яких – знамениті бляхи у вигляді левоголових грифонів. За знахідками пам'ятку було датовано V ст. до н. е. Згодом у публікації матеріалів Н.М. Бокій зазначить, що виявлені в с. Защита скіфські старожитності стали першою значущою знахідкою в басейні р. Тясмину з дореволюційного. Під час цієї ж експедиції були виявлені скіфські артефакти VI – IV ст. до н. е. у курганах біля сіл Листопадове та Капітанівка [14, с. 112]. Розкопки цього року стали першими археологічними дослідженнями Н.М. Бокій на території Кіровоградської області та в зоні порубіжжя Правобережного Лісостепу та Степу.

З 1968 р. Нінель Михайлівна розпочинає розкопки курганів у басейні р. Синюхи. Протягом 1968 – 70 рр., в 1975 та 1983 р. Н.М. Бокій тут було виявлено 16 скіфських поховань. Ці матеріали дали змогу дослідниці зробити перші висновки стосовно розмежування територій кочових та осілих племен Скіфії на Правобережжі. Серед скіфських старожитностей даного регіону зустрічаються поховання в катакомбах. Загальновідомим є факт, що ці поховальні споруди притаманні суто для степового населення. Відсутність подібних поховань на північ від Синюхи, дала підставу археологу визначити р. Синюху як північний кордон кочових скіфів на Правобережжі Дніпра [7; 17; 20].

Також у 1968 р. біля с. Омельник, Онуфріївського району Н.М. Бокій пощастило дослідити зруйнований курган, в якому знаходилось поховання багатого скіфського воїна з окремою могилою коня. В похованні воїна разом із залишками панцира та зброєю, було виявлено дерев'яну посудину

з набором золотих пластин, орнаментованих у звіриному стилі [5, с. 158 – 159].

У 1974 р. у журналі “Советская археология” науковцем були опубліковані унікальні матеріали з розкопок скіфського кургану V ст. до н. е. біля с. Медерево. Курган було досліджено ще в 1964 р. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.І. Тереножкіна та за участі Н.М. Бокій. У своїй публікації автор привертає увагу наукової спільноти до особливостей поховального обряду – радіальна викладка зрубу та спалення дерев’яної гробниці досить рідко зустрічається у скіфському середовищі [21]. На сьогодні відомо лише п’ять пам’яток з використанням подібного обряду [29, с. 65]. Стела встановлена на кургані із зображенням скіфа-воїна та складний ритуал самого поховання засвідчують, що у Медерівському кургані знайшов свій останній притулок представник скіфської військової знаті [21, с. 114].

Вже через рік – у 1975 р. Н.М. Бокій був відкритий пізньоскіфський ґрунтовий могильник у м. Світловодськ [15]. Пам’ятка досліджувалась дев’ять сезонів під керівництвом Нінель Михайлівни. Протягом 1989 – 1990 рр. експедицію в м. Світловодськ очолювала учениця Н.М. Бокій – І.А. Козир.

В географічному відношенні пам’ятка розташована на порубіжжі лісостепової та степової зон Правобережжя. Результати дослідження могильника підтверджують факт існування на кордоні степу і лісостепу двох поховальних обрядів: курганного та безкурганного. Саме зміна поховального обряду засвідчує проникнення степових скіфів у широти лісостепу. Всього на могильнику розкопано 155 поховань скіфського часу (з 1991 р. дослідження пам’ятки припинені через брак фінансування). Масштаби Світловодського могильника та вже отримані результати є цінним джерелом з дослідження питань етнічної, політичної та культурної історії Скіфії. Сьогодні перед науковцями постають нові завдання – введення в науковий обіг отриманих матеріалів та продовження розкопок скіфського могильника.

Паралельно з польовою роботою тривала робота над дисертаційним дослідженням. І вже у 1980 р. Н.М. Бокій успішно захистила дисертацію “Скифский период на пограничьи Степи и Лесостепи в Днепровском Правобережье”, здобувши вчений ступінь кандидата історичних наук [22]. До захисту роботи по визначеній науковій проблематиці було опубліковано більше десяти наукових статей. Під час написання дисертації автором були залучені рукописи місцевого краєзнавця П.З. Рябкова та звіти обласного краєзнавчого музею 20-х – 30-х рр., які на той час залишалися невідомими для наукової спільноти. Близько 180 поховань, більшість з яких належали до скіфського часу, були розкопані та введені в науковий обіг самою Н.М. Бокій. У дисертації вперше були визначені особливості поховальних

обрядів племен епохи бронзи та скіфів, проілюстрований рівень розвитку матеріальної культури передскіфського й скіфського періодів, проаналізовані етнічні та соціально-економічні процеси, що відбувались у скіфський час на порубіжжі Лісостепу та Степу Дніпровського Правобережжя. Та на цьому титанічна праця археолога не завершилася.

Після захисту дисертації вчена продовжила свої наукові розвідки в експедиціях, в тому числі пов'язані із скіфською проблематикою. У 1984 р. під час спорудження зрошувальної системи поряд з с. Куцеволівка було порушено насип кургану. Навесні 1985 р. Н.М. Бокій було завершено дослідження пам'ятки. Виявлені в кургані речі та кам'яна стела дозволили не лише датувати пам'ятку третьою чвертю VI ст. до н. е., а й підтвердили наявність зв'язків кочових скіфів з лісостеповим населенням та Кавказом. [25].

Неможливо обійти стороною ще одну пам'ятку, яку пощастило відкрити Н.М. Бокій. Це складний комплекс біля с. Заломи, який містив унікальні матеріали білогрудівської культури та скіфські – VI – IV ст. до н. е. Стаціонарні розкопки розпочалися з 1986 р. З першими результатами досліджень у Заломах наукова спільнота була ознайомена 1987 року під час Всесоюзного семінару пам'яті О.І. Тереножкіна “Киммерийцы и Скифы” [8]. На цьому ж семінарі була представлена спільна доповідь Н.М. Бокій та Г.П. Горбул, присвячена колекції кам'яних стел скіфського часу з Кіровоградського обласного краєзнавчого музею [27]. Ініціатором та організатором наукової конференції стала саме Нінель Михайлівна. Семінар успішно пройшов на базі Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О.С. Пушкіна. Учасниками заходу стали понад сто вчених – фахівців з археології раннього залізного віку з усього Радянського Союзу.

Також у 1986 р. Н.М. Бокій долучилася до колективу авторів монографії “Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья”. У виданні були систематизовані степові пам'ятки скіфського періоду, в тому числі окремий розділ був присвячений Кіровоградській області [34]. А вже у 1988 р. Нінель Михайлівна організувала “Першу Правобережну краєзнавчу конференцію, присвячену 225-літтю дослідження Мельгуновського кургану 1763-1888 рр.”. На конференції вона порушила ряд актуальних питань з історії дослідження відомої пам'ятки. У своїй доповіді, яку Н.М. Бокій підготувала спільно зі своєю ученицею Л.В. Авксентьевою, вона намагалась привернути увагу науковців до потреби завершення розкопок кургану [24].

У 1990 р. археологічна експедиція історичного факультету Кіровоградського педінституту під керівництвом Н.М. Бокій завершила розкопки знаменитої Червоної (Литої) могили. Робота над дослідженням кургану в полі перейшла до не менш важливої кабінетної справи. Крім

ретельного опрацювання уже відомих матеріалів, Нінель Михайлівна здійснила далеке відрядження до тодішнього Ленінграду для вивчення звітів О.П. Мельгунова. Результати своїх досліджень Мельгуновського кургану Н.М. Бокій презентувала у 1992 р. у м. Мелітополі під час конференції пам'яті О.І. Тереножкіна. Саме завдяки дослідженням Н.М. Бокій, Мельгуновський курган поставив перед науковцями нові питання, робота над якими ще триває.

Ще одне відкриття нової скіфської пам'ятки подарувала доля Нінель Михайлівні. Вже у 1996 р. археологічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка біля с. Івангород Олександрівського району на Кіровоградщині були проведені розкопки кургану доби раннього заліза. Унікальні для нашого регіону риси поховального обряду та супутній інвентар дозволили віднести пам'ятку до жаботинського періоду та засвідчили складність етнічних процесів у передскіфський час. Результати розкопок були презентовані вченою у 2004 р. на Міжнародній науковій конференції “Від Кіммерії до Сарматії”, присвяченій 60-літтю відділу скіфо-сарматської археології [10].

Важливою частиною наукової діяльності Н.М. Бокій вважала розвідувальні роботи. Разом з колегами та студентами нею були обстежені кілька районів Кіровоградщини, пройдено не одну сотню кілометрів.

Ще у перший рік роботи в Кіровоградському краєзнавчому музеї Нінель Михайлівна відкрила величезне скіфське селище площею 70 га поблизу с. Капітанівка в басейні Тясмину. Пізніше разом з відомим місцевим краєзнавцем В'ячеславом Шкодою в 1991 р. було виявлене та обстежене скіфське поселення в урочищі Шеретине в м. Знам'янка. У 1990 р. у Знам'янському лісі Н.М. Бокій разом з І.А. Козир виявили та провели обстеження кількох зольників скіфського часу.

Зібрані Н.М. Бокій впродовж 60-80-х рр. ХХ ст. матеріали були залучені київськими колегами Г.Т. Ковпаненко, С.С. Безсоною та С.А. Скорим під час створення однієї з фундаментальних праць по скіфському Правобережжю “Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)” [28]. На подарунковому екземплярі книги з бібліотеки Н.М. Бокій зберігся автограф – *“Нинель Михайловне Бокий, дорогому нашему рецензенту, коллеге по изучению Лесостепной Скифии з глубокой признательностью...”*.

Останні роки свого життя Н.М. Бокій присвятила дослідженню комплексної золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця. Введений в науковий обіг матеріал з розкопок цієї пам'ятки дозволяє сьогодні наблизитись до вирішення ряду питань з середньовічної історії та археології України. Разом з тим Нінель Михайлівна ніколи не розлучалася зі скіфами. Дослідницю цікавив ряд питань з історії Правобережної Скіфії.

У публікаціях Н.М. Бокій неодноразово порушувались питання торгівельного обігу та економічних зв'язків скіфів з античними містами у Північному Причорномор'ї, етнічна карта Геродота, звіриний стиль, проблематика скіфського кам'яного мистецтва та ін [7; 9].

У сімейному архіві збереглися десятки книг, журналів, окремих статей, подяк та привітань від колег. Вона продовжувала вести дискусії з скіфської проблематики, виступаючи на конференціях, семінарах, у наукових публікаціях та у листах до своїх колег. Результати своїх досліджень археолог намагалась донести широким колам громадськості, беручи участь у виступах на радіо та телебаченні, публікуючи свої статті в місцевих наукових виданнях та пресі.

Сьогодні значна кількість артефактів з досліджених Нінель Михайлівною Бокій пам'яток зберігаються та експонуються в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї. Нінель Михайлівна багато зробила і скільки ж не встигла за життя. Її дослідниці назавжди буде пов'язане з окремими яскравими епізодами вітчизняної скіфології та української археології в цілому. Завдяки своєму трепетному ставленню до самого процесу польового дослідження Н.М. Бокій змогла у невеличкому провінційному місті Кіровограді створити власну археологічну школу, виховати цілу плеяду учнів, які продовжують її справу.

Як символічний пам'ятник знаному археологу в 2011 р. у стінах Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка був відкритий археологічний музей імені Нінель Бокій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – Т. 1. – 3. – СПб, 1887, 1894, 1901.
2. Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901г. // ИАК. – вып. 4. – 1902. – С. 24 – 50.
3. Беляева С.О. Пам'яті Нінель Михайлівни Бокій // Археологія. – № 4. – К., 2008. – С. 114 – 115.
4. Бокій Н.М. Археологические исследования в бассейне р. Синюхи // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тезисы докладов юбилейной конференции. – К., 1975. – С. 91 – 92.
5. Бокій Н.М. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 г. // Археологические исследования на Украине 1968 г. – 1971. – Вып. 3. – С. 154 – 159.
6. Бокій Н.М. Археологічні пам'ятки Кіровоградщини. – Матеріали до зводу пам'яток Історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1984.
7. Бокій Н.М. Давні проблеми історії скіфів дніпровського Правобережжя // Наукові записки з історії України. – Випуск 8. – К. – 2001. – С. 3 – 9.
8. Бокій Н.М. Грунтовой могильник у с. Заломы // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина. – Ч. I. – Кировоград, 1988. – С. 22 – 24.
9. Бокій Н.М., Козир І.А. Скіфські типи орнаментів на сарматському посуді // Наукові записки з історії України. – Випуск 5. – Кіровоград, 1996.
10. Бокій Н.М. Курган ранньозалізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині / Тези конференції “Від Киммерії до Сарматії”. – К., 2004.
11. Бокій Н.М. Мельгуновский курган – исследование и версии // Киммерийцы и скифы. – Мелитополь, 1992. – С. 13 – 14.

12. Бокий Н.М. Нові пам'ятки скіфського звіриного стилю з Кіровоградщини // Археологія. – 1970. – Т. 23. – С. 182 – 189.
13. Бокий Н.М. Новые находки на Кіровоградщине // Археологические исследования на Украине 1967 г. – 1968. – Вып. 2. – С. 121 – 125.
14. Бокий Н.М. Охранные работы в Кіровоградской области // Археологические исследования на Украине 1965–1966 гг. – 1967. – Вып. 1. – С. 110 – 114.
15. Бокий Н.М. Позднескифский безкурганый могильник у г. Светловодска Кіровоградской области // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг.: Тезисы докладов XVIII-й конференции ИА АН УССР, Днепропетровск, апрель 1980 г. – Днепропетровск, 1980. – С. 101 – 102.
16. Бокий Н.М. Розкопки на Кіровоградщині // Археологічні дослідження на Україні 1969 р. – 1972. – Вып. 4. – С. 131 – 135.
17. Бокий Н.М. Розкопки скіфських курганів у басейнах рік Синюхи і Тясмина // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю АН УРСР (Київ, 1968). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 191 – 193.
18. Бокий Н.М. Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина // Археологія. – Випуск 22. – К., 1977. – С. 65 – 74.
19. Бокий Н.М. Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кіровоградщине // Скифы и сарматы: [Сборник] / АН УССР. ИА. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 200 – 207.
20. Бокий Н.М. Скіфські пам'ятки басейну р. Синюхи / Наукові записки. – Вип. 3. – Кіровоград, 1994. – С. 107 – 114.
21. Бокий Н.М. Скифский курган у села Медерово // Советская археология. – 1974. – № 4. – С. 264 – 271.
22. Бокий Н.М. Скифский период на пограничьи степи и лесостепи в Днепропровском Правобережье: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.06 “Археология” / Н. М. Бокий. – К., 1979. – 241 с.
23. Бокий Н.М. Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 65 – 73.
24. Бокий Н.М., Авксентьева Л.В. История исследования Мельгуновского кургана // Первая Правобережная краеведческая конференция. – Кіровоград, 1988. – С. 3 – 5.
25. Бокий Н.М., Ольховский В.С. Раннескифский курган на Днепропровском Правобережье // РА. – № 2. – 1994. – С. 151 – 163.
26. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга. – С-Петербург, 1908. – 205 с.
27. Горбул Г.П., Бокий Н.М. О скифских стелах Кіровоградского краеведческого музея // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина. – Кіровоград, 1987. – С. 48 – 50.
28. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепропровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – К., 1989. – 336 с.
29. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII – III вв. до н. э.). – М., 1991. – 253 с.
30. Служіння науці та людям // Наукові записки. Серія: історичні науки. – вип. 12. – Кіровоград, 2008. – С. 288 – 290.
31. Спицын А.А. Курганы скифов – пахарей // ИАК. – Вып. 65. – Пгд., 1918. – С. 87 – 143.
32. Тереножкин А. И. Поселения и городища в бассейне реки Тясмина. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – М., 1952. – С. 80 – 98.
33. Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 113 – 186.
34. Фабриціус І. Тясминська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 2. – К., 1949. – С. 80 – 111.
35. Черненко Е.В. Скифские погребальные памятники степей северного причерноморья / Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.В., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С. – К., 1986. – 367 с.
36. Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗОИИД. – Т. 17. – С. 63 – 176.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Панченко Кирило Ігорович – аспірант Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, асистент кафедри історії України.
Наукові інтереси: давня й середньовічна археологія та історія України.

УДК 903.5(470.56)

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О МОГИЛЬНИКЕ ФИЛИППОВКА 1 (По материалам раскопок 2004 – 2009 г.г.)

Леонид ЯБЛОНСКИЙ (Москва)

За допомогою археологічних даних в роботі аналізується етнографічна специфіка могильника Філіпповка 1 (IV ст. до н. е.).

Ключові слова: Скіфи, Ранні сармати, Філіпповський 1, похоронний обряд, товари, культура, хронологія.

С помощью археологических данных в работе анализируется этнографическая специфика могильника Филипповка 1 (IV ст. до н. э.)

Ключевые слова: Скифы, Ранние сарматы, Филипповских 1, погребальный обряд, товары, культура, хронология.

Using archaeological data in the work is analyzed ethnographic specificity of the burial ground Filippovka 1 (4 c. BCE) and considered it's typological and chronological position.

Key words: Scythians, Early Sarmatians, Filippovka 1, funeral rite, goods, culture, chronology.

1. Введение Могильник Филипповка 1 расположен на возвышенном участке равнины Урало-Илекского водораздела (Илекский р-н Оренбургской обл. РФ). Он насчитывал 29 курганов различной величины. Первое сообщение о памятнике относится к концу XIX века. Есаул Юдин, совершая поездку из Оренбурга в ст. Илекскую, собрал сведения о местных древних курганах. В результате ему стало известно о больших курганах у станицы Филипповской [1].

С 1986 по 1990 гг. на памятнике проводились раскопки уфимских археологов, возглавляемые А.Х. Пшеничноком. Результаты экспедиции оказались впечатляющими: было раскопано 17 курганов, включая “царский” курган №1, который дал, ставшую всемирно известной коллекцию находок, в том числе, 26 фигур золотых оленей, находившихся в специальных тайниках [2; 3; 4; 5; 6; 7;8].

После 1988 г. работы на могильнике прекратились и были возобновлены лишь в 2004 г. Приуральской экспедицией Института археологии РАН под руководством автора этой статьи. Экспедицией было исследовано еще 12 курганов могильника, включая “царский” курган (№ 4) высотой более 8 м и диаметром свыше 80 м.

2. Культ мертвых или ритуалы бессмертия. Если характеризовать Филипповский могильник одним словом, то самым подходящим будет слово “уникальный”. Два кургана в нем (они располагались в центре памятника) достигали огромных размеров – около 80 м в диаметре и свыше 8 м в высоту. Они содержали сокровища, которые, с учетом размеров насыпей, позволяют по скифологической традиции называть их царскими. Да и остальные, “рядовые” курганы содержали погребения с совсем не рядовым находками. Не вызывает сомнений, что могильник оставлен привилегированной группой ранних кочевников Южного Приуралья. Именно это обстоятельство обусловило, очевидно, и некоторую специфику погребального обряда этой группы. Прежде всего, обращает на себя

внимание доля захоронений, совершенных в больших ямах с дромосами. Такие захоронения хорошо известны в степях Евразии позднесарматского и раннесарматского времени [сводка данных:9], но обычно они составляют единичные или немногочисленные случаи. В Филипповке раскопок 2004 – 2009 гг. их 100%.

2.1. Дома мертвых. В царском кургане №4 центральная гробница была сделана в большой яме площадью около 84 м² и глубиной 2,5 м. От нее отходил коридорообразный наклонный вход-дромос с имитацией ряда столбов вдоль бортов.

В центре ямы располагался глинобитный очаг-жертвенник, размерами 90 x 105 см. Углы очага располагались строго по сторонам света. На поверхности очага действительно разводили огонь в ходе погребального ритуала¹.

Напомним, что в одном из курганов урало-казахстанских степей квадратный очаг-жертвенник со стенками, ориентированными строго по сторонам света, был датирован сопутствующими находками в пределах VI – V вв. до н. э. [10, с. 59 – 60, рис. 2].

Вокруг очага в кургане 4 Филипповки лежали подношения – вещи из золота, многоцветная стеклянная чашечка и др. Особое место занимает деревянный кибит лука скифского типа со стрелами (Рис. 1). Подношения у очага были зафиксированы и в наземном коллективном захоронении кургана 15 могильника.

Погребенные в кургане 4 находились в деревянных гробовинах с крышками. Углы гробовин были скреплены широкими парными бронзовыми скобами, прибитыми массивными бронзовыми гвоздями. Такие гробовины были встречены в сарматской археологии впервые. Любопытно, что некоторые из них были аккуратно накрыты крышками, но оказались пустыми. Очевидно, они ждали новых погребенных для которых заранее были приготовлены места.

Камера была перекрыта слоями бревен, которые образовывали имитацию шатровой конструкции.

Таким образом, погребальная камера моделировала дом-полуземлянку со стенами, входом, очагом, крышей и обитателями. Подпрямоугольные в плане полуземлянки с длинными коридорообразными входами-дромосами известны в евразийских степях еще с эпохи поздней бронзы, например, в памятниках тазабагьябской культуры Южного Приуралья [11].

¹ Аналогичные очаги фиксировались также в погребальных камерах курганов 11, 13 и 15 было установлено, что в кургане 11 на поверхности очага огонь разводили неоднократно. В кургане 15 очаг все погребенные и очаг находились на поверхности погребенной почвы. Не исключено, что очаги были и в других курганах, но были уничтожены при ограблении могил с помощью экскаватора (курганы 16, 25, 26, 28).

В Зауралье традиционная планировка подпрямоугольных в плане помещений с длинными коридорообразными входами и центральными очагами сохраняется в саргатской культуре, но там такие дома выполнены в виде наземных срубов [12, fig. 8.14, 8.15].

2.2 Курганы-святилища. Все данные (стратиграфические и палинологические) указывают на то, что сооружение каждого кургана в Филипповке занимало достаточно протяженный период времени, измеряющийся, по меньшей мере, годами. И весьма длительный период времени проходил между сооружением центральных могильных ям и возведением насыпи. В этот период гробницы с перекрытиями оставались открытыми, и там могли совершаться какие-то ритуальные действия.

Можно предполагать, что филипповские сооружения несли двойную функцию – не только места захоронения, но и роль своеобразных святилищ, объектов поклонения и обрядово-ритуальных действий, проводившихся здесь на протяжении длительного периода уже после того, как захоронения в “дом мертвых” по тем или иным причинам прекращались. В межкурганых пространствах и у краев насыпей находили жертвенные комплексы, которые могут датироваться и в пределах III в. до н. э., т. е. временем, когда сооружение курганов уже прекратилось.

2.3 Подземные ходы в гробницы. К числу таких ритуальных действий относилось и сооружение подземных ходов, которые вели из-за пределов насыпи к центральным гробницам. Такие подземные ходы были найдены и в раскопках А.Х. Пшеничнюка, и в наших раскопках. Напомним, что в кургане 1, в устьях подземных коридоров были найдены бронзовые котлы или их обломки. А.Х. Пшеничнюк [8] предполагает, что эти ходы являются грабительскими лазами, сделанными вскоре после совершения захоронений. Так, в описании кургана 1 он отмечает, что “через подземные ходы грабители пробрались вскоре после совершения захоронения, когда камера была еще полый” [6, с. 28].

Коридорообразные входы в могильные ямы, в которых находили скелеты лошадей, известны по раскопкам скифских курганов IV в. до н. э. Северного Причерноморья. Ю.В. Болтрик [13, с.129, рис. 1, 2] полагает, что эти коридоры сооружались одновременно с погребальными камерами.

Курганы с подземными ходами исследовались также в Бесшатырском могильнике (V – IV вв. до н. э.) в Семиречье [14, рис. 49]. К.А. Акишев предполагал, что эти ходы не связаны с ограблением, имеют ритуальный характер и являются конструктивной особенностью курганов [14, с. 62].

Таким образом, по поводу назначения подкурганых ходов высказывались разные мнения.

Два подземных хода длиной 15 и 18 м при глубине 2,5 – 3 м были зафиксированы, например, в кургане 13 Филипповки (Рис. 2). На полу

одного из этих подземных ходов были найдены вещи, в том числе, железный меч, стилет и голова человека, от которой остался череп в сочленении с нижней челюстью, атлантом и первыми шейными позвонками. Эти находки позволили нам в свое время предположить, что ходы не были оставлены древними грабителями, а имели ритуальное назначение и составляли часть погребального обряда [15]. Эти предположения нашли подтверждение при раскопках кургана 28.

Здесь на полу подземного хода, в его середине было найдено захоронение молодого воина в сопровождении железного меча и россыпи бронзовых наконечников стрел, костяная ложечка, костяные нашивки на шапочку, выполненные в зверином стиле.

С целью ограбления современники погребенных могли, в принципе, легко воспользоваться дромосами. Но ни разу не было зафиксировано проникновение в погребальную камеру через дромос. С риском для жизни² соплеменники умерших рыли длинные подземные ходы под возведенными уже насыпями, чтобы проникнуть в камеры. Но не для того, чтобы взять оттуда, что-нибудь, а, напротив, чтобы принести туда жертвенные предметы. Это могла быть человеческая голова, куски конины, железный меч, железный пластинчатый доспех (в кургане 28 такой доспех был оставлен на пороге дромоса, у входа в погребальную камеру), массивный бронзовый котел (раскопки 2013 г). Полагаю, что бронзовые котлы в кургане 1 тоже не были забыты грабителями, как думает А.Х. Пшеничнюк, а составляли комплекс подношений мертвым со стороны их соплеменников. Можно отметить, в связи с этим, что крупные обломки бронзовых котлов мы находили в полах насыпей курганов 11 и 16. По-видимому, именно бронзовые котлы или их обломки часто служили предметами ритуальных подношений.

Можно предположить, что для принесения подношений соплеменники принципиально не использовали дромос – дорогу только для мертвых, а прокладывали в погребальную камеру новые пути, специально предназначенные для проникновения туда и обрядовых действий живых.

2.4. Человеческие жертвоприношения. На костях юноши из подземного хода кургана 28 не были обнаружены следы травм. Но это еще не значит, что мы должны в этом случае исключить предположение о жертвенном предназначении погребенного – следы убийства далеко не всегда остаются на костях жертвы.

Надо сказать, что ранее в кургане 1 могильника Прохоровка 1 (IV – III вв до н. э.) были исследованы два необычных захоронения, расположенные к северу от основной могильной ямы (№1). В отличие от

² Материковые пласты в районе Филипповского могильника представлены рыхлыми супесчаными почвами, переслоенными плотными суглинками. Во время раскопок подземных ходов, которые мы вынуждены были из соображений безопасности, вести открытым способом, стенки ходов часто обрушивались.

остальных периферийных, длинные оси этих ям были ориентированы, как и центральная, строго меридионально. В могиле №6 пожилая женщина лежала лицом вниз так, что голова ее находилась на дне центральной части подбойной ниши, а стопы ног – выше ступеньки подбоя. Так, будто она была сброшена в яму вниз головой. В могиле №7 погребенная (молодая женщина) лежала в полуразворот на живот, лицом вниз. Левая рука была согнута в локте так, будто она прикрывала предплечьем голову. Прослежено, что позже входная яма была вскрыта узкой траншеей, в которую было уложено три конских головы и одна коровья [16]. Не исключено, что оба описанных захоронения имеют жертвенный характер.

В центральном захоронении кургана 4 Филипповки скелет молодого мужчины лежал у очага вне гробовины и без сопровождающих вещей. Его череп был рассечен мечом. Судя по стратиграфическим данным, скелет археологически синхронен остальным погребенным. Либо это убитый соратниками древний грабитель (не поделили золото), либо (скорее всего) – человеческая жертва, принесенная в ходе погребального ритуала еще до сооружения насыпи кургана.

В связи с этим предположением заметим, что в погребальной камере кургана 16 Филипповского могильника, в ее северной стенке, строго напротив входа-дромоса располагалась цилиндрическая ниша, открытая со стороны погребальной камеры. На дне ее были расчищены кости задней части лошади, а поверх лошадиных костей – скелет, оставшийся от мужчины, который был установлен в вертикальном положении на конский круп. Вероятнее всего, что в данном случае мы также имеем дело со своеобразным жертвоприношением человека и животного.

2.5. Жертвоприношения животных. О том, что лошади в погребальном обряде Филипповки являлись объектом жертвоприношений, ярко свидетельствует ситуация в центральном погребении кургана 4, где у входа в дромос были расчищены скелеты трех лошадей, которые лежали в ряд, мордами в сторону очага. Одна из лошадей была уложена в гробовину и сопровождалась золотой подвеской. Традиция жертвенного приношения кусков лошадиного мяса и конских голов прослеживается, в частности, и в относительно более позднем могильнике у д. Прохоровка [16].

2.6. Тризны

В иных случаях лошадей использовали, как жертвенное мясо во время тризн, которые проходили у подножия курганов. На поверхности древнего горизонта, чаще всего, у южного сектора насыпи. Во многих случаях отдельные кости иногда находились в правильных анатомических сочленениях.

Особый случай и в этом отношении представляет царский курган 4. Здесь, помимо отдельных скоплений костей, у южного подножия насыпи

было расчищено девять конских черепов (голов), которые лежали в один ряд, мордами в сторону насыпи.

Такие картины заставляют вспомнить о том, что античные авторы называли сарматов гипофагами, т.е. конеедами.

2.7. Предметные жертвоприношения. Жертвенные предметы находили в Филипповке не только у очагов, внутри погребальных камер и подземных ходов, рядом с бортами коллективных гробниц, но и полах насыпей курганов, куда отдельные вещи ли их комплексы были прикопаны. Так, крупные обломки бронзовых котлов были найдены в полах насыпей курганов 11 и 16 Филипповки. В кургане 4 жертвенный комплекс, который включал несколько богато украшенных в зверином стиле уздечек и крупную хищную птицу (все объекты были предварительно завернуты в медвежью шкуру) был прикопан в вблизи южной полы насыпи. Приношениями мертвым следует считать и бронзовые котлы в подземных ходах кургана 1.

3. Специфика труположений. В Филипповке уже прослеживается планировка погребений, которая станет обычной в памятниках раннесарматской (прохоровской) культуры. Вокруг центрального погребения располагались захоронения, распложенные у краев насыпи кургана. Такая ситуация, в частности, была зафиксирована в курганах 1, 2, 4, 15, 16 и 29 Филипповского могильника. Если центральные захоронения представляли собой “дома мертвых”, то боковые были обычно индивидуальными, их производили в широкопрямоугольных могильных ямах, часто с деревянными перекрытиями. В некоторых из таких ям было зафиксировано диагональное расположение скелетов – обычай, который непрерывно сохраняется в Волго-Уральском регионе в раннесарматскую эпоху и доживает здесь до среднесарматского времени [17]. Одно из погребений в кургане 15 было совершено в подбое. Другие – были сделаны в могильных ямах с заплечиками вдоль длинных бортов ям и деревянными перекрытиями.

Длинные оси могильных ям дополнительных захоронений были направлены параллельно краю насыпи кургана в данном секторе, но погребенные были всегда ориентированы в южный сектор (обычай, характерный для раннесарматского населения Волго-Уральского региона, который распространился здесь в постсавроматское время).

3.1. Супруги или вождь с наложницей? Одно дополнительное захоронение в кургане 4 оказалось парным одновременным. Оно было совершено в широкопрямоугольной яме с заплечиками и деревянным бревенчатым перекрытием. Здесь были похоронены молодые мужчина и женщина. Оба с литыми золотыми шейными гривнами и литыми золотыми браслетами.

При мужском скелете были расчищены железный меч-акинак и бронзовые наконечники стрел. У женщины между берцовыми костями находился музыкальный инструмент, от которого остались бронзовые бубенчики (12 шт.) и бронзовый молоточек в виде объемной литой фигурки уточки. Такой инструмент и сегодня можно встретить в традиционных обществах. Оба погребенных были накрыты общим покрывалом, нижний край которого был украшен большими мраморными и глазчатой пастовой бусиной.

Женщина лежала на плаще, борта которого были украшены большими золотыми с эмалевыми вставками нашивками в виде тигров (38 шт.). Парное захоронение является свидетельством одновременности смерти и захоронения обоих субъектов. Нам остается лишь гадать о прижизненных взаимоотношениях этой пары.

4. Воины.

Два боковых захоронения в царском кургане 4 принадлежали молодому и пожилому воинам. Сарматские военачальники располагали не только наступательным, но и защитным вооружением. На голове они носили железные шлемы с нащечниками и наносниками. Такой шлем был найден в кургане 11 Филипповки³ (Рис. 3). Торс был защищен железным или роговым чешуйчатым доспехом на кожаной основе. Основное отличие доспеха из Филипповского-1 могильника от большинства известных доспехов – крупные наплечники и сочетание ламеллярных и чешуйчатых пластин и способов крепления у исследуемого доспеха. У большинства скифских или сарматских доспехов наплечники либо небольшого размера, либо отсутствуют в принципе [18].

Справа носили короткий железный меч-акинак (для ближнего боя), на левом боку – горит (набор из зачехленного лука и колчана со стрелами). Количество стрел, от легких до бронебойных, иногда превышало 200 шт. в одном колчане, который соединялся с портупеей посредством прекрасно оформленных в зверином стиле серебряными с золотом колчанными крюками. К гориту крепились золотые конусообразные предметы, которые, вероятно, служили умбонами-утяжелителями или составляли элемент крепления горита к портупее. Любопытно, что изображения точно таких предметов известны по каменным антропоморфным изваяниям скифской эпохи [19, илл. 62]. На правом боку висел на ремне железный боевой топор-клевец. В карманах колчана находились ножи, шилья, кресала, точильные камни, дротики и др. необходимые воину предметы.

Точно (по положению наконечника и подтока *in situ*) установлена общая длина сарматского копья с железным наконечником – 3,2 м. Оно

³ Реставрация М.С. Шемаханской. Этот шлем пока остается уникальным в сарматской археологии [22]. Своим силуэтом он отдаленно напоминает бронзовые греческие шлемы, но, в отличие от них, выкован из железа. Находки железных шлемов в Восточном Средиземноморье, однако, не известны [23], что делает вероятным предположение и его местном (приуральском) происхождении.

напоминает копья, которые использовали в фалангах Александра Македонского. Фиксированная длина большинства скифских копий, по данным Е.В. Черненко [20, с. 233] не превышала 2,3 м. Однако, по мнению этого автора (20, с. 234) к IV в. до н. э. можно говорить о появлении у скифов длинных “штурмовых” копий-пик, подобных тем, которые обычно связывают с сарматским временем [21].

Клинки и рукояти парадных мечей украшали сюжетно и технически сложной золотой инкрустацией. На клинке одного из мечей золотом изображены сцены верховой охоты с копьем (Рис. 4, 1) и жертвоприношения оленя (Рис. 4, 2).

Пояса и ремни скрепляли золотыми высокохудожественными портупейными пряжками, расположенными в местах перекрестия поясных и портупейных ремней. Одна из таких пряжек выполнена из литого золота в виде фигуры лежащего тигра (Рис. 5, 1). К воинским аксессуарам мели отношение серебряные с инкрустацией золотом колчаные крюки (Рис. 5, 2).

Возвращаясь к теме особенностей погребального обряда, нужно акцентировать внимание на широком использовании в нем массивных железных втульчатых наконечников копий. Пара таких наконечников была найдена в центральном погребении кургана 11, еще один однотипный наконечник находился на поверхности заплечика могильной ямы погребения 4 кургана 4. Особенно интересный случай представляет наконечник копья из погребения 2 кургана 4. Он был глубоко воткнут в пол в углу погребальной камеры, находясь в вертикальном положении. Копья из кургана 11 тоже были поставлены вертикально, но не воткнуты в дно, а прислонены к стенке могилы.

5. Женщины. Многие захоронения в могильнике принадлежали женщинам⁴. Поэтому нельзя говорить о том, что могильник Филипповка 1 предназначался только для мужских захоронений. Более того, установлено, что некоторые захоронения в центральной погребальной камере царского кургана 4 принадлежали именно женщинам. Все данные свидетельствуют о высоком социальном положении женщин в обществе ранних кочевников. По богатству инвентаря женские захоронения ничем не уступают мужским. Так, в погребении 3 кургана 16 захоронение женщины сопровождали находки из золота – накладки на пояс, золотые ворворки, золотой литой браслет. Особенно богатым выглядит захоронение женщины в погребении 4 кургана 4. Помимо упомянутых выше наборов из золотых накладок на плащ, надо отметить еще драгоценную серебряную амфору из этого захоронения. Амфора вместе с железным мечом была установлена в

⁴ В период 2004–2007 гг. все определения пола погребенных по их скелетам были сделаны (с соблюдением антропологических методик) Л.Т. Яблонским.

головах, погребенных, очевидно, в качестве жертвоприношения и имела, таким образом, отношение к обоим погребенным [24].

В женском захоронении кургана 15 была найдена, помимо прочего, деревянная чаша, богато отделанная накладками из драгоценных металлов [25].

Однако, помимо драгоценных украшений, женские захоронения в Филипповке сопровождалась и предметами конской упряжи, как это было в том же погребении кургана 15, а также предметами вооружения – в кургане 11 на поверхности бронзового зеркала, которое сопровождало захороненную здесь женщину, лежало множество бронзовых наконечников стрел (более 40 шт.). Они находились в колчане, от которого сохранились лоскутки кожи. Здесь же – предметы конской упряжи (четыре набора удила и псалиев). Как известно, традиция сопровождать женские захоронения предметами вооружения и конской упряжи, имеет древние традиции в Южном Приуралье и сохраняется в раннесарматскую эпоху [26].

Также издревле на женщин в раннекочевых сообществах были возложены обязанности, связанные с отправлением культов. Эти традиции фиксировались еще для раннесакского времени [27], а в Илекском регионе Оренбуржья и для савроматской эпохи [28]. Ярким примером продолжения этой традиции в группе, оставившей Филипповский могильник, является женское погребение в подбойной могиле кургана 16.

6. Татуировщицы. Здесь, помимо прочего, был найден комплекс предметов, который включал: бронзовое зеркало (на поверхности зеркала сохранились остатки кожаного футляра).

Остальные предметы комплекса находились под диском зеркала:

- кожаный мешочек с костяной иглой.
- каменная “палитра” для красок. Она представляла собой плоскую серовато-коричневого цвета песчаниковую плитку подквадратной формы со срезанными углами.
- костяная ложечка для размешивания красок.
- обломок белемнита.
- железный нож с железной плоской рукоятью и саблевидно изогнутым однолезвийным клинком с загнутым верх концом.

Еще один татуировальный набор происходит из кургана 29 и включает каменную палитру с пестиком для растирания красок. В погребении 2 кургана 1 были найдены и сами краски-пигменты, уложенные в кожаные мешочки и туалетные сосудики.

В сарматскую эпоху татуировки давно и хорошо известны по алтайским мумиям, из могильников пазырыкской культуры [29]. В условиях сухих степей Оренбуржья органика в погребениях не сохраняется. Но теперь мы можем быть уверены, что традиция нанесения

разноцветных татуировок не была чужда и местным кочевникам и, что выполняли магические татуировки именно женщины.

7. Сокровища. Между гробовин в центральном погребении кургана 4 был помещен жертвенный комплекс, который состоял из драгоценных предметов: ритуальный сдвоенный сосуд на деревянной основе, украшенный пластинами из золота и серебра (он выполнен в виде фигур баранов), бронзовый масляный светильник в виде горбатого быка-зебу, нож с литой серебряной рукоятью в виде объемной фигуры летящего оленя, золотые детали нагайки и другие.

Особое место занимает уже упомянутая литая серебряная амфора со сливом в виде фигуры священного крылатого козла. Изображения аналогичных амфор известны на рельефе дворца Дария Великого (V в. до н. э.). Их в виде даров подносят Дарию, как предполагают, лидийцы [24].

Все данные говорят о том, что могильник Филипповка 1 был оставлен группой кочевников, которую по всем признакам можно типологически отнести к раннесарматским (по традиционной терминологии). Что же касается известной специфики признаков погребального обряда, то ее легче всего связать с этнографическими особенностями данной популяции и ее, безусловно, высоким социальным статусом в орде кочевников, заселивших Южное Приуралье где-то в середине первого тысячелетия до н. э.

8. Вопросы хронологии. Не имея возможности подробно останавливаться здесь на проблемах хронологии Филипповского могильника [см. об этом: 30, 31, 32] отметим, что для установления даты памятника огромное значение имеют находки импортного происхождения, имеющие аналогии в надежно датированных памятниках Среднего Востока, Средиземноморья и Предкавказья.

“Нижнюю” дату памятника определяют вещи ахеменидского круга или на ахеменидскую тему, найденные, в частности, в царских курганах №1 и №4 Филипповского могильника [33]. Уже установлено, что серебряная амфора из погребения 4 кургана 4 датируется второй четвертью V в. до н. э. [24]. Всего было найдено несколько десятков предметов, сделанных только из золота и серебра. Большинство этих вещей выполнены в традициях скифо-сибирского звериного стиля и представляют собой высокохудожественные образцы декоративно-прикладного искусства V – IV вв. до н. э. В целом, для находок из Филипповки можно отметить, что серебряные сосуды ахеменидского стиля датируются в рамках середины V – первой половины IV в. до н. э. и могут быть в основной массе отнесены к изделиям малоазийских и (или) фракийских мастерских [33]. По-видимому, именно в этот отрезок времени и укладывается “нижняя” дата Филипповского могильника. Надо только учитывать, что драгоценные

вещи, которые датируются указанным периодом в IV в. до н. э. уже были антикварными и могли попасть в приуральские погребения несколько позже времени их изготовления. Об этом могут свидетельствовать и следы длительного использования серебряной амфоры (утрата одной ручки и ремонт сосуда) и золотых накладок на плащ, а также литых браслетов из погребения 4 кургана 4 (утрата эмалевых вставок). Находками ахеменидского типа верхняя дата могильника может быть определена, как третья четверть IV в. до н. э. [32].

ИСТОЧНИКИ И ЛЕТЕРАТУРА

1. Юдин М.Л. Заметка о курганах // Труды ОУАК. – Вып. 4. – Оренбург, 1898.
2. Пшеничнюк А.Х. Культура ранних кочевников Южного Урала. – М. 1983 – 200 с.
3. Пшеничнюк А.Х. Раскопки “царского” кургана на Южном Урале. Препринт доклада. – Уфа., 1989. – 24 с.
4. Пшеничнюк А.Х. “Царский” курган на Южном Урале // Наука в России. Май-июнь – №3. – 1999. – С. 35 – 41.
5. Пшеничнюк А.Х. Филипповские курганы в центре скифского мира: открытие и исследования // Золотые олени Евразии. СПб., 2001а. – С. 26 – 37.
6. Пшеничнюк А.Х. Погребальный обряд Филипповских курганов // XV УАС. Тезисы докладов международной научной конференции. – Оренбург, 2001б. – С. 26 – 29.
7. Пшеничнюк А.Х. Олени Филипповки // Золотые олени Евразии. – СПб., 2003. – С. 26 – 37.
8. Пшеничнюк А.Х. Филипповка. Некрополь кочевой знати IV в. до н. э. на Южном Урале (Савельев Н.С. – ред.) Уфа. ИИЯЛИ УНЦ РАН. – 278 с.
9. Яблонский Л.Т. Многоактные захоронения в подземных склепах Присарыкамья эпохи железа // УАВ. – Вып. 1. – Уфа., 1998. – С. 8 – 24.
10. Гаврилюк А.Г., Таиров А.Д. Курганы у с. Обручевка в Южном Зауралье // Кочевники урало-казахстанских степей. – Екатеринбург., 1993. – С. 53 – 67.
11. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья (II – начало I тысячелетия до н. э.) // ТХАЭЭ. Т. X. М. 1977. – 239 с.
12. Korykova L., Epimakhov A. The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages. Cambridge. 2006. – 178 p.
13. Болтрик Ю.В., Скифский курган как единый ансамбль // Скифы и сарматы в VII – III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. – М., 2000. – С. 129 – 137.
14. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины р.Или. – Алма-Ата, 1963. – 322 с.
15. Яблонский Л.Т., Мещеряков Д.В. Загадка тринадцатого филипповского кургана // Южный Урал и сопредельные территории в скифо-сарматское время. К 70-летию Анатолия Харитоновича Пшеничнюка. – Уфа, 2006. – С. 38 – 45.
16. Яблонский Л.Т. Прохоровка. У истоков сарматской археологии (Мошкова М.Г.- ред.). – МИАР №12. – М., 2010. – 383 с.
17. Мошкова М.Г. О времени существования диагональных погребений на территории Южного Приуралья // Археологические памятники раннего железного века Юга России. – МИАР № 6. – М., 2004. – С. 147 – 165.

18. Рукавишников Д.В., Рукавишникова И.В. Доспех из погребения 2 кургана 4 могильника Филипповка – 1 (интерпретация комплекса и реконструкции первоначального облика) // Ранние кочевники Волго-Уральского региона. – Оренбург., 2008. – с. 105 – 115.
19. Ольховский В.С., Евдокимов Г.А. Скифские изваяния VII – III вв. до н. э. – М., 1994. – 187 с.
20. Черненко Е.В. Длинные копья скифов // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М., 1984. – С. 231 – 234.
21. Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. – М., 1971. – 173 с.
22. Фризен (Куринских) О.И., Шемаханская М.С., Яблонский Л.Т. Шлем из могильника Филипповка-1 // ВДИ. – 2013. – №4 (в печати).
23. Горелик М.В. Оружие древнего востока. – М., 1993. – 349 с.
24. Балахванцев А.С., Яблонский Л.Т. Серебряная амфора из Филипповки // Ранние кочевники Волго-Уральского региона. – Оренбург, 2008. – С. 29 – 37.
25. Яблонский Л.Т., Рукавишникова И.В. Реконструкция деревянной чаши из Филипповского могильника // Город и степь в контактной Евро-Азиатской зоне. – М., 2006. – С. 38 – 42.
26. Стрижак М.С. К вопросу о женских погребениях Приуралья и Поволжья VI–IV веков до н. э. // Этнические взаимодействия на Южном Урале. – Челябинск, 2006. – С. 90 – 92.
27. Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья. Археология и антропология могильников. – М., 1996. – 185 с.
28. Davis-Kimball J, Yablonsky L. Excavations of Kurgans in the Southern Orenburg District, Russia //Silk Road Art and Archaeology. – V.4. 1995/1996. – Tokio. – P. 1-16.
29. Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – М.-Л., 1953. – 360 с. + 128 табл.
30. Яблонский Л.Т. Проблема хронологии и типологизации сарматских культур на современном этапе их изучения (в свете новейших материалов из Южного Приуралья) // Региональные особенности раннесарматской культуры. Материалы семинара Центра истории и культуры сарматов. – Вып. II. – Волгоград, 2007. – С. 4 – 36.
31. Яблонский Л.Т. От редактора // Ранние кочевники Волго-Уральского региона. –Оренбург, 2008. – С. 5 – 17.
32. Трейстер М.Ю., Яблонский Л.Т. (ред.) К вопросу об абсолютной дате могильника Филипповка-I // Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V – III вв. до н. э.). – М., 2012. – Т. I. – С. 282 – 284.
33. Трейстер М.Ю. Произведения торевтики ахеменидского стиля и на “ахеменидскую тему” в сарматских погребениях Прохоровского и Филипповского курганных могильников в Южном Приуралье // Ранние кочевники Волго-Уральского региона. – Оренбург, 2008. – С. 145 – 169.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Леонид Яблонский – заведующий Отделом скифо-сарматской археологии Института археологии РАН, доктор исторических наук, профессор.

Научные интересы: археология, антропология и этногенез ранних кочевников Евразии.

УДК 930.26

УЗДЕЧНЫЕ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ VII – VI вв. до н. э. ИЗ СКИФСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПРЕДКАВКАЗЬЯ

Сергей МАХОРТЫХ (Киев)

Статья посвящена рассмотрению одной из наиболее представительных и информативных групп конского убора (удила и псалии), найденных в раннескифских памятниках Предкавказья.

Ключевые слова: скифы, материальная культура, узда, Северный Кавказ, хронологические реконструкции.

Стаття присвячена розгляду однієї з найбільш інформативних груп кінського убору (вудила та псалії), знайдених в ранньоскіфських пам'ятках Передкавказзя.

Ключові слова: скіфи, матеріальна культура, вузда, Північний Кавказ, хронологічні реконструкції.

The article is devoted to one of the most representative groups and horse gear information (bits and cheek-pieces), found in the Early Scythian monuments in the Caucasus region.

Keywords: Scythians, material culture, bridle, the North Caucasus, chronological reconstruction.

Детали конского снаряжения относятся к числу наиболее значимых и ярких предметов скифской материальной культуры VII – VI вв. до н. э. Трудно переоценить важность этой категории инвентаря для хронологических реконструкций и изучения культурных контактов между различными регионами в древности.

Выявленные на Северном Кавказе многочисленные уздечные наборы VII – VI вв. до н. э. отличаются значительным разнообразием входящих в их состав компонентов. Это относится и к представленным там удилам различных типов.

Период скифской архаики характеризуется широким распространением металлических **удил со стремявидными наружными петлями**. Этот тип является ведущим для конской упряжи VII в. до н. э. на юге Восточной Европы. В настоящее время на Северном Кавказе известно 65 бронзовых и не менее 25 железных экземпляров, которые локализуются в Закубанье и Центральном Предкавказье [1, с. 236].

Бронзовые стремячковидные удила подразделяются на две группы: **с орнаментированными** (39 экз.) и гладкими **стержнями** (26 экз.).

Последние в Центральном Предкавказье (7 экз.) известны из хут. Алексеевского, курганов 12 и 20 Нартановского могильника [2, с. 338, рис. 2, 8; 3, с. 48, табл. 33, 32; 48, 1 – 4]. Еще не менее 19 экз. таких удил происходят из Закубанья (курганы 1/В, 2/В, 1/Ш, 3/Ш или 4/Ш, 19, 29 Келермеса; Костромской курган; курганы 1/1908 и 1/1910 Ульского могильника, Клады курган 41; Холмский I, курган 5 [4, с. 181, рис. IX, 1; 5, с. 120, табл. 17, 30, 31, 81; табл. 19, 126; табл. 22, 257; табл. 23, 263; табл. 24, 403; 6, с. 46, рис. 9, 4; 7, с. 59, рис. 1, 1 – 3; 8, с. 131, рис. 39, 8, 9] (Рис. 1, 1, 2, 8). Большинство экземпляров имеют стремячковидные петли, подножки у которых выделены по бокам небольшими выступами для

фиксации ремней. Эти внешние особенности более типичны для раннего скифского времени и отсутствуют у доскифских находок [9, с. 150].

Среди раннескифских стремячковидных удиц с неорнаментированными грызлами имеются также экземпляры с окончаниями треугольной (курган 19 погребение 5 Келермеса) и D-образной формы (курганы 3/Ш или 4/Ш Келермеса). У этих находок дужка петли плавно переходит в подножку без каких-либо выступов (Рис. 1, 3, 5).

Представительная коллекция бронзовых стремячковидных удиц с рельефно орнаментированными стержнями в виде многорядных врезных квадратиков (18 экз.) происходит из могильника Красное Знамя – курганы 1, 3, 6, 7 [10, с. 74, табл. 47, 16, 24; табл. 48, 29, 36, 41; табл. 49, 44, 48; табл. 50, 52] (Рис. 1, 4). В Центральном Предкавказье в эту наиболее многочисленную группу северокавказских удиц с литой насечкой на грызлах входит не менее семи экземпляров из могильника Новозаведенное II, (курганы 5 и 16), Ставропольского кургана 1953 г. и Пятигорского музея [11, с. 69, рис. 28, 15; 12, с. 241, рис. 3]¹.

Близкие по рельефу на стержнях и форме внешних колец удила имеются в Закубанье: Говердовский курган 1, Келермесский курган 24, Цицилевский Кут курган 7, Костромской курган, Подгорная [14, с. 71, рис. 1, 1; 15, с. 120, кат. 52; 16, с. 31, рис. 2, 1] (Рис. 1, 9).

На Северо-Западном Кавказе известны бронзовые стремячковидные удила и с иными вариациями декора стержней: в виде выступов-шишечек, квадратов с косыми крестами внутри, имитацией обмотки шнура (курганы 3/Ш и 4/Ш Келермеса, Костромской и Ульский курганы 1/1908, Цицилевский Кут, курган 5 [4, с. 182, рис. X, 2; 5, с. 120, табл. 17, 78, 79; 17, с. 81, рис. 20; 18, р. 50, fig. 3, 4, 5, 7] (Рис. 1, 6, 7).

Одной из наиболее ярких инноваций раннескифского времени на юге Восточной Европы (в отличие от восточных районов Евразии) является широкое использование уздечных принадлежностей, изготовленных из железа. Это замечание относится, главным образом, к удилам и псалиям, и, в меньшей степени, к другим элементам конского снаряжения (железные палочки-застежки, перстевидные бляшки, пронизи для перекрестных ремней), выявленным в архаических памятниках Северного Кавказа (Красное Знамя курган 6, Новопавловск курган 1, Келермес курганы 24, 31).

Примеры воспроизведения в железе бронзовых стремячковидных удиц наиболее многочисленны в Закубанье из Келермесских курганов (1/В, 2/В, курган 15 погребение 3, курганы 19 погребение 5, курганы 29, 31) – 14 экз.

¹ судя по окислам на челюстях лошадей из некоторых захоронений, на самом деле таких бронзовых удиц, унесенных грабителями, очевидно, было больше: курганы 7, 13, 14 могильника Новозаведенное II и курган 1 у г. Новопавловск [12, с. 245; 13, с. 186].

[5, с. 120, табл. 19, 139, 140; табл. 20, 158, 242; табл. 21, 164, 165; табл. 22, 273; табл. 24, 398, 413; 19, с. 79, рис. 7, 3] (Рис. 2, 2, 3). Помимо Келермесского могильника, железные стремячковидные удила найдены в Ульских курганах 1/1908 и 1/1910, а также Костромском кургане [7, с. 59, рис. 1, 4, 5; 17, с. 81, рис. 20] (Рис. 2, 4, 5).

На остальной территории Северного Кавказа эта разновидность стремячковидных удил встречается реже. В Центральном Предкавказье они выявлены в могильниках Красное Знамя (курган 6), Новозаведенное II (курган 2), Нартан (курганы 10, 12, 15, 18) а также в кургане раннескифской эпохи у г. Новопавловск [10, с. 74, табл. 64, 201, 205; 20, с. 197, рис. 38, 7] (Рис. 2, 1).

Вероятно, не позднее не позднее середины – второй половины VII в. до н. э. VII в. до н. э. в северокавказских уздечках довольно активно стали применяться железные удила с концами, загнутыми в кольцевидные петли [7, с. 63; 11, с. 68]. Эта форма удил, два звена которых состояли из округлых или прямоугольных в сечении стержней, получив широкое распространение, практически без изменений бытовала в Предкавказье на протяжении всего скифского периода. Больше всего (около 30 экз.) таких удил на Северном Кавказе встречено в Закубанье: Келермесский могильник – курганы 2 – 4/Ш, 1/В, 2/В, курган 15 погребения 3 и 5, курган 16 погребение 5, курганы 24, 29, 31; Ульский могильник – курганы 1/1908 и 1/1910, Костромской курган, Говердовский курган 1 [5, с. 120, табл. 17, 85; табл. 20, 159; табл. 21, 185; табл. 25, 354; 7, с. 59, рис. 1, 6; 17, с. 81, рис. 20; 18, р. 50, fig. 3, 2,3; 21, с. 389, рис. 17, 2; рис. 19, 3; 22, с. 147, рис. 6, 1; рис. 7, 13] (Рис. 3, 4; 4, 4 – 7).

В Центральном Предкавказье удила этого типа менее многочисленны и найдены в могильниках Нартановском (курганы 18, 23) и Новозаведенном II (курганы 6, 7, 17) [3, с. 39, табл. 45, 29; табл. 53, 2; 23, с. 415, рис. 4] (Рис. 3, 5).

Прочие разновидности раннескифских цельнокovaných железных удил являются довольно редкими на Северном Кавказе. Среди них известны пять экземпляров **двухкольчатых удил**, подражающих бронзовым новочеркасского типа (Келермес – курган 24, курган 15 погребение 3 и предположительно, 2/В; курган 41 Клады, курган 20 Нартановского могильника), а также **удила с кольчатой формой внешних окончаний** – пять экземпляров (Нартан курганы 14, 20; Говердовский курган 2) [3, с. 34, табл. 37, 1 – 3; рис. 48, 13, 16; 5, 120, табл. 17, 298а; табл. 25, 346; 8, с. 131, рис. 39, 7; 22, с. 151, рис. 10, 3] (Рис. 3, 1, 3; 4, 1 – 3).

Единственной находкой на Северном Кавказе представлено звено железных удил с большой овальной петлей снаружи и маленьким

внутренним кольцом, помещенным в другой плоскости из кургана 29 Келермесского могильника [5, с. 248, табл. 24, 397] (Рис. 3, 2)².

Рассмотрение погребального инвентаря комплексов, включающих раннескифских удила, а также анализ последовательного изменения архаической скифской упряжи во времени на юге Восточной Европы, с учетом хронологических разработок Л.К. Галаниной, В.Г. Петренко, В.Р. Эрлиха, В.Е. Маслова, А.Р. Канторовича, позволил прийти к следующим заключениям.

Бронзовые стремячкovidные удила с гладкими стержнями и выделенными боковыми выступами, появившись в северокавказском регионе в начале – первой половине VII в. до н. э. (Алексеевский, Клады курган 41, Нартан курган 20 и др.), бытовали здесь, главным образом, до конца этого столетия.

Основной период использования бронзовых стремячкovidных удил, украшенных орнаментом в виде рельефных квадратиков, приходится на середину-вторую половину VII и/или “ранний” VI вв. до н. э. (Красное Знамя, Келермес курган 24, Новозаведенное курган 16, Циплиевский Кут курган 7 и др.). Этим же временем датируется большинство стремячкovidных удил изготовленных из железа, которые неоднократно встречались в одних комплексах с бронзовыми стремячкovidными удилами. Наиболее ранние экземпляры железных удил этого типа происходят из курганов 1/В и 2/В Келермеса, а также кургана 6 Краснознаменского могильника (середина – вторая половина VII в. до н. э.), а наиболее поздние из Костромского и Ульского 1/1908 г. курганов (конец VII и/или первые десятилетия VI вв. до н. э.).

Что касается железных петельчатых удил, то, появившись в середине - второй половине VII в. до н. э., наиболее широкое распространение они получили на Северном Кавказе в VI в. до н. э.

Помимо удил, одним из наиболее представительных компонентов уздечных наборов, найденных в скифских памятниках VII – VI вв. до н. э. Северного Кавказа являются **псалии**. В настоящее время мы располагаем данными о более 200 обнаруженных там экземплярах, для изготовления которых использовались различные материалы – железо, бронза, кость (рог), а также дерево.

² немногочисленными в раннескифских памятниках Предкавказья являются и бронзовые двухкольчатые удила, имеющие прототипы в предшествующую киммерийскую эпоху. Два их экземпляра найдены в Центральном Предкавказье в могильниках Красное Знамя курган 9 и Новозаведенное П курган 8 [10, с. 73, табл. 59, 267; 24, р. 354, fig. 1, 14, 15]. Примечательно, что на основании выявленного в этих захоронениях инвентаря (наконечники стрел с ромбической и удлиненно-ромбической формой головки и меловая колчанная застежка из кургана 9, а также бронзовое навершие с изображением протомы грифона раннегреческого типа из кургана 8), эти удила следует относить к различным хронологическим горизонтам в рамках VII в. до н. э., а следовательно двухкольчатые удила не всегда могут рассматриваться в качестве маркера, указывающего на принадлежность отдельных раннескифских комплексов к числу древнейших. Это замечание, является актуальным и в отношении захоронений, в составе инвентаря которых присутствуют двухкольчатые удила изготовленные из железа.

Среди рассматриваемых находок самыми многочисленными являются **железные трехпетельчатые псалии** (более 130 экз.), приблизительно поровну распределяющиеся между основными центрами их распространения на Северном Кавказе: Закубаньем и Центральным Предкавказьем. Сближаясь между собой наличием петель, они отличаются прямым или чаще загнутым верхним концом стержня и декорированием его окончаний разного рода “шишечками”. К локальным особенностям относится более широкое распространение стержневидных псалиев с двумя ровно обрезанными концами в Центральном Предкавказье (Красное Знамя, курганы 1, 3), а также оформление нижних окончаний псалиев в виде расплюснутой лопаточки у закубанских находок (Келермесский могильник: курганы 2/В, 29, 15 погребение 5, Говердовский курган 1 и др.) [5, с. 248, табл. 24, 401; 10, с. 125, табл. 48, 37, 42; табл. 49, 49; 21, с.387, рис. 15, 4; 22, с.147, рис. 6, 5; рис. 7, 11,12] (Рис. 5, 2, 3, 6).

Псалии, изготовленные из бронзы и кости, по сравнению с железными отличаются большим разнообразием исполнения. Имеются данные о 27 бронзовых находках. Основной областью их распространения на Северном Кавказе является Центральное Предкавказье – 21 экз. (хут. Алексеевский, Красное Знамя курган 6, Нартан курганы 12, 13 и др.), тогда как в Закубанье известны всего шесть экз. (Говердовский курган 1, ст. Подгорная и др.). Большинство рассматриваемых находок объединяет то, что они относятся к классу трехпетельчатых (23 экз.), тогда как экземпляры с трубчатыми отверстиями существенно уступают им количественно (четыре экз.).

Раннескифские северокавказские бронзовые псалии представлены двумя основными модификациями: 1) с зооморфным оформлением окончаний (19 – 70%); 2) без него (8 – 30%). Последняя разновидность объединяет псалии, хранящиеся в Пятигорском музее, а также происходящие из раскопок Н.И. Веселовского в Прикубанье [11, с. 69, рис. 28, 1; 17, с. 84, рис. 22]. Эти изделия типологически близки между собой и представлены стержневидными трехпетельчатыми псалиями с одним изогнутым окончанием. Кубанские находки имеют шишечку на верхнем конце, в то время как прямые концы пятигорских экземпляров оканчиваются плоской фигурной шляпкой в виде трех спаренных кружочков (Рис. 5, 1). Бронзовые уздечные бляшки с аналогичным трехкружковым декором встречены в двух келермесских курганах (2/В и погребение 5 кургана 15) и одном из курганов у с. Аксютинцы в Посулье [5, с. 241, табл. 23, 264; 21, с. 389, рис. 17, 3].

При общем типологическом сходстве, своеобразии **бронзовых трехпетельчатых зооморфно оформленных псалиев** проявляется в количестве и наборе отображаемых образов. Господствуют псалии с одним декорированным окончанием (12 экз.), среди которых преобладает

изображение головы орла с сильно загнутым клювом, выпуклым глазом и подчеркнутой восковицей (8 экз. – Красное Знамя, курган 6) (Рис. 6, 1). Еще четыре псаля украшены стилизованными бараными головками: Подгорное, Говердовский курган 1 [14, с. 71, рис. 1, 2, 3; 22, с. 146, рис. 5, 1, 2] (Рис. 6, 2 – 3). У трех находок из Нартана (курганы 12 и 13) украшены оба окончания псалиев, один – в виде копыта, другой – головы барано-птицы (Рис. 6, 4).

Как и в случае с бронзовыми экземплярами, основным центром распространения **цельнокостяных псалиев** на Северном Кавказе является Центральное Предкавказье. Наиболее представительная их серия выявлена в Нартановских курганах (14 экз.) – курганы 14 – 16, 18, 23. Все они трехдырчатые и имеют разнообразные зооморфные изображения на обоих концах. Известны следующие их сочетания: изображения головы птицы, грифо-барана, кошачьего хищника или фантастического животного на одном конце и копыта на другом. Большинство изображений лишены каких-либо орнаментальных изысков и являются довольно схематичными.

Кроме Нартановского могильника, еще не менее семи костяных трехдырчатых и трехпетельчатых зооморфно оформленных псалиев найдены в могильнике Новозаведенное II (курганы 6, 11, 16). Некоторые из них имеют богато декорированные стержни и рельефные изображения оснований конских копыт на выступах у отверстий [12, 2000, с. 241, рис. 3] (Рис. 6, 5).

Помимо костяных, в Новозаведенном II могильнике выявлены **деревянные псалии**, от которых сохранились костяные зооморфные наконечники в виде головок барана или барано-птицы (курганы 5, 10, 13, 14) [25, с. 251, рис. 2, 11; рис. 6]. Эти находки сближаются с подобными костяными насадками (20 экз.) из келермесских курганов 1/В и 2/В в Закубанье [5, с. 236, табл. 21, 166 – 172, 179 – 181, 195; табл. 22, 232, 235 – 238, 261, 262].

Следует упомянуть также оригинальные псалии (четыре экз.) из к.1. у хут. Красное Знамя, сделанные из клыков кабана, в нижней трети которых имеется два круглых отверстия [10, с. 75 – 76, табл. 47, 17, 25].

Проведенный анализ показал, что основную группу псалиев, использующихся на Северном Кавказе в эпоху скифской архаики, составляли металлические трехпетельчатые типы. Имеющиеся материалы свидетельствуют также о существовании региональной специфики, проявляющейся в довольно широком распространении бронзовых и цельнокостяных псалиев в Центральном Предкавказье, и наоборот, их малочисленности в Закубанье. По всей вероятности, это своеобразие, прослеживающееся и по другим категориям уздечных принадлежностей, было обусловлено не столько хронологическими, сколько территориально-производственными и культурно-историческими причинами, в том числе,

неоднородностью раннескифского кочевнического образования на Северном Кавказе.

Время бытования железных трехпетельчатых и костяных трехдырчатых псалиев приходится, главным образом, на середину VII – первые десятилетия VI вв. до н. э. Что касается бронзовых экземпляров, то наибольшее распространение они получили в VII в. до н. э.

Рассмотрение раннескифских уздечных принадлежностей Предкавказья позволило прийти к следующим выводам:

1) ведущим типом удил периода скифской архаики на Северном Кавказе являются металлические (бронзовые и железные) удила со стремячковидными внешними окончаниями, которые составляют более 60 % от всех имеющихся здесь находок с установленной формой;

2) Закубанье является основным центром распространения на Северном Кавказе бронзовых стремячковидных удил с гладкими стержнями, а также железных петельчатых удил, тогда как Центральное Предкавказье – бронзовых стремячковидных удил с рельефно орнаментированными стержнями в виде многорядных врезных квадратиков;

3) бронзовые стремячковидные удила с иными вариациями декора стержней (в виде выступов-шишечек, квадратов с косыми крестами внутри, имитацией обмотки шнура) встречаются, главным образом, на Северо-Западном Кавказе, где они маркируют более поздние в хронологическом отношении группы раннескифских памятников;

4) большинство псалиев, использующихся на Северном Кавказе в эпоху скифской архаики, составляли металлические стержневидные трехпетельчатые типы зачастую с дуговидно изогнутым верхним окончанием;

5) наличие региональной специфики проявляется в довольно широком распространении бронзовых и цельнокостяных псалиев в Центральном Предкавказье и наоборот, их малочисленность в Закубанье, где главными являлись железные петельчатые псалии.

6) основной период использования бронзовых стремячковидных удил, стержни которых декорированы рельефными квадратиками, приходится на середину-вторую половину VII и/или “ранний” VI вв. до н. э. Этим же временем датируется большинство стремячковидных удил, изготовленных из железа, в то время как железные петельчатые удила наиболее широкое распространение получили на Северном Кавказе в VI в. до н. э.

7) время бытования железных трехпетельчатых и костяных трехдырчатых псалиев приходится, главным образом, на середину VII – первые десятилетия VI вв. до н. э. Что касается бронзовых экземпляров, то наибольшее распространение они получили в VII в. до н. э.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Махортых С.В. Раннескифские стремячководные удила Северного Кавказа // Пятая Кубанская археологическая конференция. Краснодар: Кубанский государственный университет, 2009. – С. 236 – 240.
2. Минаева Т.М. Археологические материалы скифского времени в Ставропольском краевом музее // Материалы по изучению Ставропольского края. – 1956. – Вып. 8. – С. 329 – 344.
3. Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. – Нальчик: Эльбрус, 1985. – С. 7 – 115.
4. Василенко Д.Э., Кондрашев А.В., Пьянков А.В. Археологические материалы предскифского и раннескифского времени из Западного Закубанья // Понтийско-кавказские исследования. – Краснодар: Скифская галерея, 1993. – С. 21 – 38.
5. Галанина Л.К. Келермесские курганы. “Царские” погребения раннескифской эпохи. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 1997. – 264 с.
6. Галанина Л.К., Алексеев А.Ю. Новые материалы к истории Закубанья в раннескифское время // АСГЭ. – 1990. – Вып. 30. – С. 34 – 54.
7. Галанина Л.К. Ульский курган (раскопки Н.И. Веселовского в 1910 г.) // АСГЭ. – 1999. – Вып. 34. – С. 58 – 67.
8. Лесков А.М., Эрлих В.Р. Могильник Фарс / Клады. – М.: Государственный музей Востока, 1998. – 162 с.
9. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К.: Наукова думка, 1976. – 222 с.
10. Петренко В. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. – М.: Палеограф, 2006. – 177 с.
11. Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. – К.: Наукова думка, 1991. – 132 с.
12. Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р. Хронология центральной группы курганов могильника Новозаведенное II // Скифы и сарматы в VII – III вв. до н. э. – М.: Старый сал. – С. 238 – 248.
13. Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р. Погребение знатной скифянки из могильника Новозаведенное II // Археологические памятники раннего железного века юга России. – М.: Институт археологии РАН, 2004. – С. 179 – 210.
14. Ложкин М.Н., Петренко В.Г. Уздечный набор из Краснодарского края // КСИА. – 1981. – № 167. – С. 70 – 73.
15. Канторович А.Р., Эрлих В.Р. Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи. – М.: Государственный музей Востока, 2006. – 232 с.
16. Пьянков А.В. Комплекс кургана 7 могильника Циплиевский Кут как новое свидетельство этнокультурных связей населения Северо-Западного Кавказа в раннескифскую эпоху // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный педагогический университет, 2006. – С. 27 – 33.
17. Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII – VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР // СА. – 1953. – XVIII. – С. 49 – 110.
18. Erlikh V.R. Recent investigation of the Ulski kurgans // Achaemenian impact in the Black Sea communications of powers. – Aarhus: Aarhus universitets press, 2010. – P. 47 – 65.
19. Алексеев А.Ю., Кузнецова Т.М. Келермес (1990 г. – курган №31) // Материалы и исследования по археологии России. – 2001. – Вып. 3. – С. 71 – 85.
20. Канторович А.Р., Петренко В.Г., Маслов В.Е. Раскопки кургана раннескифской эпохи у г.Новопавловска // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. – 2007. – Вып. VII. – С. 168 – 207.
21. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. – СПб.: издательство Государственного Эрмитажа, 2003. – 416 с.
22. Эрлих В.Р., Нехаев А.А. Курганы эпохи скифской архаики у хутора Говердовского в Адыгее // Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа. – Грозный-Москва: Институт археологии РАН, 2011. – С. 131 – 152.
23. Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р. Погребения подростков в могильнике Новозаведенное-II // Древности скифской эпохи. – М.: Институт археологии РАН, 2006. – С. 388 – 423.

24. Petrenko V. 1994. On the interpretation of early Scythian sites in Central Ciscaucasia // The archaeology of steppes. Methods and strategies. – Napoli: Napoli university press, 1994. – P. 347 – 357.

25. Канторович А.Р. Истоки и вариации образа бараноптицы (грифобарана) в раннескифском зверином стиле // Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке. – М.: Институт археологии РАН, 2007. – С. 235 – 257.

ІНФОРМАЦІЯ ОБ АВТОРЕ

Махортых Сергей Владимирович – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины.

Научные интересы: проблемы археологии и древней истории Северного Причерноморья и Кавказа в эпоху поздней бронзы – раннем железном веке.

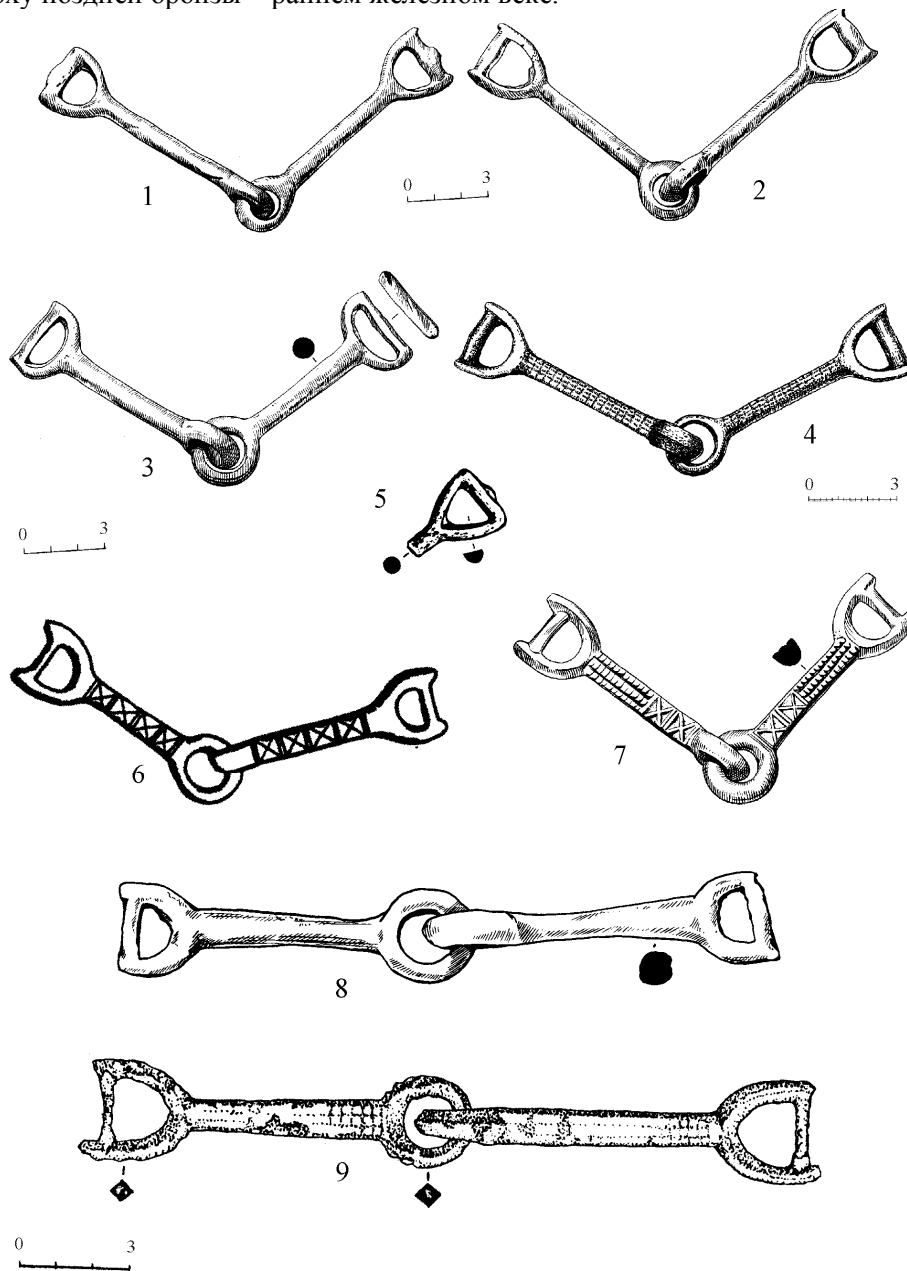

Рис. 1. Бронзовые стремячкovidные удила: 1, 2 – курган 1/Ш Келермес; 3, 7 – курганы 3/Ш и 4/Ш Келермес; 4 – курган 1 Красное Знамя; 5 – курган 19 погребение 5 Келермес; 6 – Костромской курган; 8 – курган 29 Келермес; 9 – курган 7 Циплиевский Кут.

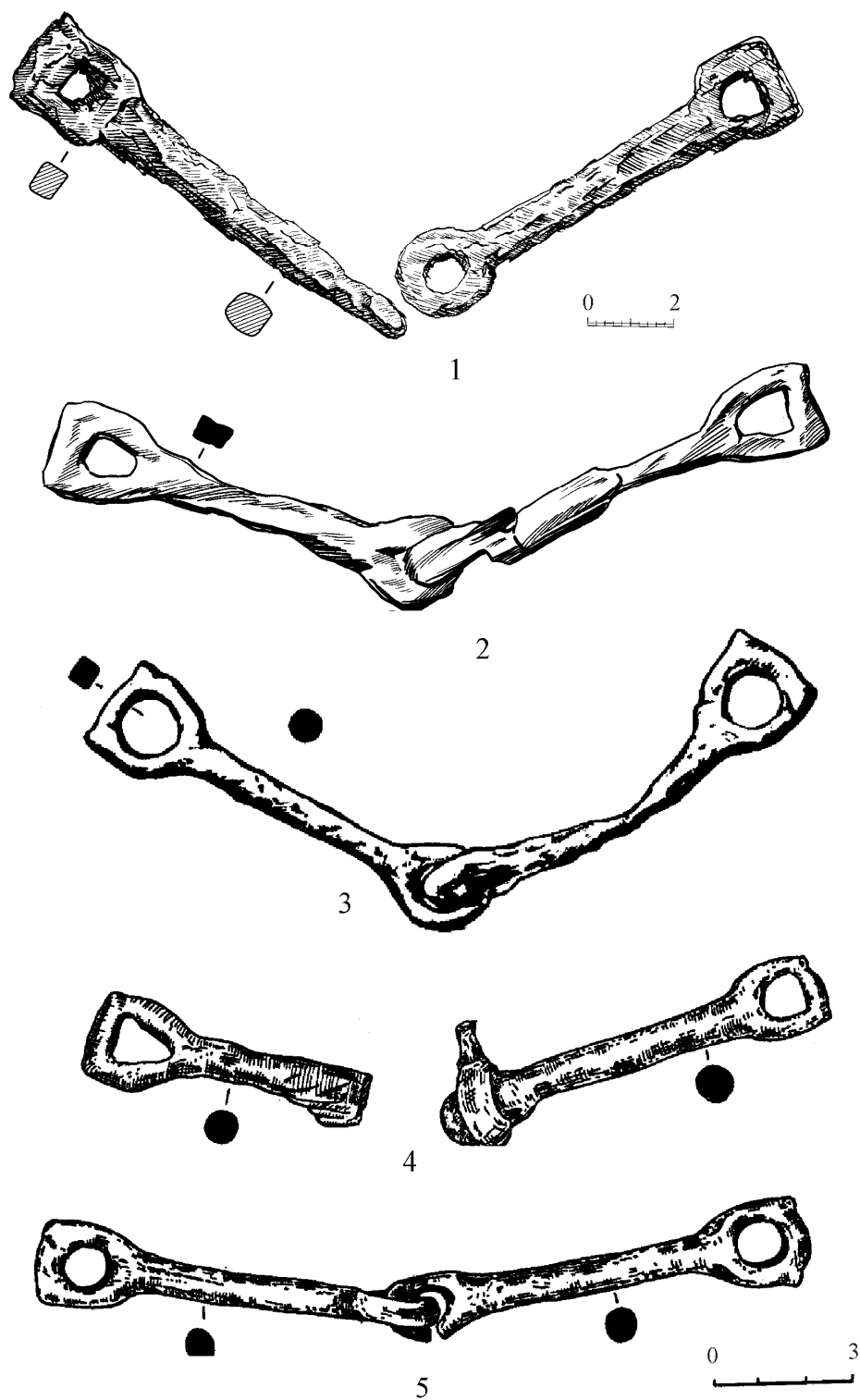

Рис. 2. Железные стремячкovidные удила: 1 – курган 6 Красное Знамя; 2 – курган 1/В Келермес; 3 – курган 19 погребение 5 Келермес; 4, 5 - Ульский курган 1/1910.

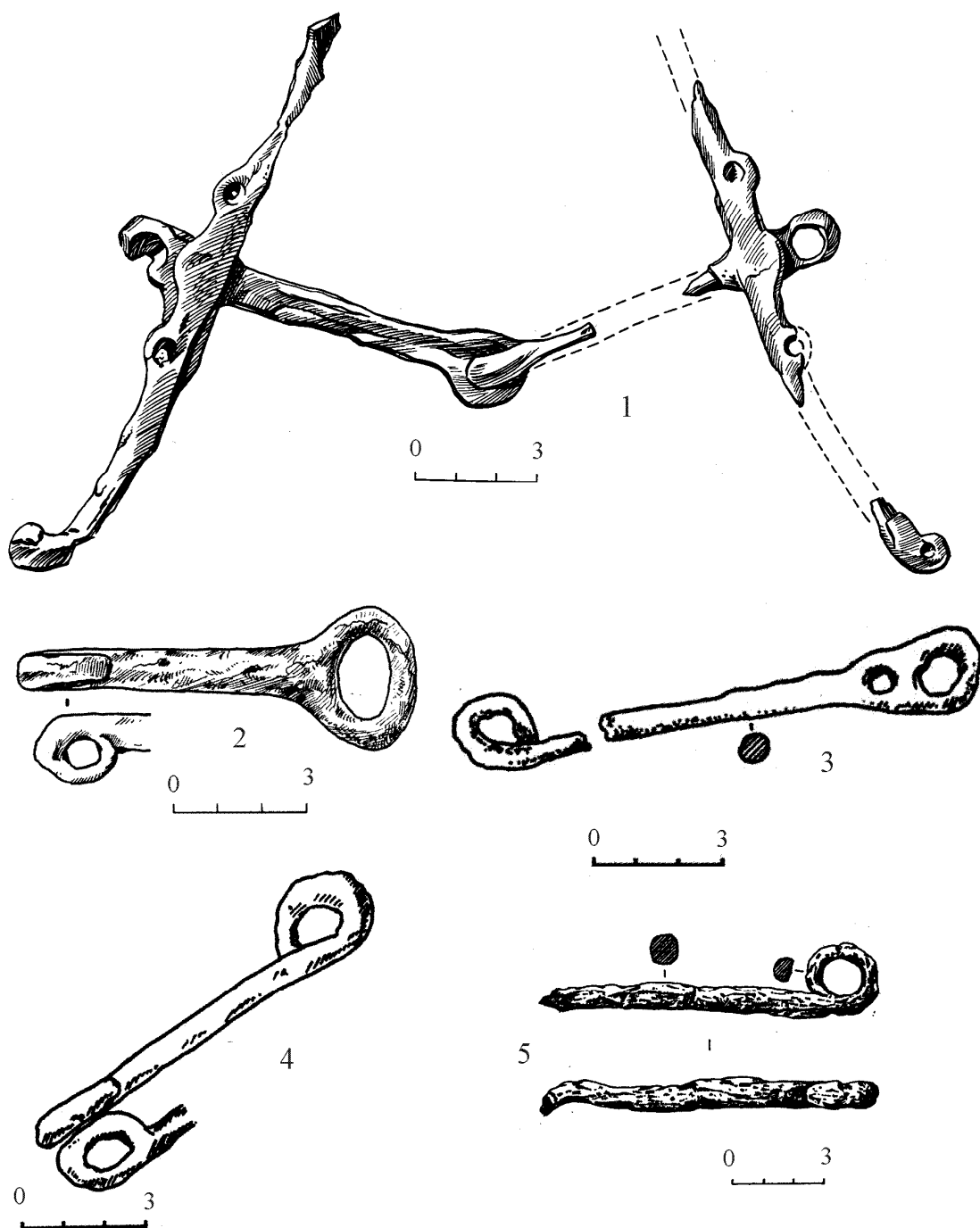

Рис. 3. Железные удила раннескифского времени: 1 – Келермес курган 24; 2 – Келермес курган 29; 3 – Келермес курган 15 погребение 3; 4 – Келермес курган 15 погребение 5; 5 – Новозаведенное II курган 17.

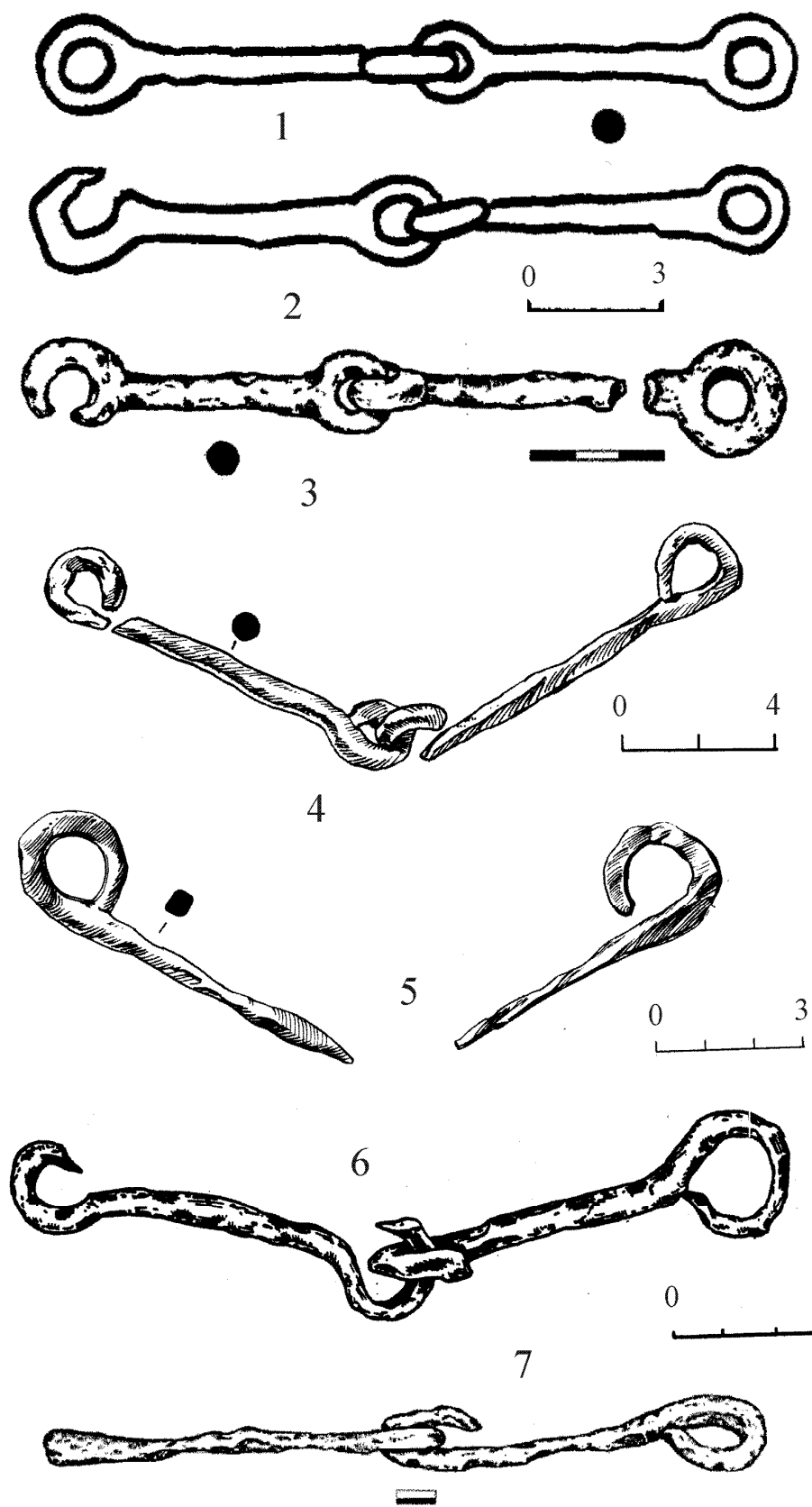

Рис. 4. Железные кольчатые и петельчатые удила: 1 – 2 – Нартан курган 14; 3 – Говердовский курган 2; 4 – Келермес курган 1/В; 5 – курганы 2–4/Ш; 6 – Ульский курган 1/1910; 7 – Говердовский курган 1.

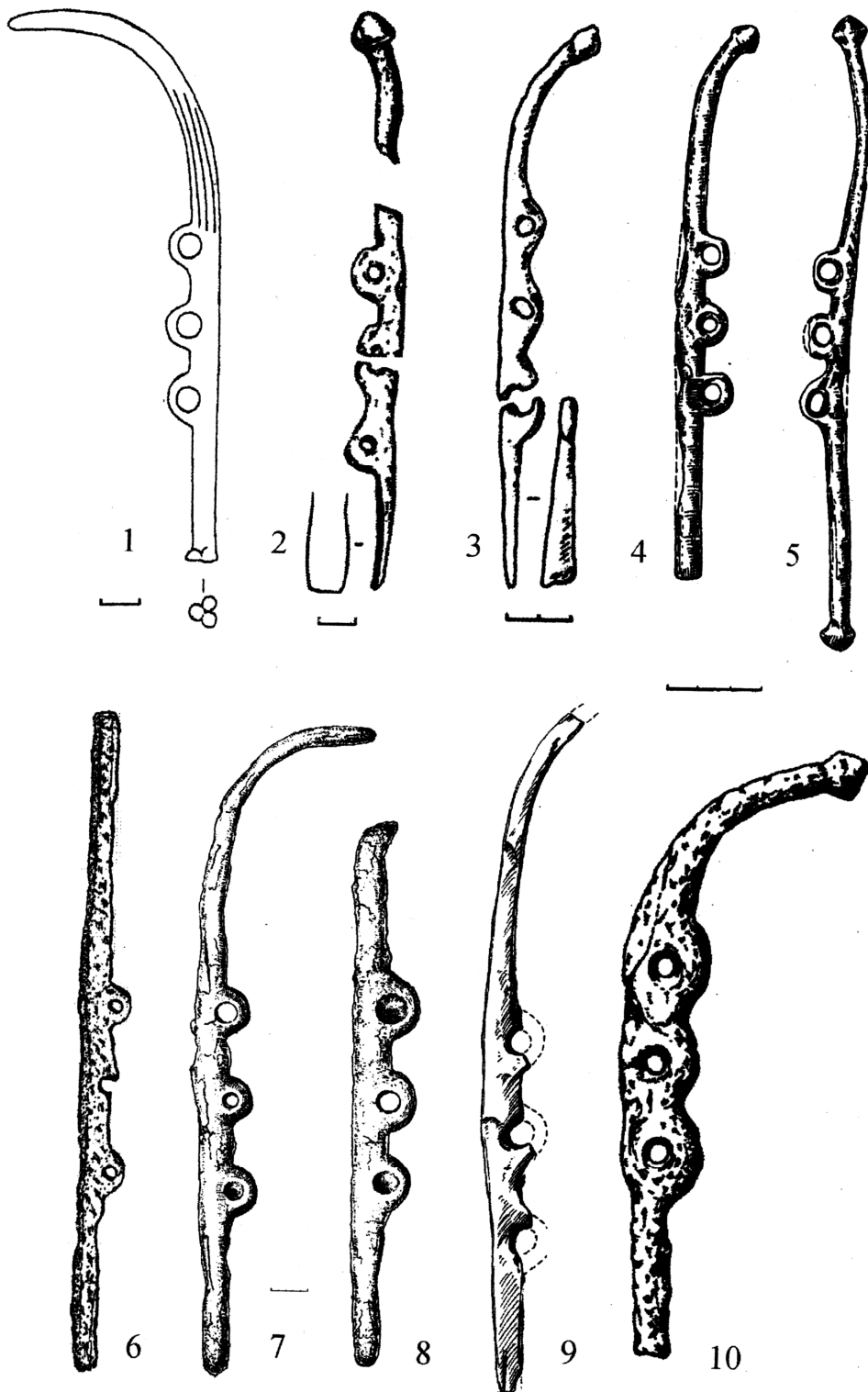

Рис. 5. Бронзовий і залізні тріхпетельчаті псаїї: 1 – Пятигорський музей; 2 – Говердовський курган 1; 3 – Келермес курган 15 погребення 3; 4, 5 – Ульський курган 1/1910 г.; 6 – Красне Знамя курган 1; 7, 8 – Красне Знамя курган 7; 9 – Келермес курган 2/В; 10 – Новозаведенне II курган 17.

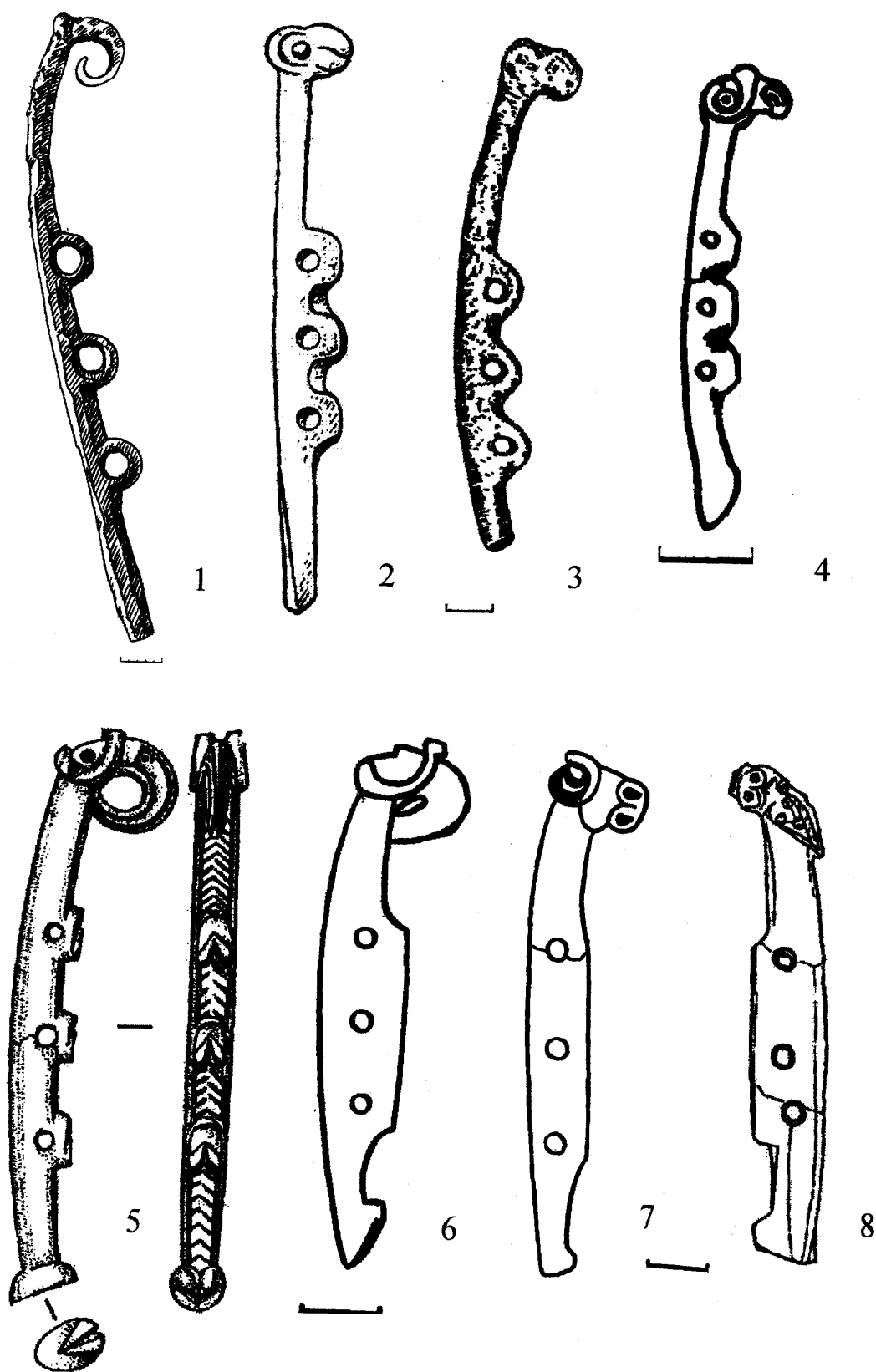

Рис. 6. Костяные и бронзовые псалии: 1 – Красное Знамя курган 6;
 2 – Подгорная; 3 – Говердовский курган 1; 4 – Нартан курган 12;
 5 – Новозаведенное II курган 16; 6 – Нартан курган 15;
 7 – Нартан курган 23; 8 – Новозаведенное II курган 11.

УДК 903 (477)“6383”

ЯК ВОЮВАЛИ СКІФСЬКІ АМАЗОНКИ - ПІШИМИ АБО ВЕРХИ?

Олена ФІАЛКО (Київ)

Античні джерела свідчать, що амазонки були прекрасними вершницями. Проте археологічні дані вступають в деяке протиріччя з античними свідченнями. Кінська вузда представлена одиничними знахідками в могилах амазонок. Цікаво, що ці могили локалізовані головним чином на терені Лісостепового регіону. Правдоподібно, амазонки входили в загони скіфської кавалерії, що були на службі у представників місцевої еліти.

Ключові слова: амазонки, коні, вершниці, скіфи, Північне Причорномор'я.

Античные источники свидетельствуют, что амазонки были прекрасными наездницами. Однако археологические данные вступают в некоторое противоречие с античными свидетельствами. Конская узда представлена единичными находками в могилах амазонок. Причем эти могилы расположены главным образом на территории Лесостепного региона. Вероятно, амазонки входили в отряды скифской кавалерии, бывшие на службе у представителей местной элиты.

Ключевые слова: амазонки, кони, наездницы, скифы, Северное Причерноморье.

Ancient sources suggest that the Amazons were excellent horsewoman. However, archaeological data come into some conflict with the ancient evidence. Horse bridle were represented by isolated finds in the graves of Amazons. It is interesting that these graves are located mainly in the forest-steppe region. Probably, the Amazons were among the fighters of the Scythian cavalry troops who were employed by the local elite.

Key words: the Amazons, the horses, horsewoman, Scythians, Northern Black Sea region.

Тема скіфських амазонок вже давно приваблює дослідників. Вивчення її йде в декількох напрямках – лінгвістичному і літературному, мистецтвознавчому та археологічному. Останнє з них є найменш розробленим. Інтерес до теми відновився в останні десятиліття завдяки накопиченню великого за обсягом археологічного матеріалу, який дозволяє робити узагальнення на широкому географічному та хронологічному тлі. Незважаючи на розробку ряду аспектів (різних категорій матеріального комплексу, статевовікових даних, соціального ранжирування та ін.), ще залишаються питання, які потребують відповідей. Серед таких, наприклад, питання про те, як воювали скіфянки – верхи на конях або пішими. Власне пошуку відповіді саме на це питання і присвячена запропонована стаття.

Амазонки - феєричні персонажі дивовижних легенд і міфів Стародавньої Греції. Вони згадувалися багатьма античними авторами, що торкалися певних історичних подій, пов'язаних з різними місцевостями, в тому числі і з Північним Причорномор'ям. Перша вельми докладна розповідь про жінок – чоловіковбивць належить знаменитому історикові Геродоту. В одній зі своїх книжок він повідав звідки і як з'явилися амазонки в Припонтійських степах, хто були їх сусіди, який їхній спосіб життя і зовнішній вигляд, куди і з ким вирушила більшість войовничих жінок згодом (Геродот, IV, 110 – 117). Пізніше інші автори (Гіппократ, Лисий, Палефат, Страбон, Діодор Сицилійський, Помпей Трог, Плутарх та ін.) переказували відомості свого попередника або ділилися власними враженнями про статних красунь, спосіб життя і заняття яких кардинальним чином відрізнялися від звичних занять гречанок і представниць інших етносів.

В результаті склалося цілком визначене і стійке уявлення про амазонок. Ці жінки були натренованими, сильними, витривалими і спритними. Крім того, особливо підкреслювалося їхня краса, високий зріст і стрункість. Так Олександр Македонський в листі матері Олімпіаді писав, що амазоніди, значно переважаючи ростом інших жінок, відрізняються красою і здоров'ям, кмітливістю й дотепністю (Каллісфен, III, 27). Не менш захоплено відгукувався про амазонок і Діодор Сицилійський, який спеціально відзначав у своїй праці "Історична бібліотека" відмінну силу, розум, військові таланти і красу цих жінок (Діодор, II, 44, 45; XVII, 77, 2). Амазонки носили костюм нічим не відмінний від чоловічого (скіфського) (Геродот, IV, 116), зручний для рухливого способу життя. Із захисного обладунку амазонки одягали лише пояс (як це впливає з міфологічного сюжету, пов'язаного з Гераклом та царицею Іполитою) і невеликі легкі щити у формі півмісяця. Страбон, крім іншого, додає, що зі шкір диких звірів амазонки виготовляли собі шоломи, плащі та пояси (Страбон, XI, V, 1). Войовниці прекрасно володіли зброєю, особливо луком зі стрілами, бойовою сокирою, списом і арканом (Піндар. Немейські оди. III, 38; Страбон, XI, 5.1) *і конем*.

За словами Помпонія Мели, наведеними в "Землеописі", амазонки "...займаються тими ж справами, що і чоловіки, і навіть не звільняються від військової служби. Чоловіки служать у піхоті і в битві метають стріли, а жінки вступають у *кінні сутички* і борються не залізною зброєю, а накидають на ворогів аркани і нищать їх затягуванням" (Помпоній Мела. I, 19 (114)). Гіппократ у творі "Про повітря, води і місцевості" говорить, що амазонки "*їздять верхи*, стріляють з луків та метають дротики, *сидячи на конях*" (Гіппократ. 24). А Філострат в "Розповіді про героїв" відзначив, до речі, що "... амазонки, коли *злізуть з коней*, виявляються слабкими і в повному сенсі жінками". Військовому мистецтву і *їздити верхи* вони навчалися чи не з дитинства. Щоденні тренування були обов'язковими для них. Діодор Сілійській повідав про двох доблесних цариць амазонок (матір і доньку), які привчали дівчаток з самого раннього віку до полювання і щоденним заняттям військовим мистецтвом (Діодор. II, 45 – 46). Тому в бойових сутичках і на полюванні *на конях* ці жінки брали участь нарівні з чоловіками, нітрохи не поступаючись їм у спритності та кмітливості. А вийшовши заміж, за відомостями Гіппократа, наведеним у творі "Про повітря, води і місцевості" амазонка "перестає *їздити верхи*, поки не з'явиться необхідність поголовно виступати в похід (Гіппократ, 24).

Такими ж постають амазонки і на численних творах мистецтва - учасницями багатофігурних батальних сцен, зі зброєю в руках і характерними невеликими щитами у формі півмісяця. Часто вони показані у кінних битвах - особливо на живописних і мармурових фризах

архітектурних споруд та саркофагів (Рис. 1), на розписах ваз (Рис. 2, 3 – 4) [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17 та багато ін.].

У творах образотворчого мистецтва виділяється два іконографічних типи амазонок: грецький (умовно середземноморський) і скіфський (умовно понтійський або вужче боспорський) [18, с. 35 - 36]. Безвідносно образотворчого типу художники представляли амазонок молодими, статними, з довгими, зазвичай, кучерявим темним волоссям. У батальних сценах видно, що діви нітрохи не поступаються за ростом чоловікам-воїнам. Войовниці представлені з прекрасною статурою, з підкресленими м'якими жіночими формами, без будь-яких фізичних вад (згадуваних деякими древніми авторами) і при цьому з досить розвиненою мускулатурою. Скіфському типу властиві зображення, де волосся або заховані під головним убором, з-під якого вибивається кілька хвилястих прядок, або розпущені і розвиваються в запалі сутички.

На ранніх художніх творах, особливо виконаних в бронзі і мармурі, майстри зображували юних дів в легкому вбранні, що “летить” – короткому хітоні або туніці, перехопленій на талії або під грудьми пояском таким чином, що край одягу опинявся вище або на рівні колін. На плечах одяг сколювали фібулою так, що одна грудь залишалася оголеною (Рис. 1, 1,3; 2, 1-2). З часом наряд стає більш пишним і в той же час набуває плавні контури, що ймовірно обумовлено веденням переважно кінного бою (Рис. 1, 2). Ноги босі або в сандалях з витонченою шнурівкою. Іноді костюм доповнюють шолом типу Мінерви із захисним гребенем і плюмажем, полотняний панцир і високі чобітки зі шнурівкою. Для зачіски характерні забране назад і акуратно укладене волосся, хоча зустрічаються зображення дів і з розметавшимся довгим волоссям. Такий костюм підкреслював витонченість і красу напівоголеного жіночого тіла без будь-яких явних недоліків. У руках войовниць представлена зброя переважно ближнього бою – мечі і легкі сокири, рідше зустрічаються і списи. На творах пізнішого часу (V – IV ст. до н. е.), і насамперед на різних рельєфах, в мозаїці, торевтиці і вазописі з'являються і стають переважаючими зображення амазонок в так званому варварському вбранні. Зовнішність амазонок тепер відповідає Геродотовим персонажам. Багатошаровий костюм складають довга сорочка з вузькими рукавами, каптан і вузькі штани з лампасами, що облягають струнку фігуру; на голові (іноді на плечах) м'яка шапочка у формі ковпака (типу кидарію) з захисними “клапанами”, які опускаються ззаду і по обидва боки. Ступні ніг або босі, або в м'яких коротких чобітках, так званих скіфіках, рідше у високих чобітках зі шнурівкою попереду (Рис. 2, 3 – 5). Таке вбрання було обумовлено кліматичними умовами, верховою їздою і місцевими традиціями. Захисний обладунок (що зустрічається вкрай рідко) складають низький нагрудний панцир (зрідка на пізніших зразках царіці

зображувалися в орнаментованих кірасах), поножі і легкий шкіряний шолом (типу лускатих скіфських уборів, але без металевго захисту). Зброю тут частіше представляють спис або дротик, бойова сокира, рідше лук і сагайдак зі стрілами.

У другій половині IV ст. до н.е. з'являється кілька варіантів зображення *кінної* (Рис. 2, 3) або пішої амазонки в оточенні коня і крилатого грифона (часом їх протом або голів). Такі зображення широко представлені на добре відомих розписних боспорських пеліках [1; 13]. Останній сюжет, ймовірно, ілюструє якусь місцеву (Боспорського) версію загальногрецького міфу про амазонок [19, с. 228].

Археологічні дані підтверджують більшу частину інформації античних авторів. В скіфський час поховання амазонок широко розповсюджені по всій території півдня Східної Європи. На просторах Європейської Скіфії відомо близько 130 поховань амазонок, причому більшість з них локалізується в Північно-Західному Приазов'ї. По відношенню до загального числа скіфських поховань із зброєю V – середини IV ст. до н. е. могили жінок-воївниць становлять четверту частину, тобто кожним четвертим воїном у скіфів цієї частини степу була жінка [20, с. 15].

Відповідає представленому древніми греками в писемних і образотворчих джерелах образу і реальний набір зброї з жіночих могил - це, головним чином, сагайдачні набори стріл, списи і дротики. Зрідка їх доповнюють праща і вкрай рідкісними знахідками є мечі. Із захисної амуніції амазонки користувалися панцирним обладунком, представленим одиничними зразками, і бойовими поясами з пластинчастим металевим покриттям, які збереглися лише в кількох похованнях [20, с. 13].

Більш ніж дивним в даному контексті є відсутність в наборах супровідного інвентарю з поховань амазонок металевих деталей кінської вуздечки та супутніх поховань коней. Стародавні художники налаштували нас бачити в амазонках спритних вершниць, тобто представниць легкої кавалерії. Але лише в чотирьох могилах дів (з 130) виявлені деталі кінського спорядження і всього одне супроводжувалося конем. У степовому регіоні деталі кінської вуздечки виявлені в єдиному випадку - *похованні № 2 кургану № 2 біля с. Нове* Мелітопольського району Запорізької обл. В основну могилу кургану, де поховали молоду жінку, крім напутньої їжі, зброї, прикрас і побутових речей поклали кінську вуздечку. Поховання постраждало від стародавнього пограбування, тому від вузди збереглася лише одна ланка поламаних залізних вудил з круглого в перетині стрижня із загнутим в петлю кінцем, друге закінчення було обламане (довжина що збереглася 8,3 см). Поховання датується IV ст. до н. е. [21, 2011]. Враховуючи наявність в могилі уламків меча і

привіски від золотого намиста, поховану тут амазонку можливо розглядати як воєначальника.

Ще три могили з вуздечкою локалізуються в лісостепу. У **кургані № 35 біля с. Бобриця** Канівського могильника Черкаської обл. відкритий дерев'яний склеп з парним похованням двох жінок – господині та служниці. Головну поховану поховали в парадному головному уборі, розшитому золотими платівками. При ній були дві низки намиста, сережки, шпильки, бронзове дзеркало з центральною ручкою, сагайдак зі стрілами, а також бронзове кільце і залізні вудила. При служниці були кам'яне блюдо з рум'янами і білилами, і намисто. Крім того, в ногах господині лежав кінь без будь-яких ознак амуніції [22, с. 113 – 114; 23, с. 97]. Поховання датується кінцем VII – початком VI ст. до н. е. [24, с. 143]. У **кургані № 447 біля с. Журівка** Шполянського району Черкаської області в могилі з дерев'яними конструкціями відкрито парне поховання жінки з маленькою дитиною. Примітно, що над правою бровою жінки був чіткий слід поранення (від сильного удару або уколу), цілком імовірно, що саме це і призвело до її загибелі. Серед інвентарю (бронзового дзеркала з фігурною ручкою, посуду, срібних і золотих прикрас, наконечників стріл) виявлені дві пари залізних вудил, три кістяні розподільні пряжки і уламки кістяного псалія з трьома отворами [25, с. 93 - 94; 26, с. 177]. Не виключено, що в могилу були покладені два вуздечкові набори. Поховання датується першою половиною VI ст. до н. е. [24, с. 163]. У могильній ямі з дерев'яними конструкціями **кургану № 13 біля с. Стеблів** Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської області відкрито поховання жінки 25–35 років. У пограбованій могилі збереглися три дротики, два списи, напутня м'ясна їжа, залізні кільчасті вудила з додатковими ланками і прямі дводирчасті псалії з 8-видними потовщеннями і закінченнями, оформленими у вигляді шишечок (Рис. 3). Це поховання датується першою половиною IV ст. до н. е. [27, с. 58, 88]. Стеблівська могила виявляється самою пізньою в лісостеповій серії. Цікаво, що в трьох з чотирьох згаданих похованнях амазонок були прикраси з дорогоцінних металів, що виводить їх власниць з числа рядових войовниць. При цьому всі могили піддалися нищівному пограбуванню. Враховуючи цей момент і значний набір металевих зброї (п'ять одиниць), ймовірно, і Стеблівська амазонка належала до їхнього кола.

Таким чином, тільки чотири поховальних комплекси амазонок містили деталі кінського спорядження. Ця ситуація не може бути випадковою, враховуючи обов'язкову присутність зброї в супровідному наборі речей, необхідних войовницям в потойбічному світі. Тим більше, що стосовно амазонок (а точніше їх могил) кінь, нарівні зі зброєю, мав би виступати їхнім “індикатором”. Цей казус можливо пояснити двома моментами. По-перше, словами Гіппократа, який повідомляв, що після

заміжжя савроматські жінки сідали на коня лише в разі військової загрози. По-друге, на підставі аналізу всього масиву скіфських поховальних пам'яток можна відзначити, що кінська упряж не часто зустрічається і в чоловічих могилах IV ст. до н. е., а супроводжуючі поховання коней характерні лише для поховань представників соціальної верхівки.

Ймовірно, IV ст. до н. е. було відносно спокійним часом для скіфів. У всякому разі, тут не відбувалося подій і конфліктів, які б потребували тотальної мобілізації населення, і, таким чином, створення і використання окремих жіночих військових підрозділів. За виникненням необхідності вони брали участь у скіфських військових походах і оборонних зіткненнях у складі легкоозброєних загонів. Водночас, відносно невелика кількість могил амазонок, відзначене в лісостеповому регіоні, дозволяє припустити, що скіфські амазонки виступали і в якості найманців. Приміром, на службі у представників еліти місцевого землеробського населення Лісостепу, що періодично піддавався нападам нових хвиль кочівників, були невеликі кінні загони скіфських воїнів. У складі їх були і жінки. Можливо, поховання коня або його вуздечки разом з господарем (господинею) з часом стає виключним привілеєм представників кочової еліти.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Кобылина М.М. Поздние боспорские пелики. – МИА. – 1951. – № 19. – С. 136 – 170.
2. Bothmer D. Amazones in Greek Art. – Oxford, 1957.
3. Сидорова Н.А., Тугушева О.В., Забелина В.С. Античная расписная керамика из собрания ГМИИ. – М: Искусство, 1985.
4. Саверкина И. Греческая скульптура 5 в. до н. э. в собрании Эрмитажа. Оригиналы и римские копии. – Л.: Искусство, 1986.
5. Лосева Н.М., Сидорова Н.А. Искусство Этрурии и древней Италии. – М: Искусство, 1988.
6. Simon E. (Hrsg.) Mythen und Menschen. Griechische Vasenkunst aus einer deutschen Privatsammlung (Ausst. Würzburg). – Mainz, 1997.
7. Boardman J. Early Greek Vase Painting. – N.Y., 1998.
8. Boardman J. The History of Greek Vases. – London: Thames & Hudson, 2001.
9. Шталь И.В. Свод мифо-эпических сюжетов античной вазовой живописи по музеям Российской Федерации и стран СНГ. Пелики. 4 в. до н. э., керченский стиль. – М: Прогресс - традиция, 2000.
10. Шталь И.В. Свод мифо-эпических сюжетов античной вазовой живописи по музеям Российской Федерации и стран СНГ. Леканы, аски, лекифы и ойнохои. 4 в. до н. э., керченский стиль. – М: Прогресс - традиция, 2004.
11. Бергеман И. “Смешанный” стиль поздней классики или эллинистическая традиция изображения битвы? О стилистике и типологии рельефа со сценой сражения с Таманского полуострова // Боспорский рельеф со сценой сражения. – Москва – Санкт-Петербург: Летний сад, 2001. – С. 118 – 143.
12. Савостина Е.А. “Боспорский стиль” и сюжеты Геродота в пластике Северного Причерноморья // Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазономахия?). – Москва – Санкт-Петербург: Летний сад, 2001. – С. 284 – 323.

13. Тугушева О.В. Сцены амазономахии на боспорских пеликах // Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазономахия?). - Москва – Санкт-Петербург: Летний сад, 2001. – С. 216 – 242.
14. Вдовиченко И.И. Античные расписные вазы в Северном Причерноморье (7 – 4 вв. до н. э.). – Симферополь: Сонат, 2008.
15. Фиалко Е.Е. Серия расписных сосудов с изображениями амазонок из собрания Музея искусства и ремесла в Гамбурге // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 2009. – Вип. XV. – С. 193 – 200.
16. Фиалко Е.Е. Амазонки в памятниках античного искусства // Боспорские исследования. – 2010. - № 24. - С. 152 – 192.
17. Amazonen. Geheimnisvone Kriegerinnen. Historisches Museum der Pfaltz Speyer. – München: Edition Minerva GmbH, 2010.
18. Фиалко Е.Е. Иконография образа амазонки в античном искусстве // Проблемы истории и археологии Украины. – Материалы VII международной научной конференции. – Харьков, 2010. – С. 35 – 36.
19. Скржинская М.В. Фантастические существа в культуре, искусстве и религии античных государств Северного Причерноморья // Боспорские исследования. – Симферополь – Керчь, 2010. – Вып. XXIV. – С. 193 – 290.
20. Фиалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы Степной Скифии. – Киев: Наукова думка, 1991. – С. 4 – 18.
21. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Курганы среднего течения р. Ташенак (по материалам раскопок Приазовской экспедиции ИА НАНУ) // Stratum plus. – 2011. – № 3. – С. 127 – 174.
22. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – Т.1. – СПб., 1901.
23. Ганина О.Д. О женских захоронениях в парных погребениях скифского времени // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1 (34). – С. 96 – 104.
24. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – Киев: Наукова думка, 1989.
25. Бобринский А.А. Отчет о раскопках близ с. Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) в 1904 году // ИАК. – 1905. – Вып. 17. – С. 77 – 98.
26. Ганина О.Д. До питання по жіночі поховання зі зброєю скіфського часу // Праці Київського державного історичного музею. – Київ, 1958. – Вип. 1. – С. 175 – 183.
27. Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. – Киев: Наукова думка, 1997.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Фіалко Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: проблеми археології та давньої історії населення Євразії.

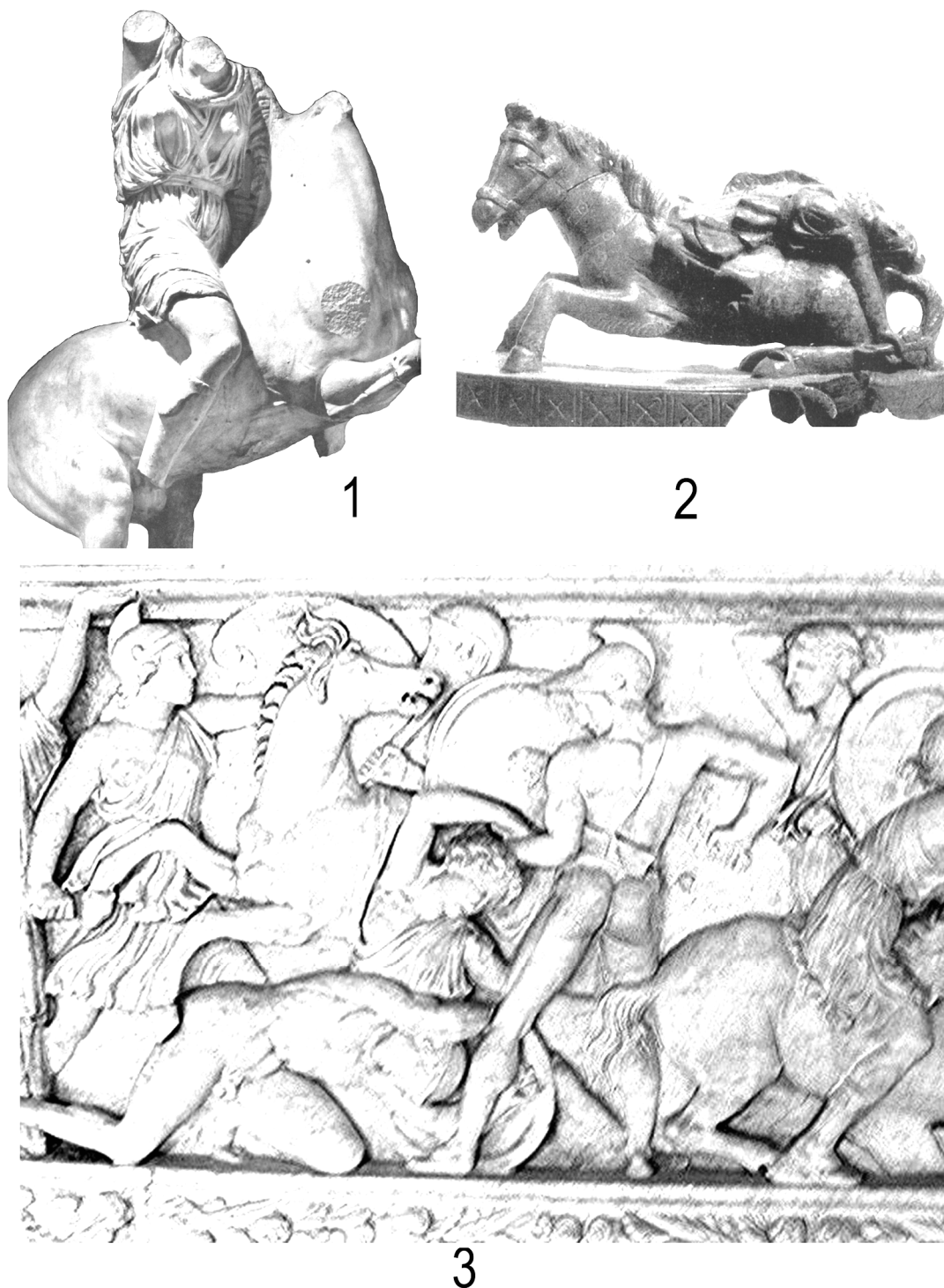

Рис. 1. Зображення амазонок в бою. 1, 3 – мармур; 2 – бронза.

1

2

3

5

4

Рис. 2. Зображення вершниць на мозаїчному панно (1) і на керамічних розписних вазах (2–5).

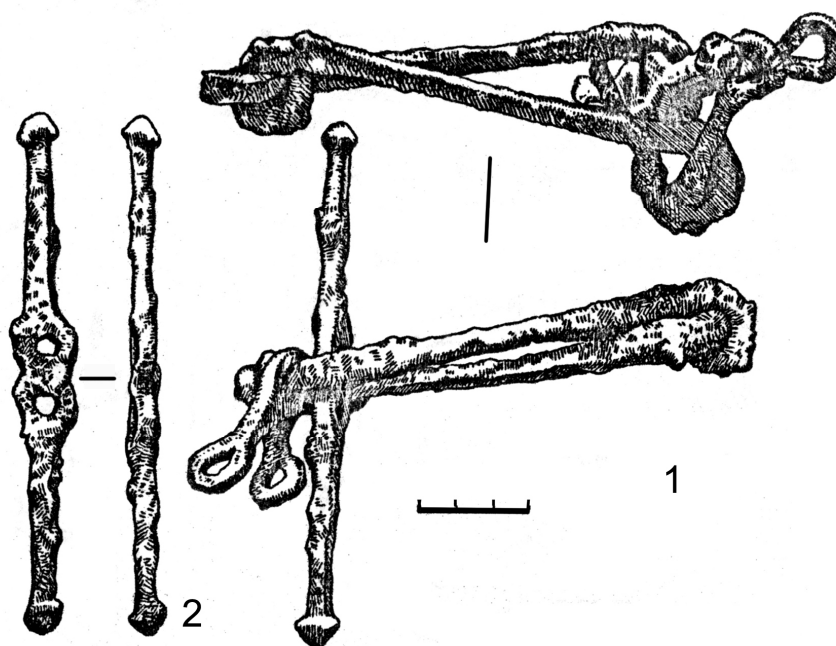

Рис. 3. Залізні вудила і псалій з кургану № 13 біля с. Стеблів.

УДК 903

КРУГЛЫЕ ЛИСТОВЫЕ БЛЯХИ ИЗ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО КУРГАНА

Леонид БАБЕНКО (Харьков), Станислав ЗАДНИКОВ (Харьков)

У статті проведено аналіз кількісного та якісного складу однієї із категорій прикрас поховального кортежу Олександропільського кургану – круглих листових блях.

Ключові слова: скифи, Олександропільський курган, поховальний кортеж, Державний Ермітаж, Харківський історичний музей.

В статье произведен анализ количественного и качественного состава одной из категорий украшений погребального кортежа Александропольского кургана – круглых листовых блях.

Ключевые слова: скифы, Александропольский курган, погребальный кортеж, Государственный Эрмитаж, Харьковский исторический музей.

The article analyses the numerical and quantitative composition of one the adornments of the Alexandropolsky tumulus funeral cortege – the round sheet metal plate.

Key words: Scythians, Alexandropolsky tumulus, funeral cortege, The State Hermitage Museum, Kharkiv History Museum.

Четверть тысячелетия отделяет нас от раскопок Мельгуновского кургана – первого из исследованных погребально-поминальных памятников скифов, материалы которого полноценно задействованы в научном обороте. Чрезвычайно насыщенный предметами ближневосточного импорта, комплекс Мельгуновского кургана, выпавший в землю на рубеже украинской Степи и Лесостепи, имел, вероятно, и очень интересную историю своего формирования, проследить которую мы, к сожалению, уже не сможем. Не менее захватывающе сложилась и послераскопная судьба предметов этого комплекса, испытавшего на себе и внимание ряда августейших особ, и лихолетье сурового двадцатого

столетия, прежде чем стать украшением коллекций двух музейных собраний – Государственного Эрмитажа (далее – ГЭ) и Харьковского исторического музея (далее – ХИМ) [1; 2].

Участь части коллекции Мельгуновского кургана, переданной в 1932 году по решению Паритетной комиссии из ГЭ в Украину, разделили предметы еще из пяти скифских курганов – Александропольского, Шульговки, Чмыревой Могилы, Ильинецкого и Первого Мордвиновского. Каждый из перечисленных памятников имеет уникальную судьбу – по составу коллекции, истории раскопок либо по своему месту в кругу древностей скифской эпохи. Но и в этом созвездии первостатейных комплексов скифской археологии своим масштабом выделяется Александропольский курган – один из представителей “большой четверки” курганов IV в. до н. э., традиционно связываемых непосредственно с персонами скифских царей¹. Наибольшая по числу переданных из Эрмитажа в 1932 году предметов², коллекция Александропольского кургана понесла очень весомые потери, однако по количеству вещей, переживших перипетии оккупации и эвакуации, она оказалась наиболее представительной. В настоящее время переданные в Украину материалы из Александропольского кургана находятся в фондах двух харьковских музеев – ХИМа и Музея археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском национальном университете им. В.Н. Каразина (далее – МАЭСУ). Сохранились: в ХИМе – навершие с изображением женского божества [3], золотые каплевидные подвески, золотые бляшки трех видов штампа – с оленем, 8-лепестковым цветком и аканфом (еще 24 александропольские золотые бляшки вместе с двумя серебряными наконечниками ножек из Мельгуновского кургана были похищены из экспозиции отдела истории феодального общества ХИМа 1 мая 1957 года [2, с.24]), в МАЭСУ – лунницы - 9 крупных фрагментов и 12 обломков одного луча, 64 бронзовые пронизи, фрагмент наборного серебряного пояса, 7 серебряных бляшек с грифоном в обломках. Но наиболее репрезентативной оказалась коллекция круглых вырезных блях – гладких и в виде многолепестковых розеток – являющихся украшением погребального кортежа. В ХИМе находится более 100 подобных блях, в МАЭСУ – более 300.

Бляхи были обнаружены в 1853 году в западной части насыпи кургана, “в $3\frac{3}{4}$ сажени от основания и на протяжении одной сажени”

¹ В последнее время отсутствует единодушие на этот счет – традиционной точкой зрения, относящей Александрополь к высочайшим скифским курганам (высота 21 м) [27, с. 146], оппонирует Ю.В. Болтрик, считающий эти параметры завышенными (высота 17 м). Исследователь причисляет погребенных в Александрополе к более низкому рангу членов царской семьи [28, с. 86, 88].

² Всего из этого комплекса в Украину было передано по меньшей мере 4339 предметов (534 инвентарных номера), в Эрмитаже для снятия гальваноконий оставлено 79 предметов. Подсчет произведен по данным Списка оставленных и Описи передаваемых предметов, копии которых переданы в ХИМа из ГЭ в 1964 году [2, с. 21].

(ДГС I, с. 5) или “на высоте от основания кургана до 4 сажений, почти посредине кургана” (Лазаревский, 1894, с. 28). В этом месте были выявлены остатки деталей и украшений погребальных повозок в виде скопления металлических шин и скреп от колес “весом до 5 пудов”³, 6 бронзовых наверший (два с птицами и четыре с грифонами), вырезные пластины – зооморфные и в виде многолепестковой пальметты, колокольчики, пронизки и круглые листовые бляхи различных вариантов.

В научном обороте информация о количестве и составе бронзовых листовых блях из Александропольского кургана довольно противоречива. Основным источником, используемым исследователями для подсчета блях, являлись сведения, почерпнутые из Древностей Геродотовой Скифии, где приведены следующие данные:

“7) Триста восемнадцать медных, несколько вогнутых блях.

8) Пятьсот десять подобных же бронзовых блях, с вытиснутой на них розеткой...

9) Двенадцать плоских бронзовых блях;

10) Двести сорок четыре бронзовых полубубенчика” [4, с. 6].

Но уже в работе Я. Лазаревского указаны несколько иные значения, а именно:

“8) 315 медных круглых блях.

9) 510 медных блях в виде звездочки.

10) 244 бронзовых бляшек, в роде ячеек

12) 12 плоских блях” [5, с. 29].

В последующих работах, касавшихся этой проблемы, количественный и номинативный состав блях также не всегда совпадает – например, это 318 блях с гладкой поверхностью и 510 с тисненым орнаментом в виде розетки [6, с. 49; 7, с. 318; 8, с. 252], 838 круглых блях [9, с. 106], 838 круглых и 234 треугольных [10, с. 46]. Но если у круглых блях большого и среднего (с тисненой розеткой) диаметра разнятся только данные по их количеству, то значительно больше возникло недоразумений с атрибуцией бляшек, названных в первичной публикации “полубубенчиками” [4, с. 6]. В дальнейшем они именовались “бляшками в роде ячеек” [5, с. 29], “треугольными” [10, с. 46], либо вообще не были упомянуты при подсчетах [6, с. 49; 7, с. 318; 8, с. 252; 9, с. 106].

Однако все эти противоречия легко разрешаются при обращении к инвентарной книге ГЭ, в которой дано относительно подробное описание блях и указано их более точное количество, заслуживающее высшей степени доверия, т.к. музейные предметы были подсчитаны после проведенных реставрационных работ и всех ступеней музейного учета.

³По подсчетам С.В. Полина они принадлежали, по меньшей мере, 10–15 колесам [8, с. 281]. Однако, “слипнувшиеся и перержавевшие до того, что крошились при вынимании” [4, с. 5], эти остатки деталей колес, судя по отсутствию записей в инвентарной книге, не были переданы на хранение в Эрмитаж и были потеряны для науки еще в процессе раскопок.

Нижче приводиться выдержка из инвентарной книги в части, касающейся бронзовых вырезных блях различной формы⁴:

“151. 1/17. Триста тридцать семь бляшек бронзовых штампованных в виде шестилепестковой розетки, обрамленной шнуровым орнаментом; три отверстия по краю. Диамет. 0,033–0,035⁵.”

152. 1/18. Сто семьдесят пять бляшек бронзовых штампованных круглых в виде семилепестковой розетки; три отверстия для пришивания. Диамет. 0,035.

153. 1/19. Бляшка бронзовая штампованная, почти круглая, в виде восьмилепестковой розетки; по краю три отверстия. Диамет. 0,027–0,030.

156. 1/22. Двести двадцать пять бляшек бронзовых круглых выпуклых с двумя отверстиями у края. Диамет. – 0,019.

157. 1/23. Четыреста тринадцать блях бронзовых круглых слегка выпуклых разного диаметра с одиночными и парными отверстиями по краю; некоторые скупелись; одна бляха с гравировкой – часть рисунка большого предмета. Диамет. 0,038–0,078.

172. 1/38. Сгусток из связанных окисью бронзовых: колокольчика, двух трубочек, бляшки-розетки.

173. 1/39. Три обломка бронзовой гравированной пластины вырезной в виде грифона влево; с обеих сторон привязаны окисью: трубочки, подвески с кольцами и пронизками и бронз. штампованная бляшка-розетка.

175. 1/41. Мелкие обломки гладких бронзовых блях – коробка.

177. 1/43. Девять подвесок бронзовых в виде неправильных треугольных пластинок разной величины с закругленным нижним краем. Выс. 0,02–0,029. Шир. 0,029–0,039”.

Также в инвентарной книге ГЭ имеется группа находок 1851–1856 гг., вероятно, депаспортизированных внутри самой александропольской коллекции. Среди них интерес представляет следующая запись:

“643. 1/78. Бляшка бронзовая круглая с двумя отверстиями и около десятка мелких бронзовых обломков. Диаметр бляшки 0,018–0,2, высота 0,005”.

Эти данные позволяют уточнить все отмеченные выше проблемные позиции. Во-первых, круглых блях большого диаметра было не 315 или 318, а, по меньшей мере, почти на 100 больше – 413 (без не подающихся подсчету “мелких обломков” из коробки). Во-вторых, стало известно не только общее количество блях с розетками, но число каждой позиции, а

⁴ Выражаем признательность заведующему Отделом археологии Восточной Европы и Сибири Государственного Эрмитажа А.Ю. Алексееву и старшему научному сотруднику Отдела археологии раннего железного века Института археологии НАНУ С.В. Полину за возможность ознакомиться с этим ценнейшим источником.

⁵ Еще одна такая бляшка изображена прикипевшей к рамке одного из наверший с грифоном [4, табл. IV, 1,2], однако при описании наверший в инвентарной книге она не упомянута. Вероятно, в ходе реставрации она была отделена и подсчитана в общем количестве бляшек.

именно – 337 с 6-лепестковой розеткой и 175 с 7-лепестковой. Кроме этого, еще 2 бляхи с розетками находились в неразделенных реставраторами “сгустках” бронзовых предметов, а также учтен неизвестный ранее вариант бляшки с 8-лепестковой розеткой. Таким образом, общее количество блях с розетками равняется 515, что также несколько превышает данные, фигурирующие в научном обороте (510). Наконец, совершенно проясняется ситуация с “полубубенчиками”, “ячейками” и треугольными бляшками. Это оказались также круглые бляшки небольшого диаметра (1,9 см). В инвентарной книге среди находок 1853 года указанное их количество равняется 225, а с учетом находок 1851–1856 гг. (считая обломок за одну бляшку) – 236. Это несколько меньше данных научного оборота (244), что, вероятнее всего, связано с их утерей при хранении, поэтому наиболее приемлемым представляется учитывать при подсчете их максимальное число, а именно – 244. Треугольных бляшек всего 9, что существенно меньше данных (234), указанных в одной из сводок [10, с.46].

Чтобы обозрение о круглых листовых бляхах Александропольского кургана было исчерпывающе полным, следует упомянуть еще о нескольких находках 1852 года. В ДГС информация о результатах раскопок этого года крайне обобщена, но при обращении к той же эрмитажной инвентарной книге обнаруживаем, что в этот сезон в разных частях насыпи кургана было также найдено несколько листовых блях, а именно. В южной части насыпи:

“1/6. Две бляхи бронзовые круглые выпуклые с четырьмя отверстиями по краю. Диамет. 0,062–0,064.

1/7. Две бляхи бронзовые круглые слегка выпуклые с четырьмя отверстиями по краю. Диамет. 0,037–0,038”.

В восточной части насыпи:

“1/20. Две пластинки медные треугольные с выпуклым точечным орнаментом по краю; на каждой три отверстия. Шир. 0,044.

1/23. Две бляшки бронзовые круглые выпуклые с двумя отверстиями в каждой для прибивания. Диамет. 0,025 и 0,026”.

О вероятной принадлежности этих блях к комплексу украшений погребального кортежа дополнительно свидетельствуют обнаруженные вместе с ними фигурные вырезные пластины с изображением животного с раскрытой пастью и трубочки-пронизки, аналогичные находкам 1853 года.

Следовательно, общее количество круглых листовых блях (включая мелкие) из Александропольского кургана по данным инвентарной книги равняется 1172, а с учетом находок 1852 года – 1178, что существенно превышает число, используемое в научном обороте прежде и является наибольшим среди известных к настоящему времени комплексов подобного круга.

Как было отмечено выше, при передаче материалов Александропольского кургана в Украину его коллекция была разделена на две части. Меньшая, но состоящая из наиболее ярких вещей, была оставлена в ГЭ для снятия гальванических копий; большую получила украинская сторона, которая поступила на хранение в Украинский государственный исторический музей в Харькове, на то время столице республики. Круглые листовые бляхи были переданы в Украину полным составом.

В начале Великой Отечественной войны коллекция исторического музея была разделена на две части. Наиболее ценные экспонаты - изделия из драгоценных металлов, коллекции медалей и монет, знамена, предметы живописи – были эвакуированы на восток страны, в Уфу. Археологические коллекции исторического музея, оставшиеся в оккупации, вошли в состав вновь созданного Музея Слобожанщины, а с лета 1942 года были задействованы, вместе с фондами Археологического музея Харьковского университета, при создании оккупационными властями т. н. Археологической выставки (подробнее смотри: [2, с. 22–24]). При разделе коллекции по неведомым соображениям часть листовых блях была отправлена в эвакуацию, часть – оставлена в городе. Несмотря на злоключения эвакуации и гибель подавляющей части коллекции вследствие прямого попадания авиабомбы в один из вагонов на станции Алексеевка Белгородской области, значительная часть листовых блях была возвращена в 1944 году из Уфы (а именно: 91 крупная, 1 средняя и 1 маленькая бляхи; а также по одной с 6- и 7-лепестковыми розетками). Эти бляхи были учтены по “вещественной группе”, затем по группе “Металл” и только в 90-е годы переданы в археологические фонды музея.

Оставленная часть блях была использована при создании Археологической выставки, один из залов которой освещал тему “Скифия Греция” [11, с. 225]. 14–19 февраля 1943 года, во время первого освобождения Харькова, выставка сгорела, пожарище стали разбирать только с осени этого же года, после вторичного освобождения города, на протяжении трех лет. При извлечении из пожарища вещей И.Ф. Левицким составлялся реестр найденных предметов, среди которых указаны круглые бронзовые бляхи и их фрагменты (комната 6, “Греция и Скифия”, №№ 88, 144, 145, 163), причем уже тогда было опознано их происхождение из Александропольского кургана. При возобновлении учетной документации в 1952 году по инвентарной группе “Археология” было учтено около 20 круглых блях разного диаметра, происходящих из сожженной выставки. При переинвентаризации археологических фондов в 70-ые годы 18 этих блях вошли в состав одной из коллекций (Арх.96/12-29). От блях, возвращенных из эвакуации и имеющих приятный золотистый цвет, их

отличают множественные следы пребывания в огне – оплавленность, копоть, утеря больших или малых фрагментов, трещины.

Отсутствует какая-либо документация и о поступлении александропольских блях в МАЭСУ. Вся “александропольская коллекция” внесена с инвентарную книгу под №№ 74-88 в 1945 году без объяснений и уточнений обстоятельств поступления. Перед войной Археологический музей университета располагал богатейшим собранием, насчитывающим до 200 тысяч экспонатов [12, с. 106], однако доподлинно неизвестно, досталась ли этому учреждению какая-то часть эрмитажной коллекции скифских древностей. Фонды Археологического музея эвакуированы не были, в период оккупации подвергались разграблению и также были использованы при создании Археологической выставки. После разбора пожарища многие предметы, принадлежавшие до войны археологическому музею, оказались в собрании ХИМа (к примеру, бронзовые удила из эпонимного Черногоровского кургана [13, с. 25], кувшин из кургана № 2 у хут. Настельного [14, с. 209] и прочие). Незаинтересованность представителей исторического факультета университета в возвращении уцелевших экспонатов со сгоревшей выставки следует, вероятно, объяснять тем, что возрождение университетского музея связывалось, прежде всего, возобновлением собственных археологических исследований [12, с. 107].

Однако не приходится сомневаться, что И.Ф. Левицкий не был единственным “спасателем” наследия сгоревшей выставки. Так, в 1959 году при строительных работах на улице Шота Руставели рабочими был обнаружен и передан в исторический музей т. н. “харьковский клад”, состоявший из 236 предметов широкого хронологического диапазона – от неолита (фрагменты керамики и изделия из кремня) до позднего средневековья (глиняные трубки). На некоторых предметах сохранились старые музейные номера, многие из них имели следы пребывания в огне, т. е., есть все основание полагать, что эти вещи в свое время были собраны на пожарище выставки неизвестным “старателем” для личной коллекции. Возможно, что и александропольские бляхи, находящиеся сейчас в МАЭСУ, также были кем-то подобраны на этом пожарище и переданы в восстанавливаемый университетский музей. Однако со стороны университетского музея это был, в отличие от систематических и санкционированных работ, проводимых И.Ф. Левицким, случайный эпизод.

Ниже приводится описание блях, находящихся в коллекциях ХИМа и МАЭСУ в настоящее время.

Листовые бляхи с гладкой поверхностью.

Вариант 1. Бляхи крупных и средних размеров.

Наличествуя бляхи как в форме геометрически правильного круга, так и подовальной формы, с разницей продольного и поперечного

діаметров от 0,1 до 0,6 см. По данным инвентарной книги ГЭ бляхи имели диаметр от 3,8 до 7,8 см. Последнее значение является максимальным для подобных предметов – наибольшие бляхи из Бабиной и Гаймановой Могил имели диаметр 7,2 см [7, с. 318; 8, с. 252]. Однако таких крупных блях не сохранилось, в коллекции ХИМ наибольшие имеют диаметр 6,8 см, в МАЭСУ – 7 см. Из возвращенных из эвакуации блях есть в наличие одна с диаметром 3,8 см, две – 4,9–5,0 см, размеры остальные укладываются в следующие параметры: 5,2–5,8 см – 28 экз., 5,9–6,3 – 37 экз., 6,4–6,8 – 25 экз. Диаметр блях МАЭСУ – 5,4–7 см. ХИМ: Арх.845, 847–864, 866–891, 893-935; Арх. 96/12–29; МАЭСУ: №№ 81, 86, 87 (рис.1, 1, 3, 4; 2, 4, 5, 7–9).

Толщина бронзового листа неравномерна и варьируется от практически “невесомых” (0,2 мм) до сравнительно массивных (1 мм) блях. В некоторых случаях разную толщину листа может иметь одна и та же бляха, к примеру – с одного края 0,5–0,6 мм, а с противоположной стороны до 1 мм.

Диаметр отверстий от 0,15 до 4 мм, но в подавляющем большинстве случаев превалирует 0,2-0,3 см. Количество и расположение отверстий различно. Преобладают бляхи с 4 отверстиями, размещенными крестообразно. У 11 блях пробито 8 отверстий, расположенных попарно и также крестообразно. Очевидно, что оба случая предполагали и разный способ крепления – либо через отверстие и край бляхи, либо через два отверстия. Известны и иные варианты пробитых отверстий – 3 одинарных (3 случая), 6, расположенных попарно (1 случай; еще 3 таких бляхи сохранилось в МАЭСУ, причем одна из них имеет еще одно отверстия квадратного сечения, возможно, позднего происхождения), 5 одинарных (1 случай).

Для пробивания отверстий использовался круглый в сечении пробойник. Отверстие вырубалось как с внешней, выпуклой (49 случаев), так и с внутренней, вогнутой (38 случаев) стороны. Иногда (как правило, у более тонких блях) отверстие вырублено настолько сильно и аккуратно, что полностью отсутствуют заусеницы. В некоторых же случаях на стороне, противоположной нанесению удара, по периметру отверстия образовывались заусеницы, которые могли в дальнейшем как развальцовывать, так и оставлять без обработки. Кое-где после пробивания вырубленный кружок продолжал держаться за край отверстия. В этом случае кружок чаще всего отрывали, иногда неаккуратно, вследствие чего образовывался надрыв, разрывающий цельность кружка. Но иногда недорубленный кружок не отрывался, а пригибался к внутренней стороне бляхи (рис. 2, 11; нижнее отверстие).

В инвентарной книге ГЭ учтено 413 таких блях. Сохранилось - в ХИМе: из возвращенных из эвакуации – 87 экземпляров (еще четыре - с заклепкой и гравировкой на лицевой стороне – рассмотрены ниже

отдельно), из собранных на сожженной выставки – еще 18 блях; в МАЭСУ – 21 (из них 18 – с 4-мя отверстиями).

Вариант 2. Бляхи маленькие.

Диаметр 1,8–1,9 см. Бляшка очень тонкая, толщина листа – 0,2 мм (рис.1, 2; 2, 1). С внутренней стороны бляшки пробито 2 отверстия диаметром 0,2 см, расположенных по краю друг против друга (ХИМ: Арх. 936).

Именно эти бляхи, не совсем удачно наименованные в первых публикациях “полубубенчиками” или “ячейками”, долгое время оставались вне внимания исследователей. Согласно ДГС их было 244 (ДГС I, с.6), в инвентарной книге ГЭ учтено 225, в коллекции ХИМа сохранилась всего одна бляшка.

Еще две бляшки несколько больших размеров (диаметр 2,5–2,6 см), также с двумя пробитыми отверстиями были обнаружены в восточной части насыпи в 1852 году.

Маленькие бляхи с двумя отверстиями были выявлены в Краснокутском кургане (диаметр 1,7–2,8 см) [6, с. 46, рис. 13, 1–6]), Бабиной Могиле (диаметр 1,7–2,0 см) [7, с. 318, рис. 51, 7–9]. Известны подобные бляхи и среди украшений конской узды – Второй Мордвиновский курган [15, с. 56, рис. 8, 19].

Листовые бляхи с гравированным орнаментом.

Три бляхи диаметром 6,8 и 6,5–6,6 см. Толщина листа 0,5 мм. С наружной стороны пробито 4 отверстия диаметром 0,2–0,3 см, расположенных крестообразно (ХИМ: Арх. 844, 846, 865).

Вся внешняя поверхность двух блях покрыта гравированным орнаментом в виде извилистых многожильных пучков, перекрывающих друг друга – на одной из блях бессистемно, в центре второй находится пара волнот, которую сверху перекрывает, а снизу подстилает пара симметричных прядей. Более всего это напоминает косматые, закрученные в завитки пряди волос (рис.1, 7, 8; 2, 10). Похожие космы, но исполненные в ином материале и технике, можно видеть на фаларах из Чмыревой и Бабиной Могил, Огуза с изображением Медузы Горгоны, Геракла, молодого и старого Сатиров, стленгиде из Большой Близницы [16, рис. 44, 45, 48; 17, с.233; 7, табл.7, 1–4; 18, рис. 97, 99].

Еще одна бляха содержит следы какой-то разметки, но не связанной, как в некоторых случаях, с пробивкой отверстий [19, с. 71, рис. 5, 2; 8, с. 251], а совершенно неясного назначения – в виде прямой линии, прочерченной касательно двух отверстий, от которой отходят 6 перпендикулярных отрезков длиной около 1 см, а также 3 параллельных, слегка дуговидных линий (рис.1, б).

В Краснокутском кургане некоторые бляхи имели следы гравировки, нанесенной на лист до вырезания блях [6, с. 46, рис. 13, 13]. Бляха с

“волнистым орнаментом”, возможно, близкая александропольской, была обнаружена в Толстой Могиле, но в монографии есть только упоминание о ней, а рисунок отсутствует [20, с. 118].

Несомненна “вторичность” этого орнамента. Бляхи с подобной “случайной” орнаментацией обнаружены также в Толстой (рельефная лента; 12-13-лепестковая розетка; ветка с парными листьями; многожильная плетенка) и Бабиной (12-лепестковая розетка, “македонская звезда”) Могилах [20, с. 117, 118, рис. 101, 6, 8–12; 7, с. 253, рис. 372, 2–7, 9]. Б.Н. Мозолевский и А.И. Мелюкова объясняют появление подобных изображений на бляхах вторичным использованием уже орнаментированных листов, из которых они вырезались [20, с. 118; 6, с. 46]. С.В. Полин разделяет это мнение в отношении блях, орнаментированных плетенкой, а изображение розеток связывает с апробацией штампа, подготовленного для других работ [7, с. 253, 256]. Не исключено, что и в нашем случае мастер оттачивал свои навыки приемов гравировки.

Листовая бляха с заклепкой в центре.

Диаметр 5,4–5,5 см. Бляха имеет пробитые изнутри два двойных отверстия, одно одинарное, еще одно отверстие находится возле оторванного края, поэтому его характер определить невозможно. Диаметр отверстий 0,2–0,3 см, толщина бляхи 0,4 мм. В центре бляхи расположена круглая заклепка, петля с обратной стороны отсутствует (рис. 1, 5; 2, 6) (ХИМ: Арх. 892).

Вероятнее всего вторичное использование этой бляхи (если, конечно, и она не послужила своеобразным “тренажером” для отработки слесарных навыков), имевшей первоначально дужку, соединенную с бляхой металлическим штырьком, продетым сквозь отверстие в центре и расклепаным на лицевой стороне в округлую шишечку. Схожий способ крепление дужки к бляхе широко употреблялся при изготовлении бронзовых, серебряных и золотых уздечных блях, известных по находкам целого ряда комплексов (Чертюмлык, Огуз, Мелитопольский курган, Козел, Толстая, Страшная и Водяная Могилы) [7, с. 302]. Б.А. Шрамко выделял подобные бляшки в отдельную серию, характерной особенностью которой являлось раздельное изготовление ушек и щитка. Технология крепления ушка (литье, заклепка, паяние) требовала более высокой степени организации труда, что, по мнению исследователя, свидетельствовало об их изготовлении в античных мастерских [21, с. 99].

В случае с александропольской бляшкой от реставрации сломанной петли отказались и использовали бляху для декора погребального кортежа, пробив в ней сквозные отверстия.

Листовые бляхи, орнаментированные розеткой.

Вариант 1. С 6-лепестковой розеткой.

Бляшки круглые в виде розетки с выпуклой сердцевиной и шестью лепестками трапецевидной формы, обрамленных по периметру орнаментом в виде витого шнура. Диаметр 3,3 см. Имеют три отверстия диаметром 0,2–0,3 см, пробитые с лицевой стороны. Толщина листа – 0,1–0,4 мм (рис.1, 10; 2, 3).

В инвентарной книге ГЭ учтено 337 блях, в ХИМе хранится 1 бляха (Арх.951), в МАЭСУ – 173 бляхи (инв. №№ 75, 77, 82, 83).

Вариант 2. С 7-лепестковой розеткой.

Бляшки круглые в виде розетки с выпуклой сердцевиной и семью лепестками трапецевидной формы. Диаметр 3,1–3,5 см. Имеют три отверстия диаметром 0,2–0,3 см, пробитые с лицевой стороны. Толщина листа – 0,1–0,4 мм (рис.1, 9; 2, 2).

В инвентарной книге ГЭ учтено 175 блях, в ХИМе хранится 1 бляха (Арх.950), в МАЭСУ – 135 блях и 4 неопределимых обломка (инв. №№ 76, 77, 84, 85).

Похожую 7-лепестковую розетку имеют нащечные бляхи № 2 второго уздечного набора из Хоминой Могилы, где они обрамлены концентрическими кругами – двумя гладкими внутренними и рубчатым внешним [22, с. 220, рис. 30].

Вариант 3. С 8-лепестковой розеткой.

Бляшка не сохранилась, рисунок и упоминание о ней в ДГС отсутствует. Информацию о бляшке содержит инвентарная книга, в которую внесена следующая запись: “1853; 1/19. Бляшка бронзовая штампованная, почти круглая, в виде восьмилепестковой розетки; по краю три отверстия. Д diam. 0,027–0,03”. От двух предыдущих вариантов бляшка отличалась не только количеством лепестков, а и существенно меньшими размерами, т.е., представляла собой совершенно оригинальный вид штампа.

Если не считать круглые бляхи с “пробными” оттисками цветков из Толстой и Гаймановой Могила, Александрополь остается единственным комплексом, погребальный кортеж которого был украшен листовыми бляхами с изображением розеток. Различные растительные композиции в скифской среде приобретают наибольшую популярность именно в IV в. до н. э. Известны круглые уздечные бляхи – бронзовые, серебряные или золотые – украшенные изображением розетки (Александрополь, Чмырева, Гайманова и Толстая Могила) [4, табл. VII, 12; XIII, 9; 16, рис. 59; 61; 20, рис. 22, 6, 7; 8, рис. 287; 298]. Значительно богаче подобные орнаменты репрезентованы золотой пластинчатой аппликацией. Увеличение доли растительных сюжетов среди образов, используемых при ее изготовлении, А.Ю. Алексеев рассматривает как важный хронологический индикатор для определения более поздних комплексов [23, с. 38], причем подобную тенденцию наглядно демонстрирует состав

бляшек из самого Александрополя, отличающийся разнообразием растительных аппликаций. Использование в декоре погребального кортежа бляшек-розеток отражает, вероятно, общую тенденцию эстетических предпочтений второй половины IV в. до н. э.

Обращает внимание двукратное превышение блях с 6-лепестковой розеткой над бляхами с 7-лепестковой розеткой. Возможно, это отражает особенности декора, в котором ряд 7-лепестковых розеток был обрамлен по обе стороны 6-лепестковыми розетками.

Несомненную связь украшений погребального кортежа с пластинчатой аппликацией демонстрируют и пластины в виде “бегущей волны с головой хищника” (рис. 3, 2, 5). Наиболее близкие аналогии они обнаруживают среди “волютообразных” бляшек из Огуза [24, с. 132; рис. 3, 39] и бляшек “с протомой пантеры” из Вишневой Могилы [25, с. 132; рис. 4, 4, 5], причем последнюю бляшку авторы публикации также связывают с александропольской пластиной. По-видимому, при изготовлении блях-розеток и зооморфных пластин из Александрополя мастер подражал популярным образам золотой пластинчатой аппликации.

В настоящее время известно около 20 комплексов, содержащих круглые листовые бляхи в количестве от одного экземпляра до нескольких сотен. Сводки данных комплексов неоднократно публиковались [7, с. 318; 8, с. 252; 9, с. 106; 10, с. 46], что освобождает от необходимости дублировать эту информацию. В свое время С.В. Полин, сравнивая размеры блях набора из Бабиной Могилы с другими комплексами, нашел соответствие столь же широкому по параметрам диапазону только среди блях Краснокутского кургана [7, с. 318]. Проведенный анализ продемонстрировал, что к указанным двум курганам следует с полным основанием отнести и комплекс александропольских блях, имеющих следующий диапазон диаметров – 1,8–1,9; 2,5–2,6; 2,7–3; 3,1–3,5 (с розетками); 3,7–3,8; 3,8–7,8 см.

Помимо стандартного набора украшений погребального кортежа (кроме круглых блях чаще всего встречаются треугольные и ромбовидные, трубочки-пронизки, муфточки, а также навершия), исследователи отмечают в некоторых случаях использование нетипичных изделий. Так, в Огузе была обнаружена бляха в виде антропоморфного силуэта (змееногая богиня) и большие ажурные пальметты [10, с. 46], в Бабиной Могиле – пластина в виде орла (рис. 3, 7, 8) [7, с. 318, 319, рис. 52, 1; 54, 1]. Комплекс подобных “нестандартных украшений” Александропольского кургана, обнаруженных совместно с остатками погребального кортежа, отличается еще большей репрезентативностью. Это пять 11-лепестковых вырезных пальметт, 60 (по инвентарной книге – 59: 33 – “вправо” и 26 – “влево”) пластин в виде “бегущей волны” с головой хищника с раскрытой пастью, три пластины с изображением “крылатого единорога” (рис. 3, 2, 3, 5, 6) [4,

табл. V, 2, 4–6]. С.В. Полин в поисках аналогий пластине в виде орла из Бабиной Могилы указал на упомянутые в ДГС “контурные изображения быка, орла, каких-то фантастических животных” из Александропольского кургана, отсутствие описание которых препятствовало корректному их сравнению [4, с. 4; 7, с. 319]. Использование в качестве источника эрмитажной инвентарной книги позволяет решить и эту проблему. Перечисленные на четвертой странице ДГС предметы относятся к находкам 1852 года. “Бык” - это пластины с изображением протомы козла влево и вправо, их рисунок известен (рис. 3, 1, 4) [4, табл. V, 1, 3]. “Фантастические животные” - выше упомянутые пластины в виде “бегущей волны” с головой хищника, более широко представленные среди находок 1853 года (рис. 3, 2, 5). Упоминания об изделиях с изображением орла среди находок 1852–53 гг. отсутствуют и в ДГС, и в инвентарной книге. Поэтому пластина в виде орла из Бабиной Могилы остается уникальной. В то же время, отмеченный С.В. Полиным примитивизм замысла и его воплощения, свойственный пластине в виде орла, в какой то мере присущ и вырезным пальметтам, и крылатому единорогу из Александрополя (рис. 3, 3, 6). Не исключено, что их ваяла рука одного и того же мастера-жестянщика, более привычная к вырезанию круглых блях и подвесок-лунниц, нежели сложных фигурных изделий. Характерно, что и на орле, и на единороге отдельные черты переданы посредством гравировки, в обоих случаях грубой и неумелой.

Таким образом, комплекс украшений погребального кортежа Александропольского кургана, открывшего в 1853 году серию находок подобного круга, до сих пор остается наиболее репрезентативным и по количеству обнаруженных предметов, и по их разнообразию. Такую представительность следует связывать не только с высоким статусом покойника, но и с количеством повозок, захороненных в кургане. Во входной яме боковой северо-восточной гробницы было найдено 6 колес от двух повозок [26, с. 103, 110]. Кроме этого скопление железных шин и скреп “весом до 5 пудов” в центре кургана, по подсчетам С.В. Полина, соответствует минимум 10–15 колесам [8, с. 280, 281], т.е., самое малое еще трем повозкам, а общим числом – не менее пяти.

Ареал распространения украшенных погребальных повозок ограничен исключительно степным регионом (остатки шин от колес, но без каких-либо украшений, обнаружены лишь в кургане у г. Сумы Н.Е. Макаренко в 1915 г. [6, с. 21]). Отсутствие подобных находок в регионах Лесостепи, где в качестве свидетельства присутствия степного этноса рассматривается парадное оружие, кубки генеалогической серии и прочее, должно приниматься во внимание при построениях этнических карт. Вероятно, комплекс украшений погребального кортежа является более чутким по сравнению с предметами роскоши этноиндикатором,

который лесостепным населением, включая местную аристократию, очень восприимчивую к новациям материальной культуры, так и не был усвоен, возможно, в силу предельной чуждости.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тункина И.В. Сокровища Литого кургана и академик Г.Ф. Миллер // ВДИ. - 2006. - № 3. - С. 135 - 153.
2. Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // РА. - 2012. - № 3. - С. 20 - 27.
3. Бабенко Л.И. Навершя з Олександропільського кургану у збірці Харківського історичного музею // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання. - Харків: Майдан, 2013. - С. 219 - 225.
4. Древности Геродотовой Скифии: Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. - Вып. I. - СПб, 1866. - 28+XVI с.+XXI табл.
5. Лазаревский Я. Александропольский курган. Могила скифского царя // ЗРАО. - 1894. - Т. 7. - Вып. 1 - 2. - С. 24-46+Табл. I - XVI.
6. Мелюкова А.И. Краснокутский курган. - М.: Наука, 1981. - 111 с.
7. Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). - К.: Издательский дом "Стилос", 2005. - 600 с.+24 табл. цв. илл.
8. Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. - К.: Издательский дом "Скиф", 2012. - 752 с.
9. Болтрик Ю.В., Савовский И.П. Курган Плоская Могила // Курганы Степной Скифии. - К.: Наук. думка, 1991. - С. 98 - 107.
10. Болтрик Ю.В. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана // Эпоха раннего железа. - К. - Полтава, 2009. - С. 39 - 47.
11. Кашеварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнцафюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. // Архіви України. - 2005. - № 1 - 3 (256). - С. 221 - 232.
12. Зайцев Б.Н., Латышева В.А. Археологический музей Харьковского университета // ВХУ. - 1992. - № 362: История. - Вып. 25. - С. 103 - 110.
13. Бабенко Л.И., Вальчак С.Б. Еще раз об атрибуции черногоровских удил: 20 лет спустя // Проблемы истории и археологии Украины. - Харьков, 2012. - С. 25.
14. Пеляшенко К.Ю. Античний глечик із розкопок Д.І. Багалія (з фондів ХІМ) // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання. - Харків: Майдан, 2013. - С. 208 - 212.
15. Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. - К.: Наук. думка, 1973. - С. 42 - 63.
16. Браун Ф. Отчет о раскопках в Таврической губернии в 1898 г. // ИАК. - 1906. - Вып. 19. - С. 81 - 116.
17. Болтрик Ю.В. Исследования кургана Огуз // АО 1980 г. - М.: Наука, 1981. - С. 233, 234.
18. Шауб И.Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII - IV вв. до н. э.) - СПб.: Издательство С.-Петербург. ун-та; Филологический факультет СПбГУ, 2007. - 484 с.

19. Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник в уроч. Носаки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. - К.: Наук. думка, 1977. – С. 61 – 158.
20. Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К.: Наук. думка, 1979. – 251 с.
21. Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // Проблемы скифской археологии. – М.: Наука, 1971. – МИА. – № 177. – С. 92 – 102.
22. Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 187 – 234.
23. Алексеев А.Ю. Заметки по хронологии скифских степных древностей IV в. до н.э. // СА. – 1987. – № 3. – С. 28 – 39.
24. Фиалко Е.Е. Золотые бляшки из кургана Огуз // РА. – 2003. - № 1. – С. 124 – 133.
25. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2007. – Т. XIV. – С. 51 – 93.
26. Бессонова С.С. О скифских повозках // Древности Степной Скифии. - К.: Наук. думка, 1982. – С. 102 – 117.
27. Полин С.В., Дараган М.Н. Проблемы датировки скифского царского кургана Александрополь (сезон 2006 г.) // РА. – 2008. – Vol. IV. – № 2. – Р. 146 – 163.
28. Болтрик Ю.В. Социальная структура Скифии IV в. до Р.Х., отраженная в погребальных памятниках // *Cimmerians. Scythians. Sarmatians.* – Krakow: Księgarnia akademicka, 2004. – С. 85 – 90.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабенко Леонід Іванович – старший науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею.

Наукові інтереси: проблеми скіфської археології.

Задніков Станіслав Анатолійович – молодший науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Наукові інтереси: проблеми скіфської археології.

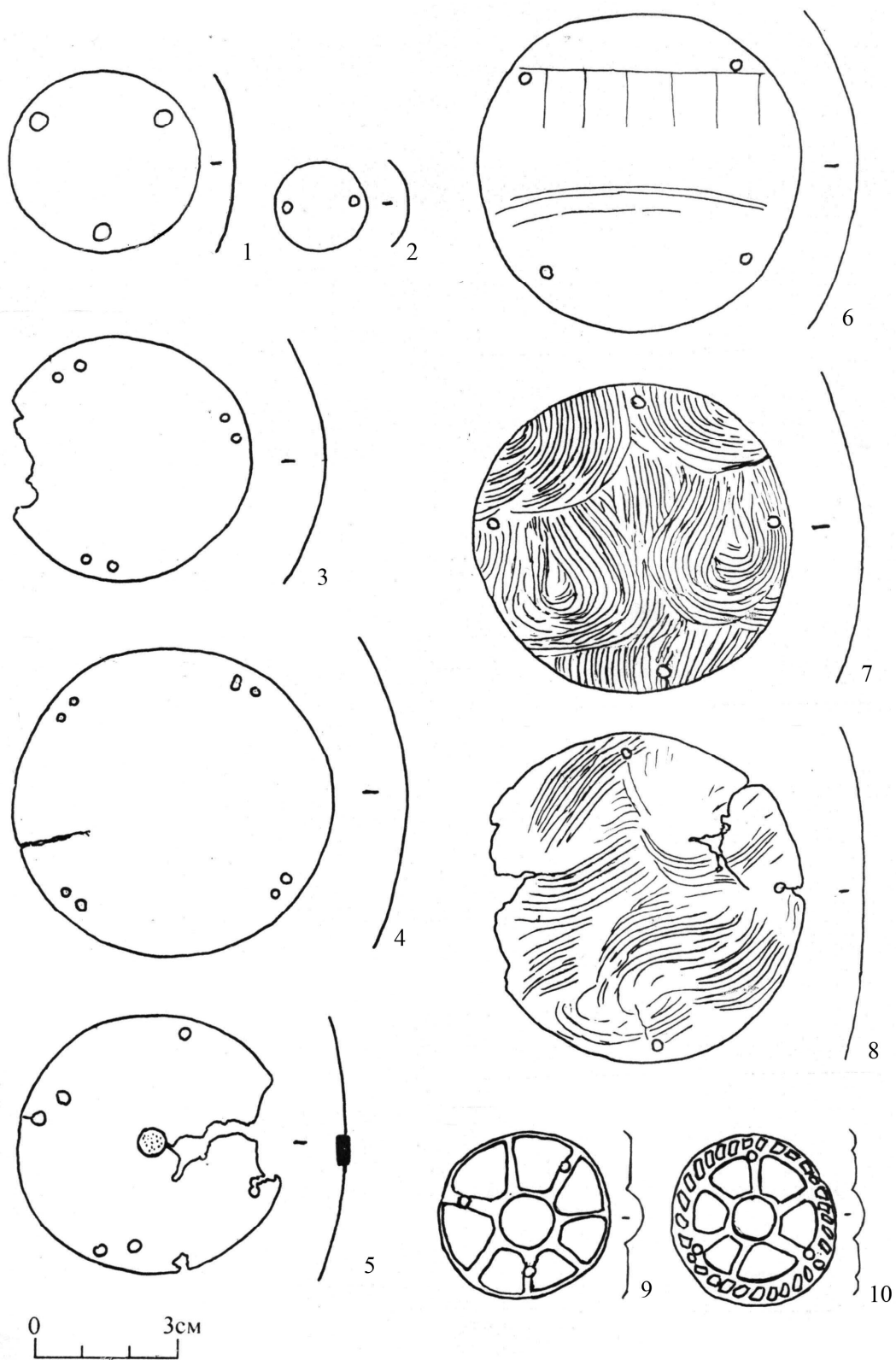

Рис. 1. Круглые листовые бляхи из Александропольского кургана.
Материал: 1–10 – бронза.

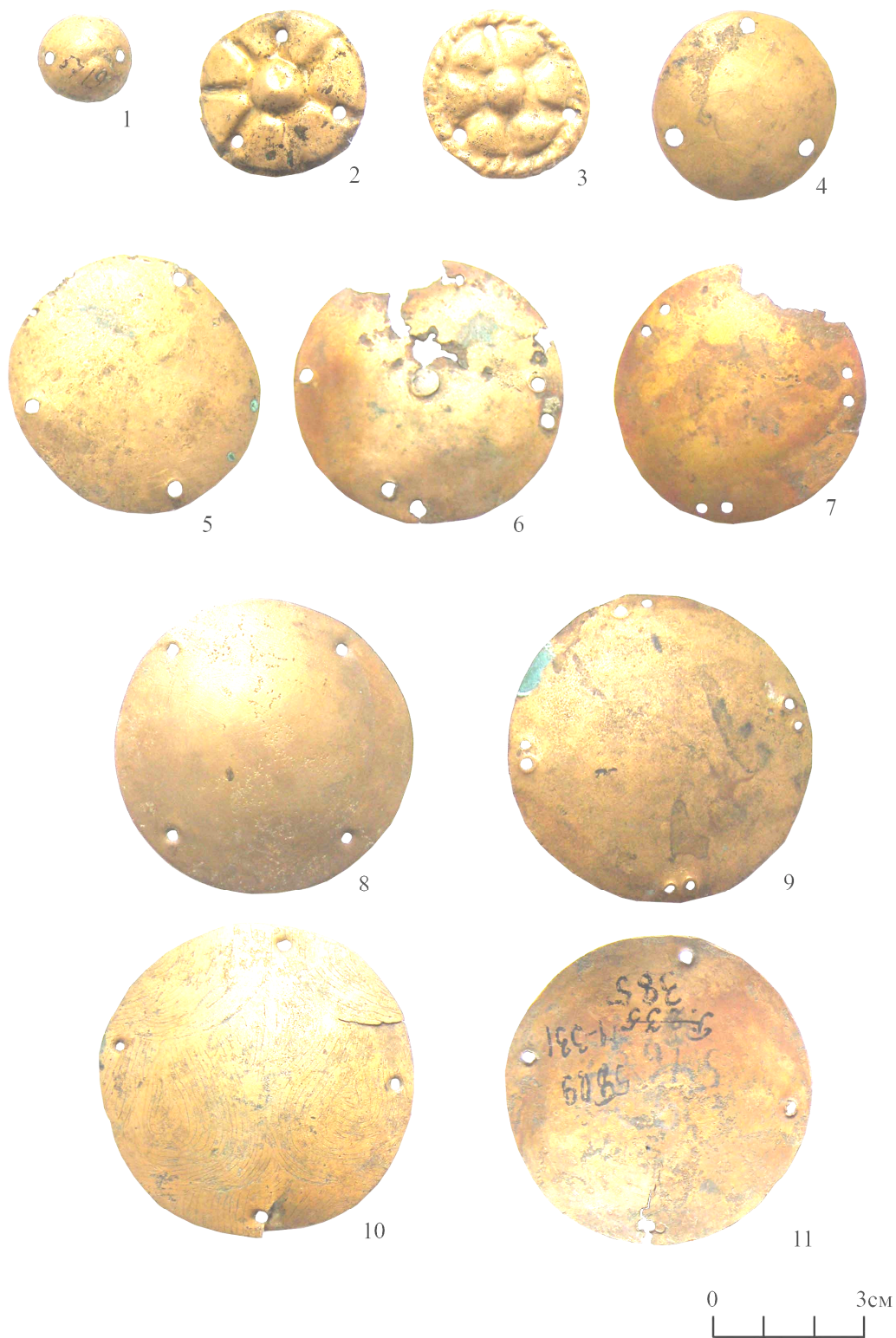

Рис. 2. Круглые листовые бляхи из Александропольского кургана.
Материал: 1–11 – бронза.

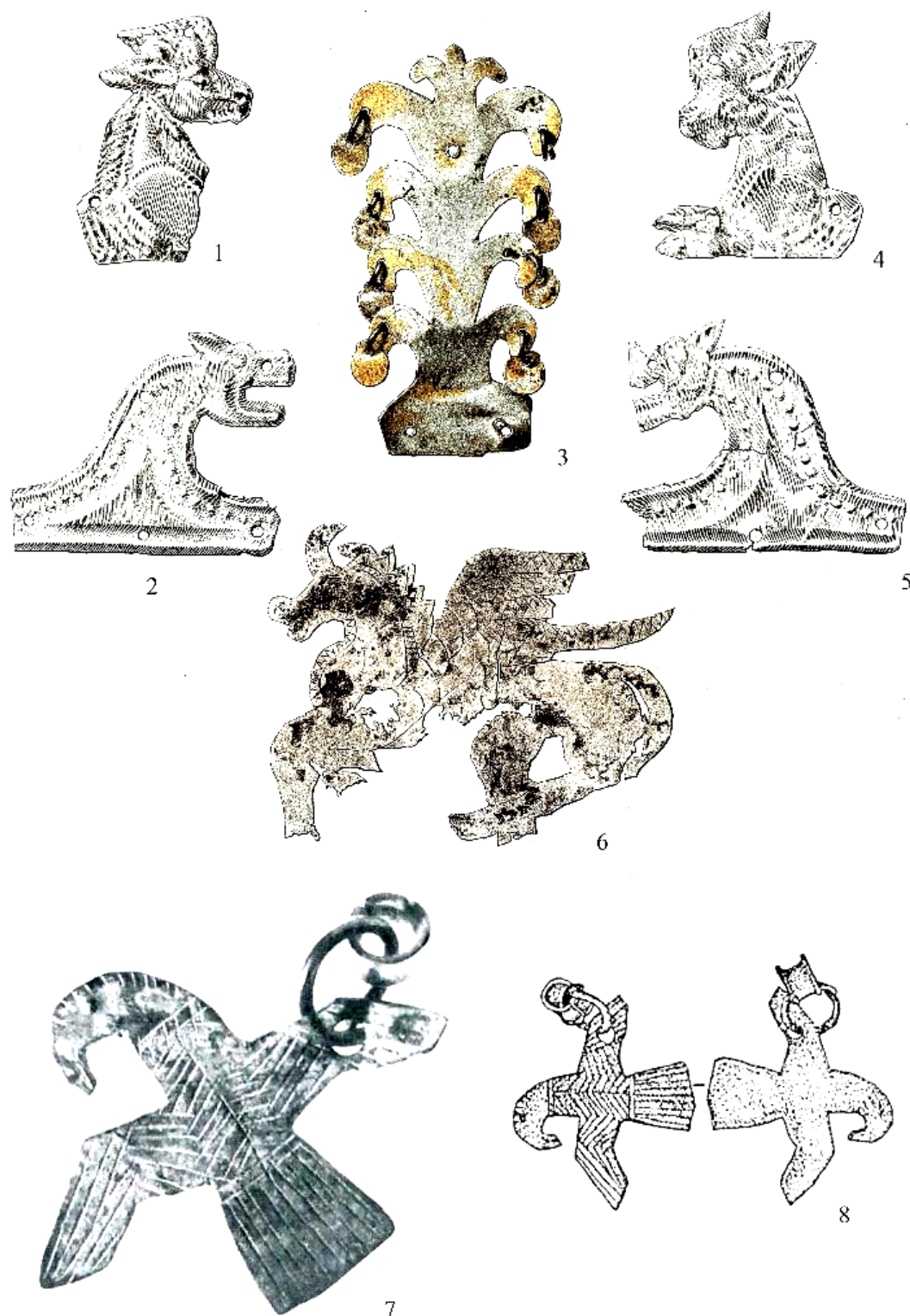

Рис. 3. Украшения погребального кортежа из Александропольского кургана (1–6 [4, табл.V, 1–6]) и Бабиной Могилой (7, 8 [7, рис. 52, 1; 54, 1]). Материал: 1–8 – бронза (без соблюдения масштаба).

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЛІСОСТЕП У СКИФСЬКУ ЕПОХУ

УДК. 902 (477)

К ПРОБЛЕМЕ ТОВАРНО-ДЕНЕЖНЫХ ОТНОШЕНИЙ У НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОЙ ЛЕСОСТЕПИ В СКИФСКУЮ ЭПОХУ

Сергей СКОРЫЙ, Роман ЗИМОВЕЦ (Киев)

В статті надаються дані щодо античних монет, які відомі на сьогодні на теренах Східноєвропейського Лісостепу скіфського часу. Аналізуються умови їх знаходження, асортимент, підкреслюється факт присутності значної частини монет на поселеннях скіфської доби або в безпосередній близькості від них. Ставиться питання про використання місцевим лісостеповим населенням еллінської монети у якості грошового засобу, при розрахунках з греками, перш за все – купцями за ті чи інші товари або послуги. Надається каталог античних монет.

Ключові слова: Лісостеп Східної Європи, племена скіфської доби, греки, античні монети.

В статье приводятся сведения об античных монетах, известных на сегодня на территории Восточноевропейской Лесостепи скифской эпохи. Анализируются условия их обнаружения, ассортимент, подчёркивается факт присутствия значительной части монет на поселениях скифской поры или в непосредственной близости от них. Ставится вопрос об использовании местным лесостепным населением эллинской монеты, в качестве денежного средства, при расчётах с греками, прежде всего – купцами за те или иные товары или услуги. Дан соответствующий каталог античных монет.

Ключевые слова: Лесостепь Восточной Европы, племена скифской эпохи, греки, античные монеты.

The article discovers information about antique coins known in the territory of East European Forest-Steppe region in Scythian epoch. The circumstances of coins discovery and its range are being investigated. The fact of presence of substantial part of these coins in settlements of the Scythian epoch or nearby is emphasized. The authors raise the question about use of the antique coins by the regional Forest-Steppe inhabitants as monetary means of payment with Greeks, primarily with the Greek merchants. The catalogue of antique coins from East-European Forest-Steppe region in Scythian epoch forms a part of the article.

Key words: Forest-Steppe of Eastern Europe, the tribes of Scythian period, Greeks, antique coins.

Вероятно, тема, название которой вынесена нами в качестве заголовка настоящей статьи, не была бы для нас актуальной, если бы ни одно важное обстоятельство. Но об этом – несколько ниже.

Общеизвестно, что степные скифы и население Восточноевропейской Лесостепискифского времени на протяжении VII – III вв. до н. э. имели тесные экономические отношения с эллинским миром Северного Причерноморья. Он поставлял местным племенам как продукты и предметы собственного производства, так и выступал в роли посредника, распространяя в автохтонной среде товары материковой и островной Эллады. В Степь и Лесостепь в качестве импорта поступали в большом количестве греческое вино и некоторые пищевые продукты в тарных амфорах, столовая, нередко – изысканная, керамическая и металлическая посуда, разнообразные украшения, в том числе, изготовленные из драгоценных металлов эллинским торевтами, отдельные предметы

вооружения, в частности – парадного для варварской знати, отличающиеся высокохудожественным уровнем.

Экспорт из Лесостепи, был разнообразен: скот, меха, кожи, мёд, воск [1, с. 121 – 122; 2, с. 48]. Греки могли получать от лесостепного населения и скифов-степняков также рабов, захваченных в тех или иных военных акциях [1, с. 122; 2, с. 49]. При чём, по мнению отдельных исследователей, роль скифо-греческой работоторговли особенно возросла к IV в. до н. э. [3, с. 278; 4, с. 38; 5, с. 97]. Кроме того, из Лесостепи в греческие полисы экспортировалось, вероятно, зерно [6, с. 60, 65; 7, с. 19], в том числе и фуражное [2, с. 49], а также – некоторые иные продукты.

Сложилось вполне определённое мнение – и, видимо, вполне справедливое – о том, что *внутри* автохтонного населения, будь то степные скифы или племена Лесостепи, существовали безденежные отношения прямого товарообмена. Местное население не приняло греческой монеты для внутреннего общения [8, с. 58; 9, с. 424]. Выпуск же монет некоторыми скифскими царями (например, Скилом, Атеем), очевидно, был весьма ограниченным и диктовался не столько экономическими, сколько политическими соображениями [9, с. 424].

Находки отдельных греческих монет в Степной Скифии, прежде всего на территории известного Каменского городища (ныне там известно **35** монет), в своё время рассматривались Б.Н.Граковым, как свидетельства некоего денежного обращения *“с заезжими греками и греков с местными мастерами и мелкими торговцами”, не проникшего в толщу трудового земельного населения*” [8, с. 58].

Позже новые находки монет, прежде всего IV в. до н. э., в кругу степных скифских памятников, позволили сделать более ответственный вывод о том, что в контактных зонах скифов с эллинским миром (Нижнее Побужье, Нижнее Поднепровье, Крым) всё же существовали товарно-денежные отношения [3, с. 279 – 281; 4, с. 38; 5, с. 97].

В свете всего сказанного весьма своевременной представляется постановка вопроса, в каких же формах осуществлялись внешние торговые отношения – между эллинским миром Северного Причерноморья и населением Восточноевропейской Лесостепи, где – как уже отмечалось ранее – в значительном количестве представлен греческий импорт, начиная с конца VII в. до н. э.

Ещё не столь давно доминирующим являлся тезис о том, что торгово-экономические отношения автохтонов с эллинами носили характер прямого товарообмена. При этом, как писал Б.А. Шрамко, *“в качестве всеобщего эквивалента при торговых сделках мог использоваться скот или другие товары-деньги. Такими товаро-деньгами могли быть и слитки металлов в виден брусков... Более мелкими единицами могли быть*

бронзовые наконечники стрел, как широко распространённые предметы, имевшие и меновую и потребительскую стоимость” [1, с. 126].

Объективности ради, нужно подчеркнуть, что это мнение относится ко времени, когда на территории Лесостепи Восточной Европы античные монеты практически были не известны. Исключением являлась лишь единственная пантикапейская монета конца IV в. до н. э., найденная на Восточном укреплении Бельского городища. Считалось, что она попала на городище случайно, как художественное изделие [1, с. 126].

За прошедшие три десятилетия количество находок античных монет на лесостепной территории возросло. Правда, следует сказать, что до определённого времени это не был стремительный рост. Тем не менее, некоторые исследователи в той или иной степени отреагировали на этот факт. Так, одни авторы отмечают, в довольно обтекаемой форме, что увеличение таких находок стимулирует развитие представлений о роли античных денежных средств в жизни лесостепного населения [10, с. 24].

Иные видят в новых нумизматических находках, например, на Бельском городище, подтверждение существования в античный период трансконтинентальных торговых путей, свидетельствующих о тесных связях с эллинским миром, в частности в V – IV вв. до н. э. [11, с. 174].

Безусловно, в данном контексте важнейшей нумизматической находкой стал клад электровых кизикинов (**13** экз.), обнаруженный вблизи с. Медведовка Чигиринского района Черкасской области в 2004 г. Но он, не будучи опубликованным в научных изданиях, по сути, прошёл мимо внимания исследователей [12, с. 6].

Наконец, совсем недавно мы получили достоверную информацию о находках в 2001 – 2003, 2010 – 2011 гг. на самом крупном городище скифской поры в бассейне р. Сулла – Басовском (Днепровское Лесостепное Левобережье) **26** греческих монет, **25** из которых – ольвийские. Все они были обнаружены, увы, не в ходе археологических исследований. Монеты найдены с помощью металлодетекторов, на небольшой глубине (до 40 см) в различных частях городища. К сожалению, эти нумизматические находки разошлись по частным коллекциям. В наших руках оказалось лишь **6** из них.

Именно обнаружение столь значительного числа античных монет в пределах одного городища скифской эпохи Лесостепи, уступающего количественно лишь нумизматической коллекции с Каменского городища в Степной Скифии, и явилось толчком для составления нами **каталога** античных монет с территории Лесостепи (см. ниже) и обращением к данной теме в целом.

Итак, в настоящее время мы располагаем сведениями о находках **68** античных монет рубежа VI/V – середины III вв. до н. э.* в **18** пунктов украинской Лесостепи (**22** монеты – в 7 местах Днепровского Лесостепного Правобережья; **46** монет – в **11** местах Левобережья) (Рис. 1). Разумеется, мы вполне осознаём, что монеты, данными о которых ныне предполагаем, это лишь часть (какая?) того, что на сегодняшний день найдено в Лесостепи. Из каталога следует, что на Правобережье монеты встречены пока только в Поросье (единичны) и в южной части Лесостепи – бассейне р. Тясмин (представлены намного лучше). В Киевском Поднепровье они не известны вовсе. На Левобережье же находки античных монет представлены значительно шире и территориально, и количественно, охватывая практически *весь ареал* памятников скифской культуры: от Посулья – до бассейна Северского Донца.

Наиболее ранние монеты – это бронзовые ольвийские “дельфины” (рубеж VI/V – V/IV вв. до н. э.) и малоазийские электровые “кизикины” (500-450 гг. до н. э.), самые поздние – пантикапейские оболы 314 – 250 гг. до н. э. и ольвийские “борисфены” 260 – 250 гг. до н. э.

Чрезвычайно важно, что **4** из **7** пунктов Правобережной Лесостепи – это либо поселения скифского времени (**3** – в бассейне Тясмин), либо места, расположенные вблизи них (**1** место находки в Поросье). Такая же выразительная картина и на Левобережье: из **11** пунктов находок – **4** это поселения скифского времени (по **1-му** в бассейнах Суллы и Псла, **2** – в бассейне Ворсклы) и **3** места находок поблизости с поселениями. Таким образом, из **18** пунктов находок монет, **11** в той или иной степени связаны с *поселениями скифской эпохи*: в **7** случаях монеты найдены непосредственно на поселениях, в **4-х** – вблизи них. Если исходить из количества находок, то преобладающее число монет найдено именно на поселениях: **41** из **68** экз.

При этом подчеркнём, что на нескольких поселениях такие находки отнюдь не единичны. Так, что на Бельском городище в Поворсклье обнаружено **7** монет рубежа VI/V – V/IV – начала III вв. до н. э., на Басовском городище – по меньшей мере, **26**, в основном, ольвийских монет 325-300 – 260-250 гг. до н. э.

Количество монет тех или иных античных центров на Правобережье и Левобережье Лесостепи таково. Наибольшее число нумизматических находок составляют монеты Ольвии – **39** экз. (**5** типов), датирующиеся от рубежа VI/V до середины III вв. до н. э. При этом, ольвийские монеты целиком доминируют в Днепровском Лесостепном Левобережье (**30** из **35** найденных там экземпляров). Значительно меньшим числом представлен Боспор – **8** монет (3 типа) IV – середины III вв. до н. э. Боспорские монеты засвидетельствованы пока только в Левобережной Лесостепи. К числу

* В каталоге приведены сведения о 48 монетах. Двадцать монет с Басовского городища (19 из них – борисфены) находятся в частных коллекциях и оказались недоступными для ознакомления.

важных ранних нумизматических находок, безусловно, принадлежат электровые кизирины (15 экз.) 500 – 450 гг. до н. э.: 13 из них найдено на Правобережье, в составе клада, 2 монеты известны в Левобережье. Монеты иных античных центров единичны: Херсонес – 2 монеты (300 – 90 гг. до н. э.), найденные в Правобережье, Македония – 2 монеты (359 – 323 гг. до н. э.) и Фракия – одна (207 – 281 гг. до н. э.). Последние три монеты обнаружены в Днепровском Лесостепном Левобережье. Несомненно, интересны находки двух медных ассов – по одному на правом (Поросье) и левом (Поворсклье) берегах.

Итак, какие же выводы можно предложить из всего сказанного?

1) Монетные находки, сведениями о которых мы располагаем, позволяют говорить о *непосредственном проникновении греческих купцов* в глубины Лесостепной Скифии, во всяком случае – примерно с рубежа VI/V вв. до н. э. Возможно, этот факт является определённым подтверждением высказанной уже ранее гипотезы не только о проникновении, но и *проживании* определённого количества эллинов-торговцев на тех или иных лесостепных поселениях [13; 2, с. 48]. Хотя, на наш взгляд, по-видимому, скорее нужно говорить о временном *пробывании* там греческих купцов. Таковыми поселениями могли быть, в первую очередь, крупные городища, несомненно, являвшиеся не только политико-административными, культовыми, но и экономическими центрами тех или иных регионов Лесостепи.

2) Античные монеты на поселениях скифской поры, в том числе в культурном слое, в довольно представительном количестве, недвусмысленно указывают на то, что ими пользовались в качестве денежных средств *местное население* при расчёте за товары или какие-либо услуги с греками. Разумеется, эти товарно-денежные отношения ни в какой мере не следует отождествлять с более развитыми и масштабными их формами, имевшими место у греческого населения колоний Северного Причерноморья.

3) Ведущее положение в торгово-денежных отношениях между греками и местным населением в ареале *всей* Лесостепи, с рубежа VI/V и по III вв. до н. э. занимали купцы из Ольвии. И это, очевидно, – закономерно, поскольку, как известно, уже в эпоху архаики импортные товары поступали в Лесостепь от нижнебугских эллинов, вначале из Борисфена, позже – Ольвии. Последняя поставляла как товары собственного производства, так и являлась главным посредником в греко-варварской торговле, в частности в VI – V вв. до н. э. [14, с. 184], а, судя по нумизматическим находкам, и в последующее время. Таким образом, роль ольвийского вектора в торговых взаимоотношениях северопричерноморских эллинов с автохтонными племенами Лесостепи,

по-видимому, была доминирующей на протяжении всего скифского периода.

Судя по монетным находкам, в IV – III вв. начинают проявлять активность в отношении Лесостепи боспорские торговцы. И данный факт вполне объясним, поскольку IV в. до н. э. – период расцвета Боспорского царства, его “золотой” век. В это время в среду варварской знати Степи и Лесостепи буквально хлынул разнообразный импорт, в том числе роскошные изделия эллинских торевтов. Несколько смущает, что монеты Боспора пока засвидетельствованы лишь в Днепровском Лесостепном Левобережье. Между тем, обилие боспорской продукции в местных древностях Днепровской Правобережной Лесостепи, делают находки монет этого античного центра на данной территории более чем вероятными.

Роль остальных античных торговых центров (например, Херсонес и др.) в экономических связях с Лесостепью, судя по наличному нумизматическому материалу, была довольно скромной.

4) В осуществляемых товарно-денежных операциях функционировали, прежде всего, бронзовые и в меньшей степени – медные античные монеты. Электровые кизикины, хотя и найдены в двух пунктах Лесостепи – как на правом, так и на левом берегу, по-видимому, являлись скорее исключением, чем правилом.

КАТАЛОГ

Античные монеты, найденные в Лесостепи Восточной Европы

Днепровское Лесостепное Правобережье

Бассейн р. Россь

1) хутор Новоселица, в 0,2 км к югу от него, вблизи с поселением скифского времени, в 2,5 км к западу от ур. Лысая Гора в г. Тараща Киевской области

1) Бронзовый ольвийский “борисфен”.

Av: Голова речного бога Борисфена влево. Rv: Надпись – ОЛВІО в перевёрнутом виде. Ниже – лук в горите, под ним – секира, внизу монограмма ІК. Вес – 8,03 г. Сохранность – хорошая. Относится к подгруппе ІС, по П.О. Карышковскому. Прямая аналогия: [15, табл. II, 6 – 7]. Дата: 320 – 310 гг. до н. э. [15, с. 65, табл. II, 5 – 15, XII, 16].

Монета обнаружена случайно, с помощью металлодетектора, на глубине 0,27 м. Не опубликована. Любезная информация В.В. Романюка.

II. с. Владимировка Таращанского района Киевской обл., В 1.5 км к ЮВ от села, в урочище Гайдамацкий Яр, возле древнего источника

2) Медный литой **ольвийский асс.**

AV: Голова Горгоны в фас. RV: Орёл на дельфине, вправо. Надпись не просматривается. Монета сильно потёрта. Диаметр 3,7 см, вес 17,68 г. По В.А. Анохину, асс относится к серии монет около 400 – 380 гг. до н. э. [16, с. 104, 106, табл. III, 26]. По П.О. Карыщковскому, к 1-ой половине IV в. до н. э. [17, с. 52]. В своё время А.Н. Зограф датировал такие монеты концом IV в. до н. э. [18, с. 241, табл. XXXI, 5]. См. также аналогии: [19, с. 36. – № 80].

Монета обнаружена в начале сентября 2013 г., случайно, с помощью металлодетектора, на глубине 0,28 – 0,30 м. Не опубликована. Хранится в частной коллекции. Любезная информация В.В. Романюка.

Бассейн р. Тясмин

III. с. Леськи Черкасского района Черкасской области

3) Медный **херсонесский дихалк.**

AV: Дева, поражающая копьем лань, справа – надчеканка с дельфином. RV: бык влево, надпись не читается. Монета сильно затёрта. Дата: 300 – 290 гг. до н. э. [20, № 80]. Найдена в 2001 г. на берегу Днепра (на плотине) [12, с. 78].

4) Медный **херсонесский дихалк.**

AV: Дева, поражающая копьем лань, надпись – ХЕР. Справа от изображения, на самом краю – надчеканка с дельфином. RV: бык влево, надпись – [Д] IAG[OPA]. Дата: 300 – 290 гг. до н. э. [20, № 78 в табл. 7]. Найдена в 2006 г. на берегу Днепра (на плотине) [12, с. 78, 87, № 4].

IV. с. Медведовка Чигиринского района Черкасской обл

5-17) Электровые литые **статеры малоазийского города Кизик, так называемые кизикины (13 экз.).**

Распаханный клад, найденный случайно на поле вблизи села в 2004 г.

На AV четырёх монет, которые были даны на определение следующие изображения:

1) Богиня победы Ника, идущая влево, голова вправо, в правой руке – тунец (анalogии в Орловском кладе кизикинов: [21, с. 222; 22, с. 76, табл. I, 16 – 18]. Дата: 500 – 450 гг. до н. э.

2) Свинья, стоящая влево, на тунце. Дата: 500 – 460 гг. до н. э. Аналогии в Мирмекийском кладе кизикинов: [23, №№ 60 – 62].

3) Обнажённый безбородый воин, припавший на одно колено, в коринфском шлеме с султаном, проверяет стрелу. Лук – висит на левой

руке, сзади – туец в вертикальном положении. Дата: 500 – 460 в. до н. э. Аналогии в Мирмекийском кладе кизикинов: [23, № 76].

4) Обнажённый юноша влево, припавший на левое колено, правая нога вытянута вперёд, в правой руке держит петуха, левая рука занесена назад, внизу туец, влево. Дата: V в. до н. э.

На остальных монетах, по словам находчика, были изображения богини Ники, мужской фигуры, сфинкса, головы льва в фас, головы в шлеме, свиньи. Большинство монет имеет хорошие аналогии.

На Rv всех монет – вдавленный квадрат, делящийся в свою очередь на маленькие 4 квадрата. Все они – V в. до н. э.

[12, с. 41, №№ 1 – 4].

*V. с. Мельники Чигиринского района Черкасской области
Мотронинское городище скифской эпохи (?)*

18) Бронзовый **ольвийский “дельфин”**. Дата: V – IV вв. до н. э. Находка 2003 г. [12, с. 41, № 5].

19 – 20) Бронзовые **ольвийские “дельфины”**. Один обломан. Дата: V – IV вв. до н. э. Находка 2004 г. [12, с. 41].

*VI. сс. Жаботин-Михайловка-Грушковка Каменского района
Черкасской области
Поселение VII, V – IV вв. до н. э. в урочище Тарасова Криничка или
Шпили.*

21) Литой бронзовый **ольвийский “дельфин”**. По А.Г. Сальникову, такой тип – “реалистический”. Время их обращения – рубеж VI – V вв. до н. э. – 470 – 460 гг. до н. э. [24, с. 44 – 58], В.А. Анохин выпуск всех видов мелких анэпиграфических “дельфинов” относит к 3-ей четверти VI – до конца IV вв. до н. э. [16, с. 40].

Найден в 2009 году верхнем слое жилища, вместе с керамикой V – IV вв. до н. э. Хранится в Каменском историческом музее Каменского государственного историко-культурного заповедника. Не опубликован. Любезное сообщение директора музея Ю.Ю. Ляшко.

*VII. с. Ивановка Александровского района Кировоградской области
Селище скифского времени (VI в. до н. э.) в 1, 8 км к востоку от села.*

22) Литой бронзовый **ольвийский “дельфин”**. Сохранился целиком. Длина 3,5 см. Поверхность покрыта благородной патиной. VI – V вв. до н. э.

Найден в 2012 г. на вспаханной поверхности селища, га глубине 7 – 10 см. Хранится в частной коллекции. Не опубликован. Любезное сообщение А.П. Орлика, старшего научного сотрудника Рабочей группы редколлегии тома “Свод памятников истории и культуры Украины”, по Кировоградской области.

Днепровское Лесостепное Левобережье

Левобережная Приднепровская Террасовая Лесостепь

VIII. с. Градижск Глобинского района Полтавской области.

23) Медный **пантикапейский обол.**

Av: Голова бородатого Сатира в венке влево. На лице отпечаток части тавра – “звезда”. Вырезана в штемпеле. Rv: Сигмавидный лук, стрела. Ниже надпись – ПАН. Дата: 275 – 250 гг. до н. э. [19, с. 191, № 791].

Находка 1982 г. Хранится в Полтавском краеведческом музее. Поблизости расположено поселение скифского времени [25, с. 97].

IX. с. Кротенки Полтавского района Полтавской области Правый берег р. Ворскла, ниже двух поселений скифского времени у с. Гавронцы

24) Медный литой **ольвийский асс.**

AV: Голова Деметры в фас. Rv: Летящий орёл с дельфином в когтях. Над орлом надпись – ОЛВИН, внизу – буква Г. Монета патинирована, один из краёв нарушен, есть также отверстие небольшого диаметра для подвешивания. Диаметр монеты 6,5 см, вес 98,5 г. По В.А. Анохину, асс относится к серии монет 400 – 380 гг. до н. э. Подобные монеты: [16, с. 104, 106, табл.V, 70 – 71, VI, 73, VII, 75, 77, VIII, 77]. Прямая аналогия: [16, с.105, VI, 72]. В своё время А.Н. Зограф датировал такие монеты более поздним временем – 350 – 325 гг. до н. э. [18, с. 241, табл. XXXI, 4].

Монета хранится в частной коллекции.

X. с. Чеховка Чернобаевского района Черкасской области

25) Бронзовый **ольвийский “дельфин”.**

Дата – V – IV вв. до н. э. Найден на Днепре [12, с. 41].

Бассейн р. Сула

XI. Лубенищина, бассейн Сулы (точное место находки неизвестно).

26) Медный пантикапейский тетрахалк.

Av: Голова бородатого Сатира вправо. Rv: Надпись – ПАН, протома грифона влево, внизу – осётр. Дата, по А.Н. Зографу – 375–340 гг. до н. э. [18, № 16, с. 245, табл. XL, 18], по Д.Б. Шелову – около 330 – 315 гг. до н. э. [26, с. 216, табл. V, 57], по И.М. Станиславскому – 350 – 325 гг. до н. э. [19, с. 184, № 771].

Находка поступила в Полтавский краеведческий музей в 1906 г. [27, с. 89].

XII. с. Басовка Роменского района Сумской области. Басовское городище скифской эпохи.

В 2001 – 2003, 2010 – 2011 гг. с помощью металлодетекторов на небольшой глубине (до 04 м) было обнаружено примерно 26 античных бронзовых монет. Сведения о 21 из них – достоверны. Большая часть монет найдена на плато в урочище Башта, в районе основного укрепления городища, меньшая на площадке, в урочище Аршавское, ближе к речке Хмелевка. Из 21 монеты лишь одна является пантикапейской – обол 300 – 275 гг. до н. э. (Av: Голова безбородого Сатира влево. Rv: Надпись – голова быка влево, надпись – ПАН). Все остальные монеты – ольвийские “борисфены”. Для изучения удалось получить лишь 6 экземпляров. Все остальные – в частных коллекциях.

27-28) Бронзовые ольвийские “борисфены” одного типа

Av: Голова речного бога Борисфена влево. Rv: Надпись – ОЛВІО в перевёрнутом виде. Ниже – лук в горите, под ним – секира, внизу монограмма ФІ. Вес одной из монет 10,16 г. Сохранность обеих – хорошая. Относятся к группе ІА, АЕ, по П.О. Карышковскому. Прямая аналогия: [15, табл. II, 11 – 12]. Дата: 325 – 300 гг. до н. э.

Находки 2010 – 2011 гг. Частная коллекция.

29) Бронзовый ольвийский “борисфен”.

Av: Голова речного бога Борисфена влево. Rv: Надпись – ОЛВІО в перевёрнутом виде. Ниже – лук в горите, под ним – секира, монограмма не читается. Вес: 9,28 г. Сохранность – средняя. Группа II В, по П.О. Карышковскому [15, с. 65, табл. II, 11 – 12]. Дата: 325 – 300 до н. э.

Находка 2010 – 2011 гг. Частная коллекция.

30) Бронзовый ольвийский “борисфен”.

Av: Голова речного бога Борисфена влево. Rv: Надпись – ОЛВІО в перевёрнутом виде. Ниже – лук в горите, под ним – секира, монограмма ГЕ. Вес: 9,81 г. Сохранность – плохая. Группа I А, АЕ, по П.О. Карышковскому. Прямая аналогия: [15, табл. I, 6]. Дата: 325 – 300 до н. э.

Находка 2010 – 2011 гг. Частная коллекция

31) Бронзовый ольвийский “борисфен”.

Av: Голова речного бога Борисфена влево. Rv: Надпись – ОЛВІО в перевёрнутом виде. Ниже – лук в горите, под ним – секира, монограмма AP. Вес: 4,06 г. Сохранность – хорошая. Тип X, по П.О. Карышковскому. Прямая аналогия: [15, табл. XI, 8 – 9]. Дата: 260 – 250 до н. э.

Находка 2010 – 2011 гг. Частная коллекция.

32) Бронзовый ольвийский “борисфен”.

Av: Голова речного бога Борисфена влево. Rv: Надпись – ОЛВІО в перевёрнутом виде. Ниже – лук в горите, под ним – секира, монограмма AP (?). Вес: 5,05 г. Сохранность изображений – хорошая. Тип X, по П.О. Карышковскому. Прямая аналогия: [15, табл. XI, 8 – 9]. Дата: 260 – 250 до н. э.

Находка 2010 – 2011 гг. Частная коллекция.

XIII. с. Березоточа Лубенского района Полтавской области в районе поселения скифского времени

33) Электровый литой статер из малоазийского г. Кизик, **Т.Н. КИЗИКИН.**

Av: Коленопреклоненный юноша (на левом колене) влево, держащий правой рукой за хвост тунца. Rv: вдавленный квадрат, разделённый в свою очередь на 4 более маленьких квадрата. Прямые аналогии изображению на аверсе нам не известны. Наиболее близкие происходят из Орловского клада кизикинов, на котором представлен бегущий юноша с тунцом в руке [22, с. 75, табл. I, 5] и Мимекийского клада, где на монете – юноша в аналогичной позе, но с двумя рыбами в руках [23, табл. XI, № 6].

Дата: 500 – 460 гг. до н. э. Частная коллекция.

34) Электровый литой статер производства – Лампсак, Мизия, **Т.Н. КИЗИКИН.**

Av: Протома Пегаса влево, ниже под ногами – ветвь с продолговатым плодом. Rv: три вдавленных квадрата. Прямая аналогия: [18, с. 230, табл. II, 5]. См. также монету в собрании Государственного Эрмитажа: [23, табл. XI, № 121].

Дата: около 500-450 гг. до н. э. Частная коллекция.

Бассей р. Псёл

*XIV. с. Кнышовка Гадяцкого района Полтавской области
Кнышевское городище скифского времени*

35) Бронзовая македонская монета Филиппа II.

Найдена при раскопках городища в 1981 г., нижнем горизонте, с материалами середины IV в. до н. э. Av: голова Аполлона в лавровом венке в профиль вправо. По краю изображения – мелкие точки. Rv: Изображение всадника вправо, сверху просматриваются буквы – ППΥ. Относятся к 1-му (Филиппову) типу. Дата: 359 – 323 гг. до н. э. [28, с.52 – 53, табл. I, 5 – 18, II, 1 – 18, III, 1 – 5; 29, с. 87].

[30, с. 156, мал. 1].

Бассейн р. Ворска*XV. Бельское городище Восточное укрепление*

36) Литой бронзовый **ольвийский “дельфин”** (передняя часть обломана). Чёткой датировки монета не имеет. А.Г. Сальников определяет данную форму “дельфина” как “схематическую” и относит к 3-ей четверти V в. до н. э. Находка – май 2000 г.

[11, с. 173, Рис.1, 2].

37) Бронзовая ольвийская монета.

Av: Голова Деметры в венке вправо. Rv: Орёл с поднятой головой м прижатими к телу крыльями, держаний в лапах колос. Под ним надпись – ОЛВЮ, справа в поле буква – А. По П.О. Карышковскому, это особая подгруппа Ту, входящая в первую в истории Ольвии серию чеканенных монет, датированную примерно 385/380 – 360/355 гг. до н. э. [31, с. 92 – 93, 98 – 99].

Находка – май 2000 г.

[11, с.173, Рис.1, 3].

38) Бронзовая ольвийская монета, так называемый “борисфен”.

Av – голова бородатого божества (Борисфена) влево. Rv – Лук в горите и секира, справа надпись – ОЛВЮ, слева монограмма ЭК. Распространённый тип ольвийских монет. Найденная монета относится к I группе, по П.О. Карышковскому) и датируется им 330–320 гг. до н. э. [17, с. 76, табл. 4]. В.А. Анохин предлагает иную датировку – 300 – 280 гг. до н. э. [16, с. 40].

Находка – май 2000 г. [11, с. 173, Рис. 1, 4].

39) Медный пантикапейский обол.

Av: Голова бородатого Сатира в венке влево. Rv: Лук, стрела и ниже надпись – ПАНТИ. Монета конца правления Перисада I. 314 – 310 гг. до н. э [32, с. 78, рис.3, 2; 1, с. 126].

Западное укрепление

40) Литой бронзовый **ольвийский “дельфин”** (сохранилась средняя часть). По А.Г. Сальникову, такой тип – “реалистический”. Время их обращения – рубеж VI – V вв. до н. э. – 470 – 460 гг. до н. э. [24, с. 44 – 58]. В.А. Анохин выпуск всех видов мелких анэпиграфических “дельфинов” относит к 3-ей четверти VI – до конца IV вв. до н. э. [16, с. 10].

Находка – лето 2000 г. [11, с. 173, Рис. 1, 1].

41) Литой бронзовый **ольвийский “дельфин”**.

Найден археологической экспедицией Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина под руководством И.Б. Шрамко в 2008 г., случайно, на вспаханной поверхности. Не опубликован [33, с. 324].

42) Медная **пантикапейская монета**.

Av: Голова бородатого Сатира венке влево. Rv: Голова осетра вправо и под ним надпись – ПАН. Серия II-15, по В.А Анохину (мелкая разменная монета), относящаяся к концу правления Сатира I – 393 – 389 гг. до н. э. Находка 1994 – 1999 гг. [10, с. 23, рис.1].

*XVI. Селище эпохи бронзы, скифского времени и роменской культуры
у с. Лукищино
(Полтавский р-он, реки Ворскла-Днепр)*

43) Медная разменная **монета Ольвии – халк (?)**.

Av: изображение невыразительно типа завитка. Rv: дельфин и не сохранившееся изображение вправо. Надпись не сохранилась или не прочеканилась. Вес 3, 4 г. Дата – между 400 – 380 гг. до н. э. [16, с.105, табл.4, 33, 56 – 59].

Находка – весна 2012 г.

[34, с. 84 – 85, рис.1, 5].

Бассейн р. Северский Донец

XVII. с. Коропово Змиевского района Харьковской области

44–46) Три медных **пантикапейский тетрахалка**.

Av: Голова бородатого Сатира вправо. Rv: Надпись – ПАН, протома грифона влево, внизу – осётр. Дата, по А.Н. Зографу – 375 – 340 гг. до н. э. [18, с. 245, табл. XL, 18], по Д.Б. Шелову – около 330 – 315 гг. до н. э. [26, с. 216, табл. V, 57], по И.М. Станиславскому – 325 – 300 гг. до н. э. [19, с. 184, № 771]. [35, с. 16].

47) **Серебряная фракийская тетрадрахма правителя Лисимаха.**
Конкретный тип не ясен. Предположительная дата – 297 – 281 гг. до н. э. [29, с. 80].
[35, с.16 – 17].

XVIII. с. Гряково Чутовского района Полтавской области, стык бассейнов Ворсклы и Орели (междуречье Орчика и Коломака)

48) **Бронзовая македонская монета Филиппа II.**
Av: голова Аполлона в лавровом венке в профиль вправо. По краю изображения – мелкие точки. Rv: Изображение всадника вправо, сверху просматриваются буквы, последние – IV. Прочсть все затруднительно. Находка 1897 г. Монета относится к 1-му (Филиппову) типу. Дата: 359 – 323 гг. до н. э. [28, с.52 – 53, табл. I, 5 – 18, II, 1 – 18, III, 1 – 5; 29, с. 87].
[35, с. 17].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 182 с.
2. Русяева А., Одрин А. Торговые и культурные приоритеты Милета в Северном Причерноморье в VI в. до н. э. // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Ч.2. – СПб., 2001. – С.44 – 49.
3. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н. э. – К., 1999. – 423 с.
4. Гаврилюк Н.А. Степная Скифия VI – III вв. до н. э. – Автореф. дисс. на соиск. уч. степени докт. ист. наук. – СПб., 2000. – 49 с.
5. Гаврилюк Н.А. Экономика и быт степных скифов // Великая Скифия. Учебное пособие. – Киев-Запорожье, 2002. – С.86 – 97.
6. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К.: Наукова думка, 1990. – 88 с.
7. Мурзин В.Ю. Происхождение и ранняя история скифов. – Автореф. дисс. на соиск. уч. степени докт. ист. наук. – К., 1992. – 33 с.
8. Граков Б.Н. Скифы. – М.: Издательство МГУ, 1971. – 169 с.
9. Анохін В.О. Торгівля і грошовий обіг // Археологія Української РСР. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 424.
10. Максименко Г.М., Супруненко О.Б. Боспорська монета із Західного укріплення Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – № 2. – С. 23 – 24.
11. Бейдин Г.В., Лизунов А.Г. Новые находки античных монет на Бельском городище // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С.173–174.
12. Шостопал А.В. Скарби Черкащини. – Черкаси, 2007. – 120 с.
13. Русяева А.С. Проникновение эллинов на территорию Украинской лесостепи в архаическое время (к постановке проблемы) // ВДИ. – 1999. – № 4. – С. 84 – 97.
14. Брашинский И.Б. Торговля // Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1984. – С. 174 – 186.

15. Карышковский П.О. Ольвийские “борисфены” // Нумизматика и сфрагистика. – 1968. – № 3. – С.62 – 85.
16. Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.
17. Карышковский П.О. Монеты Ольвии: очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху – К.: Наукова думка, 1988. – 167с.
18. Зограф А.Н. Античные монеты // МИА. – 1951. – № 16. – 263 с.
19. Станиславский И.М. Античные монеты Северного Причерноморья VI – I вв. до н. э. – М., 2003. – 244 с.
20. Булатович С.А. Клад кизикинов из Ольвии // СА. – 1970. – № 2. – С. 222 – 224.
21. Булатович С.А. Клад кизикинов из Орловки // ВДИ. – 1970а. – № 2. – С. 73 – 86.
22. Мирмекийский клад. Новые открытия на Боспоре Эрмитажской археологической экспедиции. Каталог выставки. – СПб., 2004. – 119 с.
23. Сальников О.Г. Ольвійські “рибки”: початковий етап ольвійського грошового обігу // Матеріали по археології Северного Причерноморья. – 1959. – Вып.2. – С. 44 – 58.
24. Супруненко А.Б. Обол // Полтавський археологічний збірник. – 1993. – Вип.1. – С. 97.
25. Шелов Д.Б. Монетное дело Боспора VI–II веков до нашей эры. – М.; Издательство Академии наук СССР, 1956. – 221 с.
26. Кулатова І.М. Тетрахалк // Полтавський археологічний збірник. – 1993. – Вип.1. – С. 89.
27. Димитров К., Пенчев В. Севтополис. Том II. Антични и средновековни монети. – София: Българска академия на науките, 1984. – 161с.
28. Пейков А. Каталог на монетите от Тракия. Част. 1. – Велико Търнево, 2011. – 174
29. Гавриш П.Я. Бронзова антична монета з Книшівського городища // Полтавський археологічний збірник. – 1995. – Вип. 3. – С. 155 – 15.
30. Карышковский П.О. Из истории монетного дела Ольвии в первой половине IV в. до н. э. // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – К., 1978. – С.83 – 99.
31. Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 82 – 112.
32. Шрамко И.Б. Исследование зольника 10 на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009. – С. 324.
33. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Деякі знахідки з Поворскля та Приорілля // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – Київ-Полтава, 2013. – С. 82 – 105.
34. Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н. Клады и монеты Харьковщины. – Харьков: Курсор, 2007. – 122 с.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Скорый Сергей Анатольевич – доктор исторических наук, профессор, заведующий Отделом археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины, Киев.

Научные интересы: археология раннего железного века Восточной Европы, вопросы этнокультурной истории племён предскифского и скифского периода, киммерийцы, скифы.

Зимовец Роман Витальевич – кандидат философских наук, научный сотрудник Института философии НАН Украины, Киев. Философ, историк.

Научные интересы: западноевропейская философия, социальная философия, философия культуры, искусство скифской эпохи.

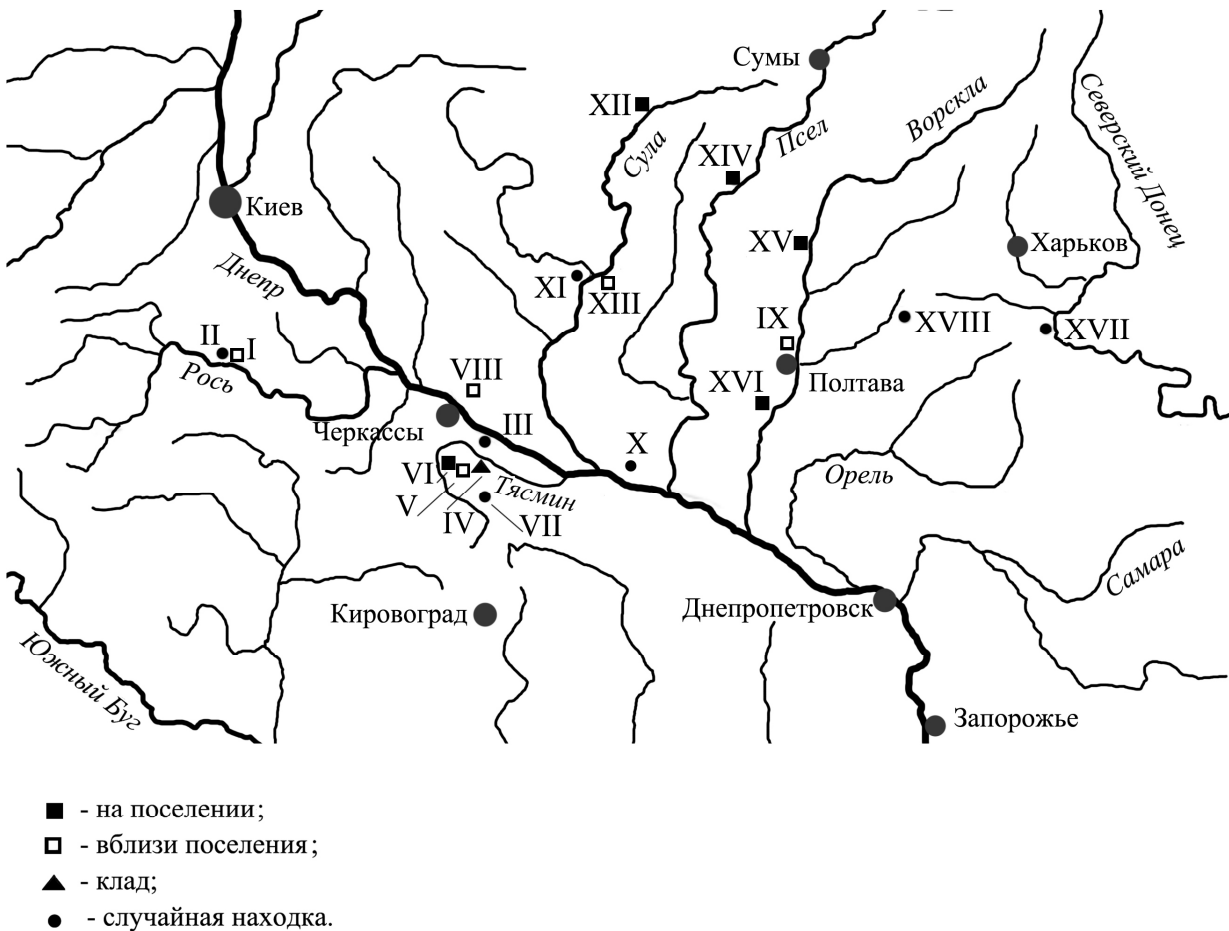

Рис. 1. Пункты находок античных монет на территории Восточноевропейской Лесостепи: I – хутор Новоселица, вблизи г. Тараща Киевской области; II – с. Владимировка Таращанского района Киевской области; III – с. Леськи Черкасского района Черкасской области; IV – с. Медведовка Чигиринского района Черкасской области; V – с. Мельники Чигиринского района Черкасского области; VI – сс. Жаботин-Михайловка-Грушковка Каменского района Черкасской области; VII – с. Ивановка Александровского района Кировоградской области; VIII – с. Градижск Глобинского района Полтавской области, IX – с. Кротенки Полтавского района Полтавской области; X – с. Чеховка Чернобаевского района Полтавской области; XI – Лубенщина, бассейн Сулы; XII – с. Басовка Роменского района Сумской области; XIII – с. Березоточа Лубенского района Полтавской области; XIV – с. Кнышовка Гадяцкого района Полтавской области; XV – Бельское городище (Полтавская, частично – Сумская области); XVI – с. Лукишино Полтавского района Полтавской области; XVII – с. Коропово Змиевского района Харьковской обл; XVIII – с. Гряково Чутовского района Полтавской области.

УДК 94 (477); 902.2

МАЙСТРИ-ЛИВАРНИКИ В ОБОЗІ СКІФСЬКОГО ВІЙСЬКА

Сергій ОЛЬГОВСЬКИЙ (Київ)

В статті аналізуються знахідки ливарних форм для відливання наконечників стріл у Передній Азії та на території України, які яскраво свідчать, що під час дальніх походів в обозі скіфського війська працювали власні майстри ливарники, які в повному обсязі забезпечували воїнів таким важливим і масовим видом озброєння, як наконечники стріл.

Ключові слова: ливарні форми, наконечники стріл, бронзоливарне ремесло.

В статті аналізуються находки литейних форм для отливки наконечников стрел в Передней Азии и на территории Украины, которые свидетельствуют, что во время дальних походов в обозе скифского войска работали свои же скифские мастера литейщики, которые в полном объеме обеспечивали воинов таким важным и массовым видом вооружения, как наконечники стрел.

Ключевые слова: литейные формы, наконечники стрел, бронзолитейное ремесло.

The article is devoted to the analyses of the findings of molds for casting arrowheads in Southwest Asia and on the territory of Ukraine, which show that during distant campaigns their own Scythian master-casters worked in train of the Scythian troops, and fully provided warriors with such an important and mass type of weapon as arrowheads.

Key words: foundry mold, arrow-heads, Bronze casting craft.

Бронзові наконечники стріл являються найбільш чисельними знахідками на скіфських пам'ятках, що свідчить не тільки про популярність і широке розповсюдження такого виду озброєння, як лук і стріли, але і про розвинене бронзоливарне виробництво у скіфів, що було обов'язковою умовою забезпечення скіфських воїнів цими виробами.

Враховуючи саме велику кількість знахідок наконечників стріл у Північному Причорномор'ї Б.М. Граков зробив висновок про розвинене виробництво і високу техніку бронзоливарного ремесла у скіфів і в грецьких колоніях [1, с. 76. 77]. Хоча висновок цей підтверджувався автором знахідками всього трьох ливарних форм [1 с. 123]. Мались на увазі два фрагменти ливарних форм із зібрання Національного музею історії України, що потрапили туди із колекції Б.І. Ханенка [8, с. 161] і фрагмент ливарної форми із розкопок Ольвії. [6, с. 43]. Два перші фрагменти датуються IV ст. до н. е., а ольвійський екземпляр – V ст. до н. е.

Відомі були і знахідки ливарних форм для відливання наконечників стріл і у Передній Азії. Так із Мосула, у південному Іраку походить чудово збережена складна форма VI ст. до н. е., в якій відливались три трилопатеві наконечники стріл [10, с. 162]. а в Кархеміші на півночі Сирії було знайдено тристулкову форму VII ст. до н. е., в якій відливався один трилопатевий наконечник стріли [12, с. 125]. На території ж України форми VII–VI ст. до н. е. донедавна відомі не були, тому при побудові історичних реконструкцій дослідники використовували передньоазійські форми, не зосереджуючи увагу на питанні, кому вони належали і хто виготовляв наконечники стріл для скіфських воїнів. Особливо часто автори робили посилання на форму з Мосула (рис. 1).

Британські експериментатори навіть намагались визначити продуктивність цієї форми, вважаючи, що в ній спочатку відливались воскові моделі, за якими потім виготовлялись бронзові наконечники. При

цьому, на їх думку, кваліфікований майстер з помічниками міг виготовити до 10 тис. наконечників за тиждень [11, с. 17 – 22]. Це припущення із посиланням на роботу Л. Ундервуда повторив у своїй праці і Є.В. Черненко, втім не висловивши при цьому власної думки з цього приводу [7, с. 96].

Рідше робились посилання на форму з Кархеміша. Б.Б. Піотровський в своїй фундаментальній праці “Історія и культура Урарту”, з посиланням на працю Ч. Вулли, присвятив цій знахідці лише одну коротку фразу, відзначивши знахідки великої кількості скіфських наконечників стріл з ливарною формою [5, с. 270) Малюнка або фотографію при цьому автор не представив і надалі автори повторювали фразу Б.Б. Піотровського, але посилались при цьому на публікацію Ч. Вулли (см. напр. 7, с. 95].

У 2000 р. на території Західного укріплення Більського городища, в центральній його частині, було випадково знайдено бронзову стулку ливарної форми, в якій відливались два архаїчних наконечники стріл з лавролистою голівкою. Один наконечник був дволопатевий, другий – трилопатевий з гачком-зачіпкою (рис. 2). Б.О. Шрамко, публікуючи цю знахідку, порівнює її із формою з Кархеміша. При цьому він чомусь вважає, що в останній відливались два наконечники, хоча на ілюстрації в книзі Ч. Вулли чітко видно, що це дві втулки від однієї форми, сфотографовані поруч, і форма слугувала для відливання лише одного наконечника (рис. 3).

Про те, що у кархемішській формі відливались два наконечники, пише і В.Ю. Мурзін, ймовірно користуючись інформацією із статті Б.О. Шрамко, а не першоджерелом Ч. Вулли [3, с. 57]. Цей автор, як і Є.В. Черненко, посилаючись на припущення британського дослідника Л. Ундервуда, також пише про відливання в цій формі спочатку воскової моделі і про те, що шість майстрів при такій технології могли за місяць виготовити 500 тис. бронзових наконечників, переробивши при цьому 2 т метала [3, с. 58]. Але за простим розрахунком виходить, що при цьому наконечники повинні були важити всього 4 – 5 г, вага надто мала для використання таких стріл в бою і на полюванні. Непереконливість припущення про виготовлення проміжної моделі відзначає і Б.О. Шрамко, оскільки для виготовлення наконечників, на його думку, такі моделі не потрібні. Вони не могли покращити процес їхнього виготовлення у металевій формі і зробити більш рентабельним її використання [9, с. 165]. Дійсно, для відливання воскових позитивів достатньо було виготовити форму з глини, або ж навіть із дерева, а не витратити для цього дорогий метал, час і енергію.

Більська ж форма за своїми зовнішніми характеристиками більше схожа на форму з Мосула. На фотографії чітко видно скошену на 45 градусів грань з правого боку, де відливався трилопатевий наконечник,

що передбачало наявність бокової стулки, чого не видно на малюнку в публікації Б.О. Шрамко [9, с. 164, рис. 1 – 2]. Ліворуч такого скосу немає, грань сточено під прямим кутом, оскільки у другому негативі відливався дволопатевий наконечник. Це свідчить, що форма було тристулкова і принцип її використання такий же, як і мосульської. Відмінність полягає лише в тому, що в мосульській формі відливались три наконечники, а у більській – два.

В Кархеміші форму було виявлено в приміщенні “Е”, яке, за свідченням Ч. Вуллі, по суті, утворювало один будинок разом із приміщенням “Д”, в якому було знайдено трилопатеві наконечники, аналогічні тим, що відливались у формі (рис. 4), а також багато речей єгипетського походження, в тому числі бронзову статуетку Осіріса [12, с. 127].

Разом з формою в приміщенні “Е” було виявлено два безформні зливки переплавленої бронзи. Про рештки плавильної печі в книзі Ч. Вуллі нічого не сказано, але слід враховувати, що східна частина будинку і прилягаючого до нього двору, як свідчить автор, були зруйновані при будівництві на початку ХХ ст. залізничного полотна і виключати можливість існування її не слід [12, с. 129 – 130]. Зрозуміло одне, приміщення “Д”, і “Е”, були єдиним комплексом виробничого призначення. Можливо ливарники тут не тільки працювали, але й мешкали, про що свідчать артефакти побутового характеру – керамічний посуд для зберігання їжі, фрагменти кераміки і бронзова сітула.

Про форму в тексті книги сказано, що вона складалась із трьох сегментів, кожен з яких мав довгу ручку з тильного боку (рис. 5). Сегменти з'єднувались разом і тримались завдяки тому, що їх поміщали в круглий отвір піддона з вертикальним загостреним стрижнем в центрі, який слугував для формування втулки, як це робилось з мосульською формою. Розплавлений метал заливали у конусоподібний отвір у верхній частині [12, с. 131]. Тобто принцип її використання був такий же, як і у форм з Мосула і Більського городища, з тією тільки різницею, що в кархемішській формі відливався лише один наконечник. Крім того, в книзі Ч. Вуллі йдеться про три стулки, а на ілюстрації поміщено тільки дві і не зрозуміло, про третю стулку автор пише, припускаючи її наявність, чи їх було дійсно три і було вирішено не перевантажувати ілюстрацію, враховуючи відсутність розбіжностей у виробках.

Таким чином, однотипність ливарних форм за принципом використання і виробленої продукції із Мосула, Кархеміша і Нільського городища, дозволяє з великим ступенем вірогідності припустити, що крім ливарників в стаціонарних ремісничих центрах Північного Причорномор'я, в обозі скіфського війська працювали майстри, які виконували деякі роботи в похідних умовах. Принаймні вони повною мірою забезпечували

скіфських лучників наконечниками стріл під час кочування або у військовому поході. Крім відомостей про ливарну форму стріли в Кархеміші Б.Б. Піотровський, із посиланням на працю англійського археолога Флиндерса Петрі, пише про велику кількість скіфських наконечників з розкопок у Джерарі в південній Палестині, як дволопатових так і трилопатових. За його свідченням, в Єгипті трилопатові і тригранні наконечники також виявлені у порівняно великій кількості, головним чином, у північній частині і припущення про самостійне виникнення цього типу стріл в різних районах не може бути визнаним [5, с. 270 – 271]. Звичайно, ці наконечники стріл виготовлялись скіфськими майстрами, які працювали в обозі війська під час передньоазійського походу, з географією якого співпадають знахідки скіфських наконечників.

Під час 28-річного перебування у Малій Азії такі майстри, ймовірно, орендували в містах приміщення, або займали їх на правах переможців, де облаштовували майстерні і працювали в стаціонарних умовах, як це було, наприклад, в Ольвії [4, с. 95 – 96]. В такому разі знаходить пояснення виявлення в приміщенні “Д”, в Кархемиші статуетки єгипетського божества та інших речей єгипетського походження, про що було сказано вище і що погоджується із інформацією Геродота про перебування скіфів на кордоні Єгипетського царства і відкуп фараона Псаметтіха. Припущенням про роботу ливарників в обозі скіфського війська можна пояснити і випадкові знахідки ливарних форм IV ст. до н. е. у Подніпров’ї, в місцях де немає ніяких інших слідів металообробки, про які йшлося вище. До речі, і більську стулку ливарної форми було знайдено за межами Східного і Західного укріплень Більського городища, які вважаються потужними ремісничими центрами, щоправда Західне укріплення меншою мірою. Тому можна припустити, що її загубив майстер з обозу якогось племінного війська, яке тимчасово перебувало на території Великого Більського городища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Граков Б.Н. Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов // Техника обработки камня и металла. – М., 1930. – С. 70 – 90.
2. Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. – МИА. – № 36. – 1954. – 237 с.
3. Мурзин В.Ю. Скифский рассказ Геродота. – К., 2013. – 244 с.
4. Ольговський С.Я. Скіфо-антична металообробка архаїчного часу. – К., 2011. – 214 с.
5. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. – СПб, 2011. – 654 с.
6. Фурманська А.І. Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП УРСР. – Т. VII. – 1958. – С. 40 – 60.
7. Черненко Е.В. Скифские лучники. – К., 1981. – 166 с.
8. Штігельман Ф. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею // Археологія. – Т. I. – 1947. – С. 161 – 164.
9. Шрамко Б.А. Новая лиетийная формочка с бельского городища: к истории

вооруження племен Скифії // РА. – 2002. – № 1. – С. 163 – 166.

10. Coghlan H.H. Casting moulds made in metal. – Man, 1952. – Vol. 52. – P. 162 – 163.

11. Underwood L. Bronze age technology in Western Asia and Northern Europe. Part 1. – Man, 1958. – Vol. 58. – P 17 – 22.

12. Wolley Ch. L. Carshemish. Report on the excavation at Jerablus on Behalf of the British Museum. – Part II. – The defences. – London, 1921. – 143 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольговський Сергій Якович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії і музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв.

Наукові інтереси: давнє бронзолivarне ремесло.

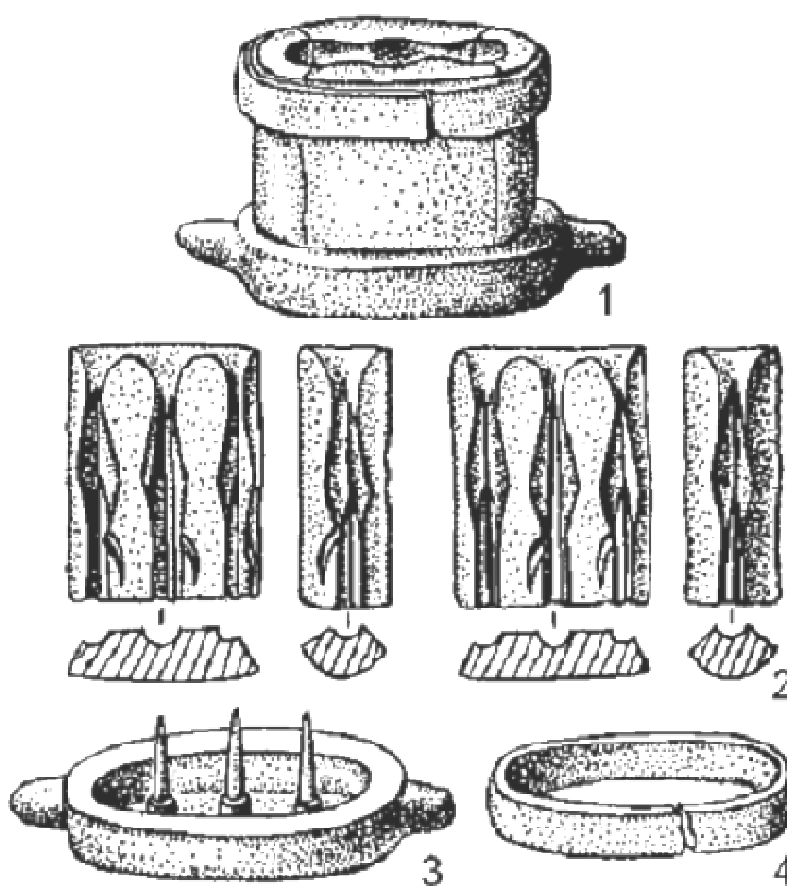

Рис. 1. Ливарна форма з Мосула (Ірак): 1 – загальний вигляд; 2 – стулки; 3 – дно; 4 – обойма.

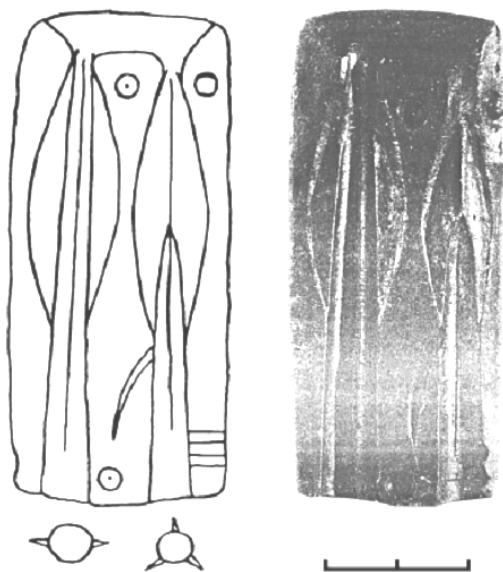

Рис. 2. Стулка ливарної форми із Західного укріплення Більського городища

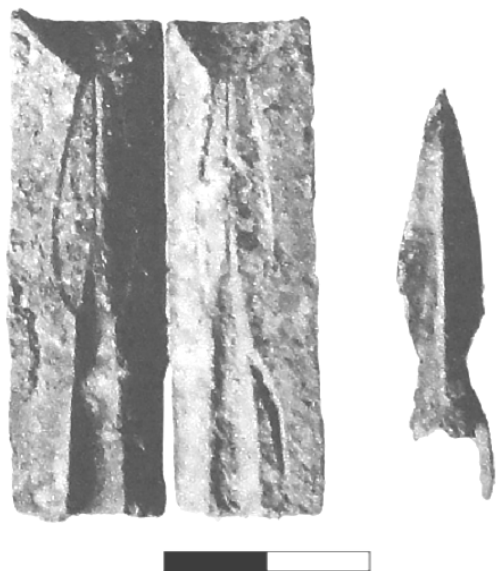

Рис. 3. Ливарна форма з відлітою стрілою із Кархемиша, буд. "Е"

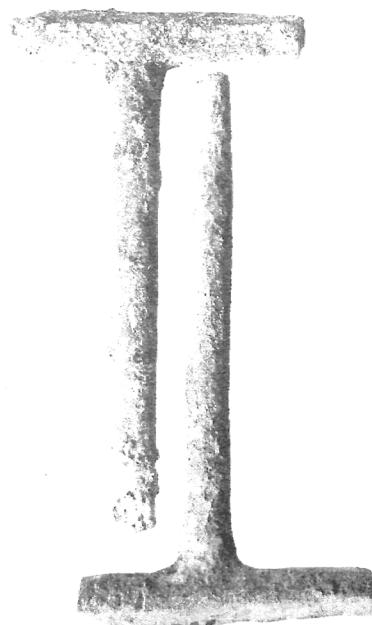

Рис. 5. Стулки ливарної форми з Кархемиша. Вигляд збоку.

Рис. 4. Наконечники стріл з Кархемиша, приміщення "Р"

УДК 904.4(477.5) “638”

ГОРОДИЩА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ В ПУТИВЛЬСЬКОМУ ПОСЕЙМ’

Дмитро КАРАВАЙКО (Київ)

За доби раннього заліза ріка Сейм була своєрідним кордоном між культурами лісостепу та лісу. Торгово-обмінні зв'язки, військові сутички, етнічні змішування та інші – все це притаманне будь-якій контактній зоні, де зіштовхувалися два різні світи. Українська течія ріки, зокрема Путивльський регіон, вивчена вкрай слабо, особливо в порівнянні з Курським Посейм'ям. З огляду на це, актуальним та своєчасним є введення в науковий обіг нових матеріалів, отриманих у результаті робіт 2012 р. Зняття детальних топографічних планів городищ дозволило більш повно уявити характер укріплень поселень. Отриманий під час розкопок матеріал суттєво розширює наше уявлення про місцеве населення того часу. Разом з тим ряд питань залишається відкритим, що і обумовлює актуальність подальших досліджень.

Ключові слова: ранній залізний вік, городища, кераміка.

В епоху раннього заліза ріка Сейм була своєрідною границею між культурами лісостепу та лісу. Торгово-обмінні зв'язки, військові сутички, етнічне змішування та інші – все це являється характерною рисою будь-якої контактної зони, де зустрілися два різних світи. Українська течія ріки, і в частині Путивльського регіону, вивчена дуже слабо, особливо в порівнянні з Курським Посейм'єм. Виходячи з цього, актуальним і своєчасним є введення в науковий обіг нових матеріалів, отриманих в результаті робіт 2012 г. Зняття детальних топографічних планів дозволило більш повно уявити характер укріплень поселень. Отриманий під час розкопок матеріал суттєво розширює наше уявлення про місцеве населення того часу. Разом з тим ряд питань залишається відкритим, що і обумовлює актуальність подальших досліджень.

Ключевые слова: ранний железный век, городища, керамика.

Seim river was a kind of boundary between the forest-steppe and forest cultures at the Early Iron Age. Trade and exchange communications, military clashes, ethnic mixing, etc. - all of this are features of any contact zone, where two different worlds collide. Ukrainian flow of the river, and Putivl region in particular, is extremely little studied, especially in comparison with the Kursk Seim basin region. Correspondingly, introduction of new materials, derived as a result of works in 2012, into the scientific usage is relevant and timely. Shooting of detailed topographic maps of the settlements has allowed to make a more thorough study of the settlements' fortifications nature. Material obtained during the excavations expands our understanding of the local population of that time significantly. And meanwhile, a number of questions remains open, that causes the relevance of further researches.

Keywords : Early Iron Age, settlements, ceramics.

Відповідно до сучасного географічного районування р. Сейм є північною частиною Лісостепоного Лівобережжя. Загальна площа басейна ріки з більш ніж 900 притоками складає 27500 кв. км. Ця територія, з одного боку, є найбільш північним ареалом пам'яток лісостепоного кола скіфського часу, а з іншого – городищ лісової юхнівської культури. Власне Сейм є зоною контактів двох різних світів, двох різних культур лісу та лісостепу. Яким чином відбувалася їхня взаємодія та чи була вона взагалі, хто перший заселив цю територію, що собою являє населення басейну р. Сейм за доби раннього заліза й яка його подальша доля – ці та багато інших питань залишаються слабо вивченими та потребують окремого дослідження.

Ступінь дослідження пам'яток Сейму нерівномірна. На Курську область РФ припадає 65 % території басейну ріки. Саме в цьому регіоні проводилися найбільш масштабні роботи. Достатньо згадати повністю досліджені та введені в науковий обіг городища Кузіна гора [1], Мариця [2], Переверзево I [3], не кажучи про значні роботи на багатьох інших

пам'ятках. Гірша ситуація з територією українського Посейм'я, й, зокрема, в межах Путивльської течії ріки. Майже всі дослідження тут мали поверхневий характер. У повоєнний час городища оглядав та збирав на них підйомний матеріал І.І. Ляпушкін [4; 5]. Навіть не проводячи широкомасштабних розкопок, спираючись переважно на дані розвідок, дослідник зробив ряд важливих висновків щодо часу заселення території, особливостей матеріального комплексу пам'яток. Деякі з цих положень були обґрунтовано розкритиковані [6], інші є актуальними й сьогодні. На особливу увагу заслуговує каталог пам'яток І.І. Ляпушкіна [7; 5], який, безумовно, є відправною точкою при дослідженні городищ Сейму.

Розкопки на двох городищах – у с. Воргол та поселенні Харивка – провів Д.Т. Березовець [8, с. 58 – 63]. До результатів цих робіт повернемося нижче. Тут зазначимо, що дослідник був фахівцем зі слов'яно-руської археології й, на жаль, матеріали раннього залізного віку не були введені в науковий обіг належним чином. Д.Т. Березовець оглянув та працював на ще кількох городищах Путивльського Посейм'я з шарами скіфського часу [8, с. 58; 9, с. 13 – 14; 10, с. 242 – 250; 11, с. 32 – 35].

Розкопки з метою вивчення пам'яток раннього залізного віку були проведені лише на одному поселенні цього регіону. В 1950 р. на городищі Ширяєво В.А. Іллінською було закладено розкоп 160 кв. м. та зроблено розріз рову [12]. Отримані матеріали з цієї та деяких інших пам'яток дозволили дослідниці зробити важливий висновок: “Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхнівської культурою лісних городищ Десни” [12, с. 121].

Нарешті, не можна не згадати розвідки по Сейму О.М. Мельниковської [13, с. 1 – 4]. Проведені нею дослідження дозволили говорити про достатньо широке розповсюдження пам'яток юхнівської культури на Сеймі [14]. Разом з тим, відмічалось переважання скіфських матеріалів на ділянці Путивльської течії ріки [13, с. 4].

У наступні роки, у другій половині ХХ ст., розвідки на городищах вказаного регіону проводяться не систематично, до того ж фахівцями зі слов'яно-руської археології: О.В. Сухобоковим, Ю.Г. Моргуновим, В.В. Приймаком [15; 16, с. 17]. Нечисленні матеріали доби раннього заліза полишаються без належної уваги.

Останнім часом результати багаторічних досліджень городищ Сейму в короткому історіографічному огляді підвів О.О. Білінський [17]. Ним же введено до наукового обігу незначний керамічний матеріал з розкопок Д.Т. Березовця одного з городищ біля с. Воргол [18].

Отже, на сьогоднішній день пам'ятки Українського Посейм'я та, зокрема, Путивльського району вивчені недостатньо, а актуальність робіт у цьому напрямку очевидна. Окрім того, останнім часом активізувалася

діяльність грабіжників. Незаконне використання металошукачів призводить до того, що вироби з металу, які, подекуди, є добрим матеріалом для визначення дати, вилучаються з культурного шару та опиняються в приватних колекціях, або – як депаспортизовані – в фондах місцевих музеїв. Яскравим прикладом є городища у с. Воргол, які свого часу були співставлені з літописним Ворголом. Опосередковано це призвело до масових грабіжницьких розкопок, а відповідно й до сильної руйнації культурного шару¹.

Виходячи з вищесказаного, 2012 р. силами Путивльського Державного історико-культурного заповідника та Інституту археології НАН України було організовано експедицію з вивчення городищ раннього залізного віку на Сеймі. Було обстежено більше 10 городищ, а на 5 закладено розвідкові шурфи (Рис. 1). Самі городища невеликі: 0,1 – 2,3 га, в середньому – більше 1 га. Розташовані вони на високих (30 – 40 м) мисах правого берега Сейма або його приток, у більшості випадків – на певній відстані від русла (Рис. 2). За своїми розмірами, характером укріплень та розташуванням городища мають багато спільного з укріпленими поселеннями решти Лівобережного Лісостепу. Для порівняння: лісові юхнівські городища дещо менші за площею, розташовані в безпосередній близькості до ріки, та й укріплення, зазвичай, більш прості.

Городища Путивльського Посейм'я з напільного боку укріплені валом. Відносно майданчика поселення він сягає метра, подекуди більше, заввишки, а з боку поля вал являє собою високу кількаметрову, майже прямовисну “стіну”. Схили ескарповані. Більшість мисів мають не одну, а дві пологі стрілки, що плавно спускаються до заплави. Їх додатково укріплювали за допомогою ескарпу чи рову. Майданчик цих укріплених поселень не завжди рівний. Так, на городищі Линове центральне місце поселення знаходиться вище за верхівку самого валу (Рис. 2, 1). Закладений тут шурф не виявив насиченого матеріалом культурного шару, разом з тим кераміку в великій кількості знайдено в інших місцях. Не виключено, що подібна нерівність обумовлювала певний тип планування поселення. Відрізняється нерівністю й майданчик городища Нова Слобода II. Тут так само культурний шар мав слабку потужність (0,4 м), а самої кераміки знайдено вкрай мало.

Виходячи з розробок Моруженко А.О., такі мисові городища відносяться до найбільш численного I типу укріплених поселень. Вона ж відмічала велику кількість таких пам'яток саме на Сеймі [19, с. 161]. Єдиною істотною відмінністю городищ у межах Путивльського Посейм'я є те, що рів з напільного боку візуально не простежується. Вочевидь, це

¹ Матеріал, отриманий під час робіт 2012 р., дозволяє датувати одне з городищ часом не пізніше початку XI ст. н. е., а перша згадка про Воргол належить до початку XIII ст. н. е. Відповідно, літописне місто слід шукати в іншому місці.

можна пояснити з суто практичної точки зору. Завдяки височезному прямовисному валу, який, до того ж, міг мати й додаткові дерев'яні оборонні конструкції, поселення ставало в даному напрямку майже неприступним. Влаштувати тут рів означало зайві трудовитрати. З іншого боку, дослідники городищ Ширяєво та у с. Воргол – В.А. Іллінська та Д.Т. Березовець – стверджували, що рів на вказаних пам'ятках все ж є [12, с. 110; 8, с. 61]. Однак і тут певної ясності немає. Так, судячи з планів розкопів В.А. Іллінської, рів на Ширяєвському городищі знаходився не з напільного боку, а обмежував одну зі стрілок мису, які спускалися до заплави [12, рис. 1]. Подібна ситуація властива й іншим пам'яткам.

Не зовсім зрозумілим є опис розкопок рову на Східному Воргольському городищі, поданий Д.Т. Березовцем². Згідно з автором розкопок, рів мав коритоподібну форму завглибшки 3,5 м від сучасної поверхні. Ширина сягала 20 м, але простежено його лише на 5 м. Не зовсім зрозумілим є опис розрізу рову, який не був розкопаний повністю. Ще більше дивує факт наявності доволі широкого (20 м) рову на городищі загальною площею 1 га. Знахідки були відсутні, та незважаючи на це Д.Т. Березовець вважав, що укріплення виникли саме в слов'янський час [20, с. 50 – 51].

Цікаво, що О.В. Сухобоков відмічав, що при огляді ним городища Линове рів не простежувався [15, с. 82 – 83].

Зараз не будемо наполягати на стовідсотковій відсутності рову. Це питання залишається відкритим і потребує подальших досліджень. Необхідність археологічних розкопок очевидна.

На особливу увагу заслуговує керамічний комплекс городищ. На наш погляд, найбільш виразною особливістю є наявність двох різних типів горщиків, які різняться і технологією виготовлення, і характером орнаментації, на що вже було звернено увагу [4, с. 71; 12, с. 115]. Підтверджено це і роботами 2012 р. Особливо показовими є матеріали городища в урочищі “Скиток” біля с. Нова Слобода. Знайдена тут кераміка різноманітна та чітко стратифікована (Рис. 3, 1). Так, у верхньому шарі, який являв собою темно-сірий супісок, знайдено фрагменти горщиків з плавно відігнутих вінцем (діаметр 11 – 15 см), “глибокою” шийкою та відносно низько опущеними плечиками. Домінуючим видом орнаменту є проколи попід вінцем. Його край не прикрашався. В тісті присутні домішки шамоту, зрідка – дрібної жорстви. Тут же виявлено й два конічних пряслиця (Рис. 3, 2 – 7). Вірогідно, саме з цього шару походить невеличкий горщик, орнаментований маленькими насічками по краю вінця (Рис. 4)³. Такий

² На жаль, доволі короткий та нечіткий опис результатів розкопок рову вдалося знайти лише у звіті, де до того ж відсутні креслення [20].

³ Знахідку принесено до Путивльського Державного історико-культурного заповідника місцевими мешканцями.

матеріал має широкі аналогії на багатьох Лісостепових пам'ятках Лівобережжя Дніпра, які відносяться до посульсько-донецької групи.

Нижче залягав сірий попелястий шар, який за своєю консистенцією нагадував шар відомих зольників (Рис. 3, 1). Останні на Сеймі відсутні [21, с. 33].

У цьому шарі виявлено дещо іншу кераміку (Рис. 3, 8–15). Вінця горщиків злегка відігнуто, шийка коротка та достатньо чітка, плечики розташовано високо. Орнаментация посуду трохи інша. Тут так само присутні проколи, але разом з тим є насічки, зроблені косо поставленою паличкою або тріскою. Край вінець прикрашено різноманітними насічками та вдавленнями. Діаметр донець – 7 – 8 см. У нижній частині горщиків простежено додавання піску. Також використовували шамот та жорству. Звертає на себе увагу знахідка стінки амфори з ангобом (Рис. 3, 15). Дві грані мають сліди затертості, що вказує на використання цього уламку в якості інструмента на зразок лоцила. Описана кераміка близька або навіть ідентична юхнівській. Судячи з якості обробки поверхні, її можна датувати раннім часом існування культури. З іншого боку, орнаментация вінця проколами характерна для лісостепових племен Лівобережжя Дніпра. Подібний декор на юхнівській кераміці Деснянських городищ поодинокий.

Не менш цікавими виявились і результати досліджень двох городищ біля с. Воргол. Зазвичай, дослідники не розділяли ці дві пам'ятки і вважали їх єдиним укріпленим комплексом [7, № XIX; 19, с. 161, рис. 3, 12; 15]. Хтось бачив єдину лінію укріплень для двох городищ, а подекуди використовували неякісно знятий план. Завдяки детальній топографічній зйомці та розкопкам на сьогоднішній день очевидно, що це дві різні пам'ятки, розташовані на сусідніх мисах (Рис. 2, 3).

Д.Т. Березовцем матеріал раннього залізного віку було знайдено лише на Східному городищі [20, с. 48]. За характером орнаментации та формами вінця кераміка з цього городища [18, рис. 2 – 5] доволі близька до матеріалів верхнього шару Нової Слободи I в ур. “Скиток”. Домінуючим видом декору є проколи. Чіткі юхнівські елементи простежити не вдається. Хоча насічки по краю вінця, які присутні на деяких фрагментах горщиків Східного городища, часто наносилися і на юхнівську кераміку.

Фрагменти вінця горщиків доби раннього заліза були виявлені в результаті робіт і на Західному укріпленні (Рис. 5). Не вдаючись до детального опису, лише відмітимо, що прикрашені вони переважно проколами, а ось сама форма верхньої частини відрізняється від кераміки Східного городища. Певна схожість простежується з матеріалами нижнього шару Нової Слободи I. Не виключено, що на цьому поселенні проживало змішане населення.

З певною долею обережності можемо припустити, що городища належали двом групам населення з різною, хоча й схожою, традицією

гончарства. Сумісне проживання цих двох груп на Західному укріпленні цілком можливе. За відсутності чіткої стратиграфії залишається відкритим питання хронології цих городищ, а відповідно й питання співвідношення двох різних типів кераміки. Так, розкопками Д.Т. Березовця на Західному городищі знайдено бронзову дволопатеву стрілу з шипом, що може бути віднесена до VI ст. до н. е. [8, рис. 14, 2]. Жодних підстав для датування Східного городища ми не маємо. Лише за аналогією з пам'яткою Нова Слобода I можемо вкрай обережно припустити, що воно є більш пізнім. Цікавим є спостереження, що два городища на сусідніх мисах, як правило, різночасові.

Звісно, що на основі нечисленного матеріалу робити загальні висновки неможливо. Зараз лише складається враження, що на ранньому етапі існування городищ Нова Слобода I та Воргол Західне тут проживало змішане населення (носії юхнівської культури та “скіфоїдне” лісостепове населення). Приклади змішання обох народів можливо привести й на підставі детального вивчення матеріалів багатьох інших пам'яток Сейму: Кузіна Гора [22, с. 19], Чечевизня [23, с. 187], Гришівка [24, с. 59] та багатьох інших. Сам по собі висновок щодо співіснування в ранній час юхнівського населення та племен лісостепової культури не новий [14, с. 10]. В.А. Іллінська відмічала, що “в 1 пол. VI ст. до н. е. племена скифской и юхновской культур не только соседили друг с другом на Сейме и Десне, но к этому времени уже определилась их территориальная стабилизация, зона размеживания и установились экономические и культурные взаимосвязи” [22, с. 19]. Роботи 2012 р. підтвердили ці висновки. Вірогідно, співіснування на одній території та на одному поселенні двох груп населення було можливим за умов однакового соціально-економічного, господарського укладу. Не останню роль відіграв факт наявності в Лісостепу в VII – VI ст. до н. е. кочових скіфських угруповань.

Хоча городища Путивльського Посейм'я і залишаються слабо вивченими, висновок щодо переважання тут “скіфських” матеріалів є передчасним. Необхідність широкомасштабних розкопок очевидна. Це не тільки дозволить підійти ближче до вирішення ряду питань, на яких акцентувалася увага на початку, але й вийти на рівень загальноісторичних реконструкцій на певній території за доби раннього заліза.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья // МИА. – 1962. – №113.– С. 86 – 129.
2. Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье. – М.: Наука, 1981. – 121с.
3. Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). – М., 1997. – 126 с.

4. Ляпушкин И.И. Поселения зольничной культуры “скифов пахарей” в бассейне Сейма // КСИИМК. – 1949. – XXVII. – С. 67 – 71.
5. Ляпушкин И.И. Поселения зольничной культуры (“скифов пахарей”) в северной полосе Днепровского Лесостепного Левобережья // СА. – 1950. – XII. – С. 41 – 65.
6. Ильинская В.А. По поводу так называемой “Зольничной культуры” // КСИИМК. – 1950. – XXXIV. – С. 142 – 146.
7. Ляпушкин И.И. Днепровская Левобережная экспедиция. Разведка И.И. Ляпушкина. Учетные карточки №№ XXVI – XLVIII // Науковий архів ІА НАНУ. – 1947/29.
8. Березовец Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. // АП УРСР. – 1955. – Т.V. – С. 49 – 66.
9. Березовец Д.Т. Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г. // Архів ІА НАНУ. – Ф.е. 1950 /2-а.
10. Березовец Д.Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 242 – 250.
11. Березовец Д.Т. Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. 1953/8-в.
12. Іллінська В.А. Городище скіфського часу на р. Сеймі // Археологія. – 1953. – Т.VIII. – С. 109 – 122.
13. Мельниковская О.Н. Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г. // Науковий архів ІА НАНУ – 1968/85.
14. Мельниковская О.Н. Юхновская культура // Новейшие открытия советских археологов: Материалы конференции, Часть II (апрель 1975). – К., 1975. – С. 9 – 11.
15. Сухобоков О.В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. // НА ІА НАНУ Ф.е. 1986/ №22032-22035.
16. Сухобоков О.В., Приймак В.В., Горбовцов А.А., Звагельский В.Б. Отчет о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. // Архів ІА НАНУ. – 1988/176. Ф.е. №23227.
17. Билинский О.О. К истории изучения памятников скифского времени в Среднем Посеймье и современное состояние проблемы // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А.И. Пузиковой). Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – 2012. – Вып. IV. – С. 110 – 116.
18. Білінський О.О. Матеріали скіфського часу з городища біля с.Воргол // Археологія: спадок віків. Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Біла Церква, 2011. – С. 89 – 94.
19. Моруженко А.А. Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н. э. // СА. – 1985. – №1. – С. 160 – 178.
20. Березовец Д.Т. Звіт про роботу Сеймсько-Слов'янської експедиції 1949 р // Науковий архів ІА НАНУ, 1949/9.
21. Моруженко А.А. Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. – 1989. – №4. – С. 25 – 40.
22. Ильинская В.А. Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье. Автореф. дисс. докт. ист. наук. – Москва, 1971. – 56 с.
23. Чубур А.А. Микрорегион Чечевизня и некоторые вопросы этнокультурных процессов в раннем железном веке в бассейне Днепра // Славянский мир Полесья в древности и средневековье. – Гомель, 2004. – С. 186 – 190.

24. Гречко Д.С., Каравайко Д.В. Об этокультурных процессах в Посеймье в скифское время // Сіверщина в історії України. Зб. наукових праць. – Вип. 5. – Київ-Глухів, 2012. – С. 55 – 60.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Каравайко Дмитро Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: археологія раннього залізного віку, юхнівська культура.

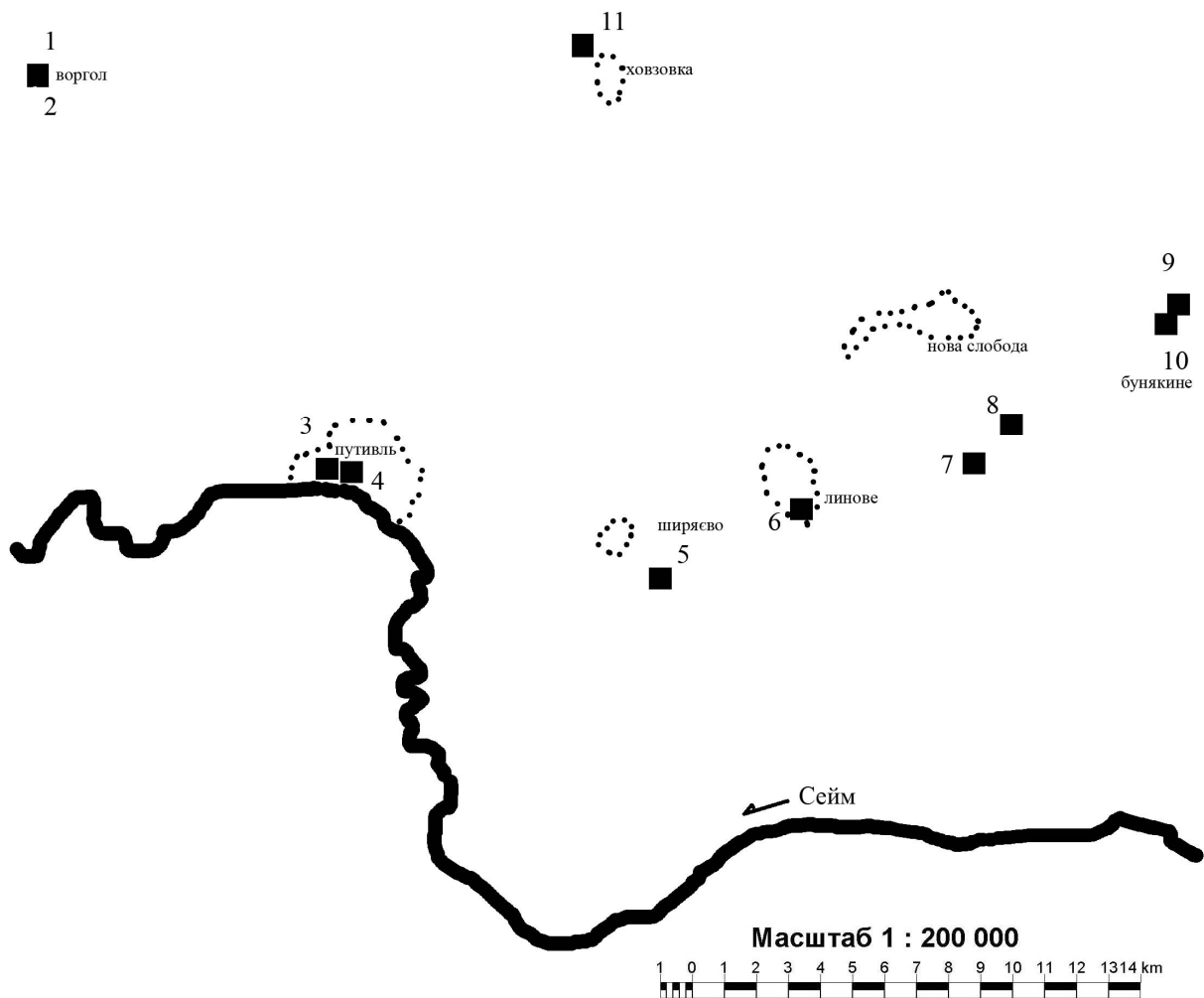

Рис. 1. Городища раннього залізного віку Путивльського Посей'мя. Розвідка 2012 р: 1–2 городища біля с. Воргол; 3 Микільська Гірка, Путивль; 4 “Городок”, Путивль; 5 Ширяєво; 6 Линове; 7 Нова Слобода II; 8 Нова Слобода I, “Скиток”; 9–10 городища біля с. Бунякине; 11 Ховзовка.

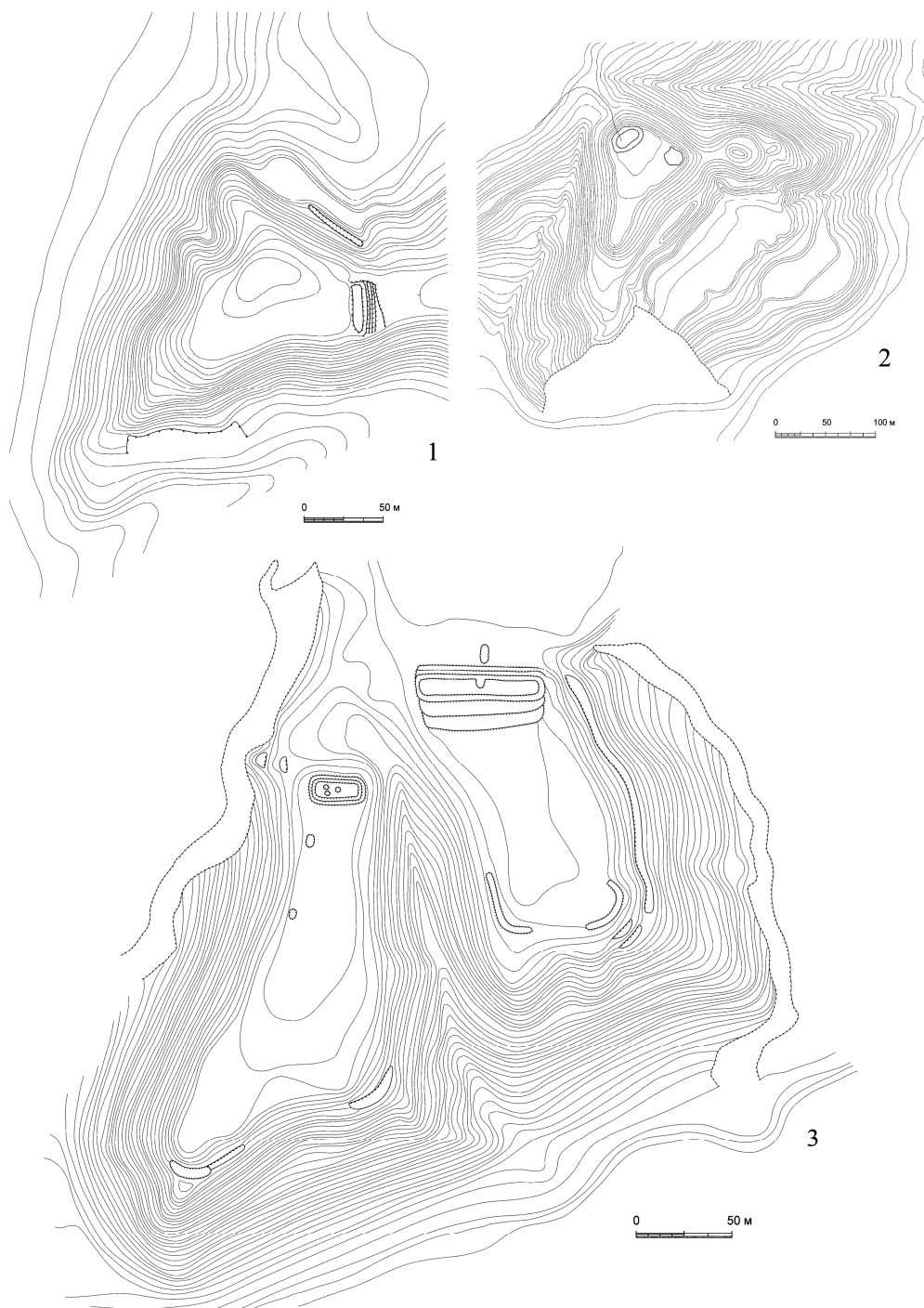

Рис. 2. Плани городищ (за О.В. Коротею та Є.М. Осадчим): 1 – Линове; 2 – Ширяєво; 3 – Західне та Східне Воргол.

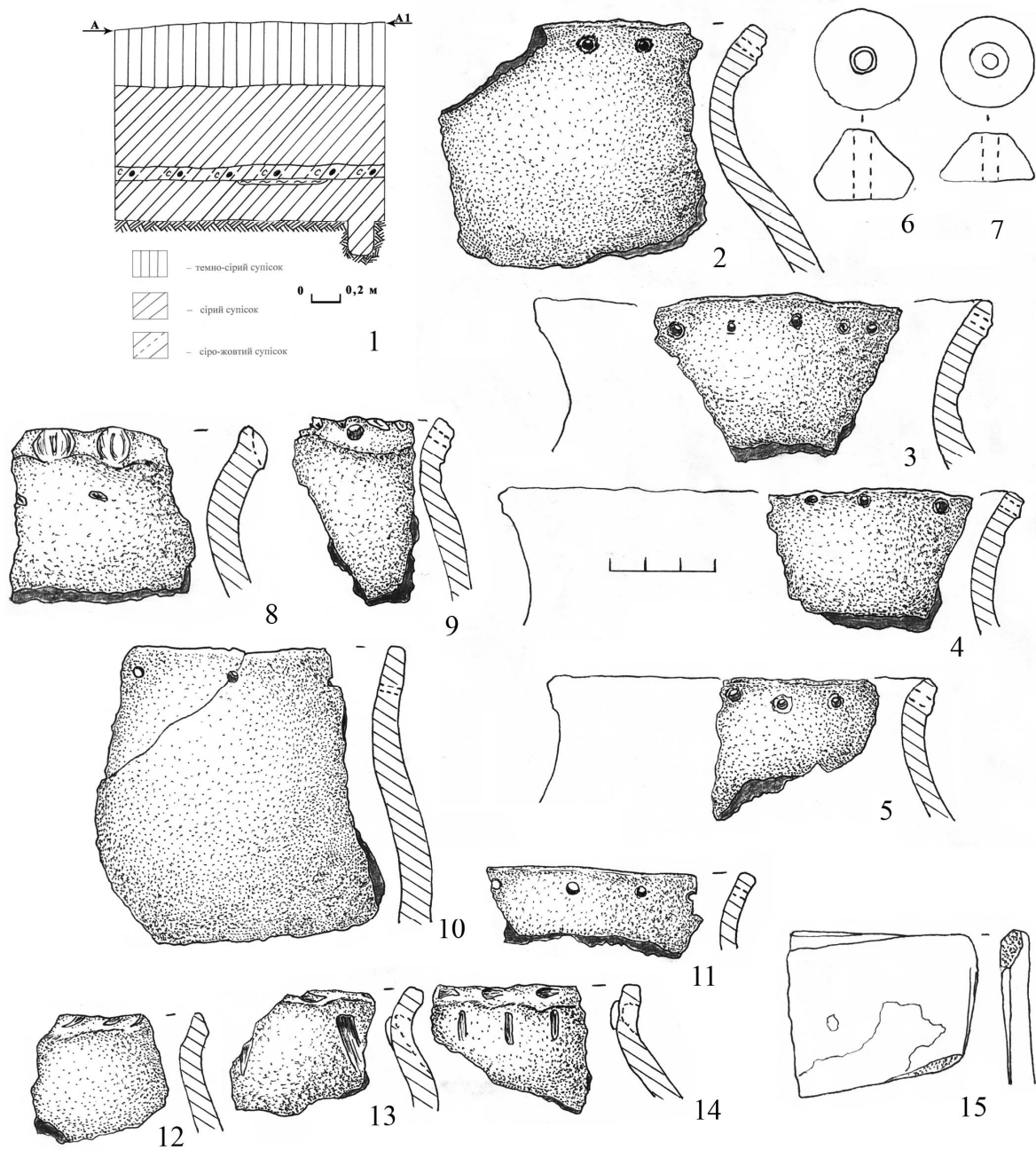

Рис. 3. Городище Нова Слобода I, "Скиток". 1 – Стратиграфія шурфу; 2 – 7 – матеріал з верхнього шару (0 – -0,35 м); 8 – 15 – кераміка з нижнього шару (-0,35 – -1, 35 м).

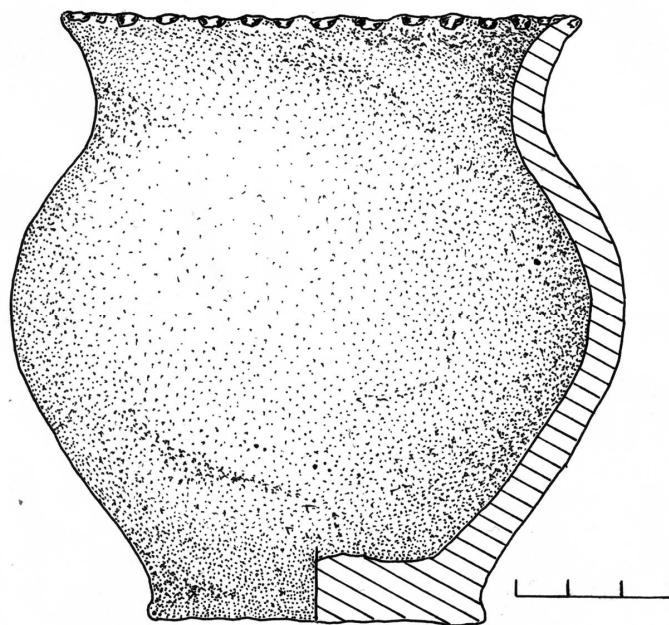

Рис. 4. Горщик з городища Нова Слобода I.

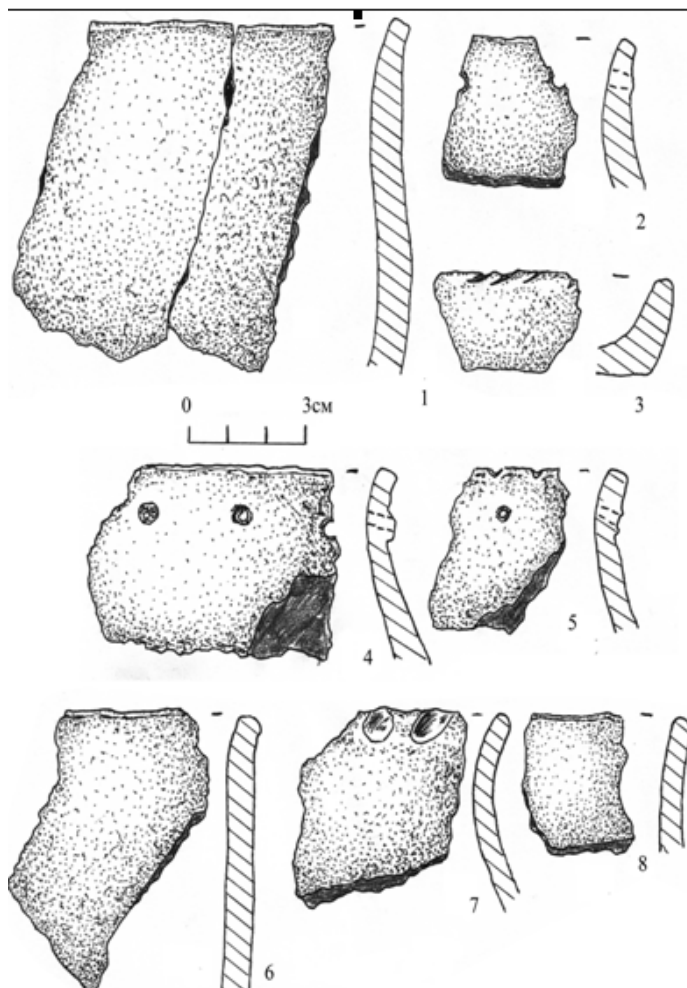

Рис. 5. Городище Воргол Західне, кераміка.

УДК 903.4(477.65)

ПОСЕЛЕННЯ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ В ВЕРХІВ'ЯХ РІЧОК ІНГУЛ, ІНГУЛЕЦЬ ТА ТЯСМИН

Олексій ОРЛИК (Кіровоград)

Стаття вводить в науковий обіг дані про нововиявлені, або результати повторних обстежень ранньоскіфських поселень VI ст. до н. е. розташованих в верхів'ях Інгулу, Інгульця, Тясмина. Дано короткий типологічний аналіз знахідок.

Ключові слова: ранньоскіфські поселення, Інгул, Інгулець, Тясмин, кераміка.

Статья вводит в научный оборот данные о новообнаруженных, или результаты повторных обследований раннескифских поселений VI в. до н. э. в верховьях Ингула, Ингульца, Тясмина. Дан краткий типологический анализ находок.

Ключевые слова: раннескифские поселения, Ингул, Ингулец, Тясмин, керамика.

Article enters into scientific data novoobnaruzhennyh, or the results of repeated surveys Early Scythian settlements in the VI. BC. in the upper Ingul, Ingulets, Tyasmin. A brief typological analysis finds.

Keywords: early Scythian settlement Ingul, Ingulets, Tyasmin, ceramics.

В 2012 – 2013 р. робочою групою було продовжено роботу попередніх років з підготовки тому “Звід пам’яток історії та культури України” по Кіровоградській області. Під час проведення археологічних експертиз, виконаних для ОАСУ в 2012 році виявлено скіфські поселення: біля с. Іванівка, Олександрівського району (верхів’я р. Тясмин), біля с. Цибулеве, Знамянського району (верхів’я р. Інгулець) [5]. В 2013 році проведено огляд поселення біля с. Тарасівка, Олександрівського району (верхів’я р. Інгул) виявленого в 1987 році [7, 4].

За допомогою пристроїв GPS було уточнено розміри поселень та координати жител, виділених на їх території.

Поселення “Цибулеве” Виявили наукові співробітники ОАСУ Орлик О.П. та Федоров С.С. Розташоване за 0,5 – 1,2 км на південь від південно-східної околиці с. Цибулеве, на пологому правому схилі р. Інгулець. Займає пологі схили балок, вершину вододілу. Пониження західної та північної частин вододілу більш круті. На території поля визначено два контури з масовими знахідками фрагментів кераміки скіфської культури.

Контур 1. Контур починається від Чорного Лісу, що обмежує поле з півдня, піднімаючись на північ та північний захід, до вершини вододілу. Знахідки концентруються на невеликих підвищеннях. Зібрано 89 фрагментів ліпної кераміки та 4 фрагменти грецьких амфор. Орнаментація репрезентована проколами під вінцями, валиками з пальцевими заціпами, проколами, наколами з перлинами, косими насічками на плечиках. Виявлено фрагмент вінчика амфори, округлий фрагмент просвердленої по центру стінки амфори. Поверхня жовто-сірого кольору, тісто з незначними домішками слюди та кварцового піску. На одному з підвищень закладено шурф 1x1 м глибиною 1,1 м. Культурний шар простежується від денної поверхні до глибини 0,7 м. Найбільша інтенсивність знахідок – 12 із

19 фрагментів кераміки – в шарі 0,2 – 0,65 м. Крім кераміки – фрагменти перепаленої глини, невеликі гранітні камінці.

Контур 2. Контур розташований на мисоподібному підвищенні, на захід і нижче контуру 1. Обмежений з заходу крутим схилом балки, частково – Чорним Лісом. На території контуру зібрано 14 фрагментів товстостінної ліпної кераміки (Рис. 2, 1–20).

Відносна малочисельність знахідок на обох контурах не дозволяє розбити їх на типологічні ряди, хоча характер орнаментатії дозволяє віднести поселення до скіфської культури VI – поч. V ст. до н.е.

Поселення “Іванівка”. Виявив науковий співробітник ОАСУ Орлик О.П. Розташоване за 1,0 – 1,8 км на південь від східної околиці с. Іванівка, на пологому схилі в верхів'ях р. Тясмин та р. Осотянка (права притока р. Тясмин.). Займає пологий схил вододілу, обмежений з трьох сторін балками. Ділянка понижується з південного сходу на північний захід та захід. Площа 150 x 100 м. Зібрано 45 фрагментів ліпної кераміки, 4 фрагменти амфор різних виробників, в т. ч. 1 – зі слідами повторного використання, фрагменти обмазки з слідами лози; фрагменти плоского блюда з потовщенням по краю, виготовленого з піщанику. Орнаментатія репрезентована наліпними валиками з пальцевими защипами та проколами під вінцями та по валиках, лискуванням. Закладено шурф 1 x 1 м глибиною 1,1 м. Культурний шар простежується від денної поверхні до глибини 0,95 м. Найбільша інтенсивність знахідок – 38 із 43 фрагментів кераміки – в шарі 0,2 – 0,85 м. Крім кераміки – фрагменти перепаленої глини, обмазки, невеликі гранітні камінці. Вінця плоскі, вигнуті назовні, заокруглені та загострені. На глибині 85 см знайдено фрагмент посудини з горлом в формі раструба. Вінчик прикрашено пальцевими защипами, прошліфованими після обпалу та наколами із зовнішньої сторони в місці згину. В верхній частині шурфу знайдено 4 фрагменти амфор, в т.ч. один – світлокоричневого кольору. Тісто – добре відмучене, з слабкими домішками слюди. Три – сірого та червонуватого кольорів, з слабкими домішками слюди, товченої мушлі, вапнистими включеннями. Стінки одного з фрагментів затерті. Він використовувався для загладжування поверхні глиняних виробів (Рис. 1, 1–7).

В 2013 році поселення було оглянуто повторно. Знахідки представлені маловиразними фрагментами ліпної кераміки. В краєзнавців (в приватній колекції) вдалося оглянути та сфотографувати знайдені на території поселення: осолок, виготовлений з каменю темно-зеленого кольору; фрагмент фібули?; наконечники стріл – архаїчні дволопасні з шипами на виступаючій втулці; дволопасні з виступаючою втулкою; тригранні, з внутрішньою втулкою; трилопасний, з шипом на виступаючій втулці; мідний “дельфінчик” (довжина – 3,5 см). Литі “дельфінчики” та стрілки використовували при торгівлі жителі Ольвії в другій половині

VI ст. до н. е. [6, с. 34]. Наконечники стріл даних типів широко використовувались в VI ст. до н. е. скіфськими племенами Північного Причорномор'я.

Поселення “Тарасівка” розташоване у верхів'ї Інгулу та Інгульця. Виявили Безсонова С.С., Орлик О.П. в 1987 році [1, с. 45]. В 2013 році обстежено повторно.

Зафіксовано координати 13 жител, розташованих дугою 700 x 150 м. 11 розташовано в один ряд. Сліди жител простежуються в вигляді підвищень висотою – 0,2 – 0,4 м, діаметром 20 – 60 м, на яких сконцентровані фрагменти кераміки, гранітні камінці, фрагменти плит з піщанику – одна сторона часто зашліфована, дрібні знаряддя праці, кістки, в т.ч. перепалені.

Всього оглянуто більше 200 фрагментів ліпної кераміки чорного, сірого, коричневого, цегельного кольорів із заглаженою та шерехатою поверхнею. Уламки переважно невеликих розмірів, часто із слідами свіжих зломів та подряпин, оскільки територія постійно розорується. 9 фрагментів (13% із відібраних для аналізу 73 артефактів) покрито чорним, бурим, сірим лискуванням – одно- або двостороннім. Глина з домішками дрібно та крупнозернистого піску. Один фрагмент має вкраплення склоподібних кульок – ошлакованого піску.

Фрагменти кераміки можна розділити на залишки **кухонного та столового посуду**.

За типом орнаментації фрагменти кераміки можна поділити таким чином. 15 фрагментів вінець прикрашено наліпними валиками (ширина 0,7 – 1,9 см) з пальцевими зачіпами, розташованими під вінчиком, з проколами та наколами, нанесеними зсередини через валик, частково – над валиком (Рис. 3. 3, 7, 8). Два фрагменти додатково прикрашені пальцево-нігтевими вдавленнями по зовнішній стороні вінчика (Рис. 3. 4, 9). Кераміка з подібним поєднанням орнаментації була знайдена на Шарпівському городищі [4, с. 77]. На двох фрагментах вінчики відламані, тому неможливо встановити розташування валиків на корпусі. Простежується лише розширення корпусу нижче валика. На двох фрагментах зафіксовано прокол, накол з перлиною. Два фрагменти орнаментовано врізним орнаментом та наколами, заповненими білою пастою.

Основну масу відібраної кераміки становлять фрагменти **горщиків**. Оскільки вінця відламані на відстані 1,7 – 2,8 см від краю, важко визначити тип горщика. Очевидно, це були банкоподібні та слабопрофільовані горщики. Залишком горщика ми вважаємо і фрагмент денця товщиною 1,3 см та покритий лискуванням сірого кольору із зовнішньої сторони (Рис. 3. 3, 4, 7 – 9).

За своїми габаритами виділяються денця. Товщина дна 1,4 – 1,9 см. Дно переходить в округлий тулуб з товщиною стінок 0,9 – 1,3 см. Їм відповідають за розміром стінки товщиною 1,0 – 1,3 см з наліпними валиками шириною 1,7 – 1,9 см, фрагмент овальної в перетині ручки 2,8 x 2,8 x 1,0 см знайдений на території житла №4 (Рис. 3. 19 – 22). Можливо, це залишки *корчаг* для зберігання зерна. Однак встановити їх розміри та форму за наявними фрагментами неможливо.

Фрагменти *мисок* представлені 5 уламками вінець. Поверхня ретельно заглажена з обох сторін. Усі фрагменти належать мискам лійкоподібної форми з горизонтально зрізаним, або дещо сплосченим вінцем, дещо увігнутим всередину краєм. Випал рівномірний, в зламі чорний. Тісто з домішками дрібнозернистого піску. Поверхня ретельно заглажена. Один фрагмент покрито лискуванням сірого кольору (Рис. 3. 14 – 18).

До *келиків* та *черпаків, кубків* можна віднести 4 фрагменти. Найбільш цікавим є уламок тонкостінного, світлокоричневого кольору черпака (0,5 см) ретельно покритого лискуванням з двох сторін. Зовні фрагмент орнаментовано двома рядами горизонтальних врізних, частково заповнених світлою пастою ліній (Рис. 3. 10). До черпаків можна також віднести фрагмент загостреного, відігнутого назовні вінця (0,5 см) покритого лискуванням сірого кольору зовні. Третій фрагмент належить тонкостінному (0,5 см) черпаку з загостреною, ледь відігнутою назовні верхівкою (Рис. 3. 12). Фрагмент масивної стінки (товщина – 0,9 см, можливо від кубка) прикрашено врізним заштрихованим та заповненим білою пастою трикутником та горизонтальною лінією з наколів, виконаних торцем палички та заповнених білою пастою. Зовнішня поверхня покрита лискуванням (не зовсім якісним) (Рис. 3. 11).

Решта керамічних виробів не чисельна: 2 прясла, 2 кружки із стінок посуду.

Прясла біконічної та овальної форми із добре відмученої глини з незначними домішками піску. Поверхня ретельно заглажена. Вхідні отвори циліндричної форми. Діаметр прясел – 3,0 – 3,1 см., висота – 2,0 – 2,2 см, діаметр отворів – 0,5 – 0,6 см (Рис. 3. 1, 2).

Кружки із стінок ліпного посуду підпрямокутної форми, розмірами 2,8 x 2,5 см та 3,0 x 2,6 см. Більший кружок зламано по діагоналі. Краї ретельно затерті, особливо кути. Кружки могли використовуватись для заглажування поверхні кераміки, хоча не виключено і інші їх функції [2, с. 98].

Кам'яні знаряддя представлені фрагментом розтиральника, лоцилом, точильним бруском. На території жител досить часто зустрічалися уламки піщаника товщиною 10 – 15 см. В більшості випадків одна зі сторін ретельно зашліфована.

Розтиральник овальної форми виготовлено з крупнозернистого граніту, розмірами 4,8 x 5,0 см. На вцілілому фрагменті простежуються сліди від двох зашліфованих площин.

Лоцило в плані має форму прямокутного трикутника 2,8 x 3,8 x 4,2 см. Товщина – 1,4 – 2,0 см. Всі п'ять площин виробу заполіровані.

На одному з жител знайдено фрагмент шлаку. Одна з його площин зашліфована (видно пухирці повітря). Сам факт знахідки шлаку свідчить, що випал кераміки проводився на території поселення або на його окраїні, біля залісної балки.

Точильний брусок плоский, квасолеподібний в плані (8,5 x 6,2 x 1,0 – 1,3 см). Піщаник. В центральній частині простежується неглибока трикутної форми заглибина (2,6 x 2,6 см). Для більш чіткого визначення функціонального призначення заглибини необхідно провести трасологічний аналіз.

На поверхні підвищень знайдено також 4 фрагменти кісток великої рогатої худоби – зуб, 3 фрагменти суглобів, в т.ч. два – зі слідами вогню [7, с. 4].

Таким чином, біля с. Тарасівка існувало поселення ранньоскіфського часу. Окремі знахідки – фрагменти, орнаментовані геометричним орнаментом із заповненням білою пастою зустрічаються на кубках і черпаках другої половини – кінця VII – VI ст. до н. е. [3, с. 88]. Це можливий час заснування поселення. Слабопрофільовані горщики характерні для кінця VII – VI ст. до н. е. Миски, черпаки також датуються VI ст. до н. е. [4, с. 50 – 60]. В той же час, не зважаючи на значну кількість оглянутої кераміки (понад 200 фрагментів) та постійне розорювання території поселення не знайдено жодного фрагмента грецьких амфор. Тобто поселення припинило своє існування до початку регулярних торгових відносин з греками, або на самому їх початку, коли вони носили спорадичний характер. Можливо, саме розвиток торгівлі сприяв занепаду поселення та міграції населення ближче до торгових шляхів – річок. Поселення Іванівка припинило своє існування раніше аналогічного поселення Любомирка – I в верхів'ї Тясмину [8, с. 35], але для остаточного визначення хронологічних рамок існування поселення потребує подальшого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бессонова С.С. Отчет о работе Южного отряда Кировоградской экспедиции в 1987 году // НА ІА НАНУ – 1987/37 – 46 с.
2. Бессонова С.С., Романюк В.В. Поселення скіфського часу на території м. Тараша // Археологія – 2004. – № 2.
3. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – К.: Наукова думка, 1981. – 158 с.

4. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья – К.: Наукова думка, 1989 – 331 с.
5. Тупчієнко М.П., Орлик О.П., Собчук В.В. Звіт про розвідувальні археологічні дослідження в Кіровоградській області у 2012 році // НА ІА НАНУ.
6. Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР – М.: Наука, 1984 – 392 с.
7. Орлик О.П. Звіт про археологічні розвідки в 2013 році на території Олександрівського та Олександрійського р-нів на Кіровоградщині // НА ІА НАНУ.
8. Орлик О.П. Поселення ранньоскіфського часу Любомирка-І у верхів'ї р. Тясмин // Археологія – 2007 – №2 – С. 31 – 36.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Орлик Олексій Пантелійович – старший науковий співробітник Кіровоградського обласного художнього музею.

Наукові інтереси: проблеми археології раннього залізного віку.

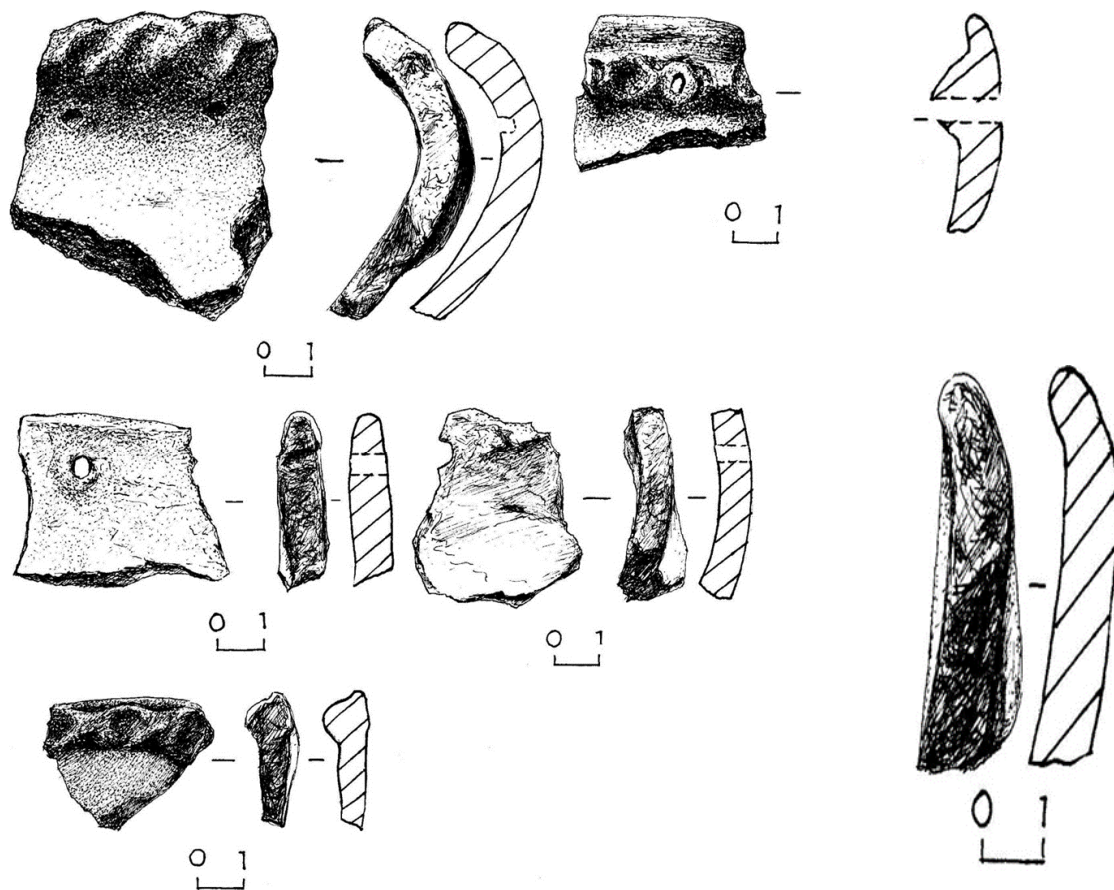

Рис. 1. с. Іванівка. Поселення “Іванівка”. Скіфська культура. VI ст. до н. е. Підйомний матеріал. – фрагменти ліпного посуду із зразками орнаментациї

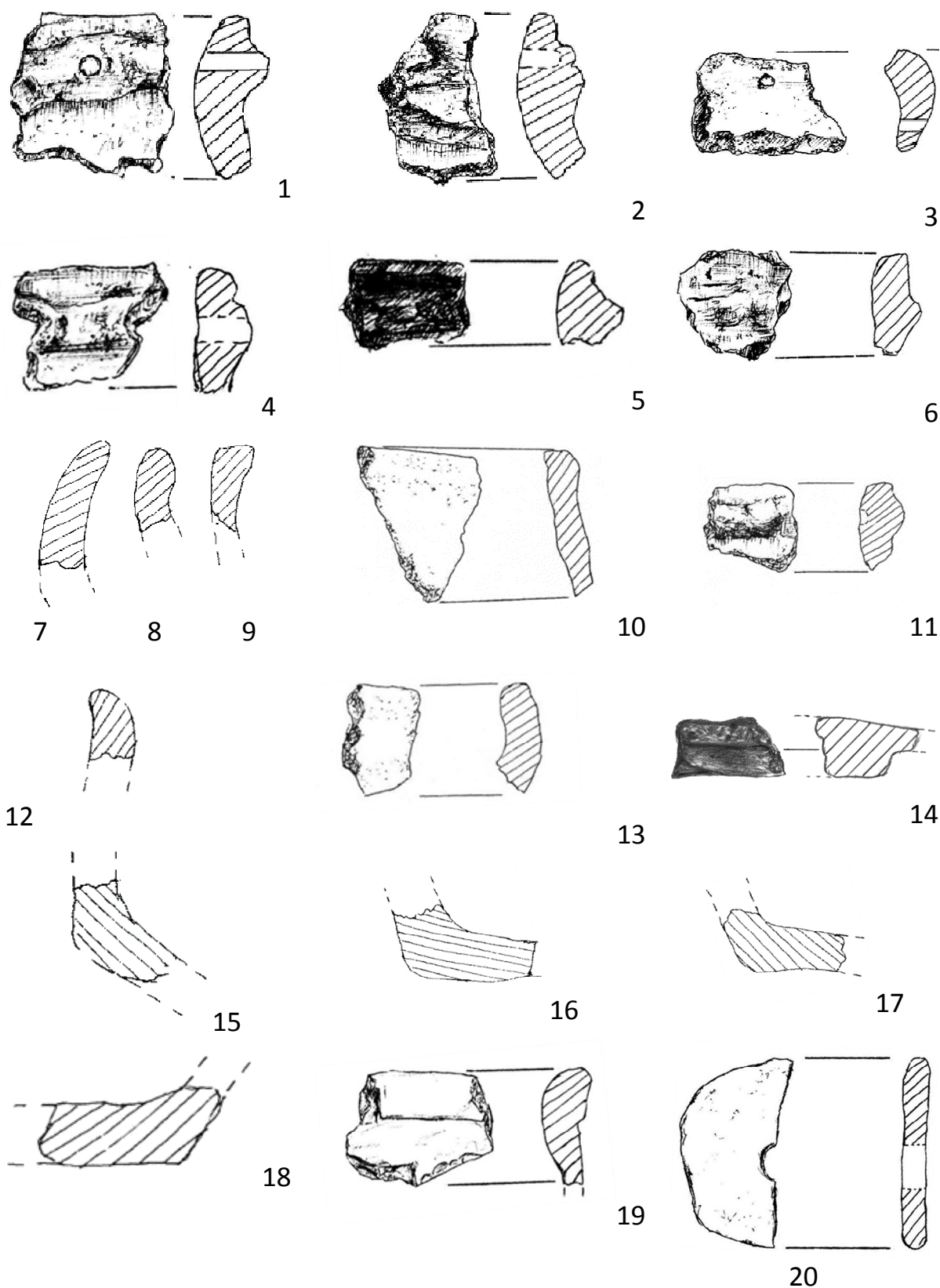

Рис. 2. Поселення “Цибулеве” Підйомний матеріал. 1–6, 11 – фрагменти вінчиків, орнаментовані валиками з пальцевими заціпами, проколами та наколами, 7–10, 12, 13 – фрагменти вінчиків неорнаментовані, 14–18 – фрагменти донець, 19– вінчик амфори, 20 – стінка амфори з отвором

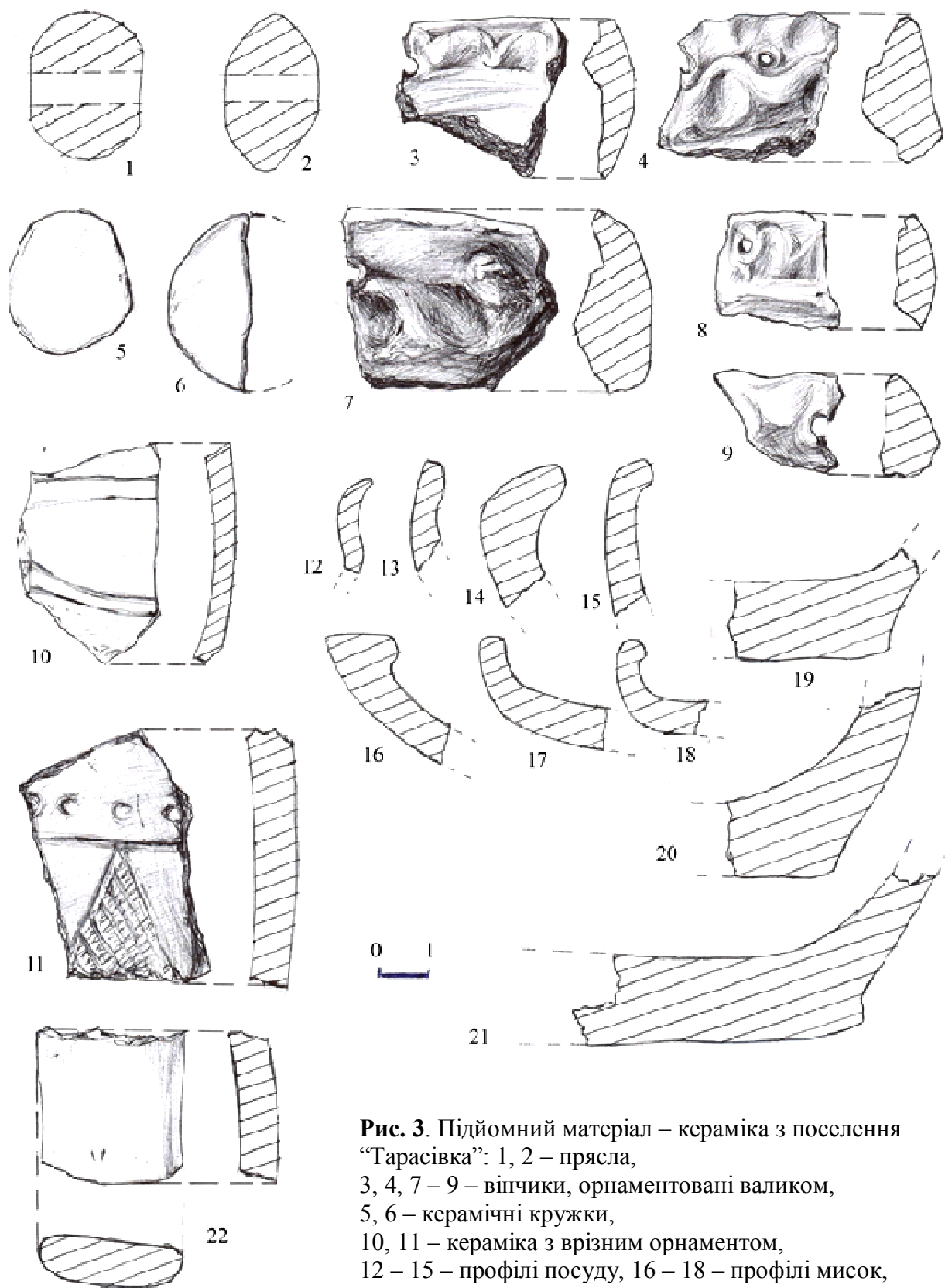

Рис. 3. Підйомний матеріал – кераміка з поселення “Тарасівка”: 1, 2 – прясла, 3, 4, 7 – 9 – вінчики, орнаментовані валиком, 5, 6 – керамічні кружки, 10, 11 – кераміка з врізним орнаментом, 12 – 15 – профілі посуду, 16 – 18 – профілі мисок, 19 – 21 – профілі донець, 22 – фрагмент ручки.

УДК 904.5(477.75)“638”

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК У пгт. НОВООЗЕРНОЕ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ

Денис ГРЕЧКО (Киев), Сергей ЛАНЦОВ (Симферополь)

У статті публікуються результати дослідження двох курганів. Поховання здійснено у кам'яних гробницях. Кургани належали місцевому скифському населенню. Поховання можна датувати кінцем V – початком III ст. до н. е.

Ключові слова: кургани, скифи, Північно-Західний Крим, поховальний обряд.

В статье публикуются результаты исследований двух курганов. Захоронение осуществлено в каменных гробницах. Курганы принадлежали местному скифскому населению. Захоронения можно датировать концом V – началом III в. до н. э.

Ключевые слова: курганы, скифы, Северо-Западный Крым, погребальный обряд.

Grechko D.S, Lantsov S.B. Burial cemetery near Novoozerne village in Northern-West Crimea. This article is devoted to the publication of the materials of results of investigation of two burial mounds. These burials were organized as rocky tombs. These burial mounds belonged to the local Scythian population and could be dated by the end of the V-th – beginning of the III centuries BC.

Key words: burial mounds, Scythians, Northern-West Crimea, funeral rights.

Территория Северо-Западного Крыма в скифское время являлась местом активного взаимодействия различных по уровню социально-экономического развития племен. Среди них исследователи выделяют скифов, греков и носителей кизил-кобинской археологической культуры. Динамика контактов была различна во времени, а ее изучение является на сегодня актуальной задачей. Основной целью данной работы является введение в научный оборот данных о двух раскопанных курганах и определение их места среди синхронных древностей. История изучения скифских древностей и анализ узловых проблем греко-варварских отношений на интересующей нас территории приведена в работе С.Г. Колтухова, что избавляет нас от необходимости вновь обращаться к данной теме [1, с. 9 – 17].

Во второй половине VI в. до н. э. в регионе начинается сосуществование эллинов Керкинитиды и первых групп степняков, которые впервые появляются в Северо-Западном Крыму¹. В следующем столетии в окрестностях полиса возникает несколько могильников скифов, в которых погребения воинов преобладают (Наумовка, Суворовское, Колоски). Подобная картина может подтверждать данные эпиграфики о выплате дани номадам [1, с. 138]. В IV в. до н. э. параллельно со скифскими курганными могильниками функционируют и греческие (Панское, Калос Лимен, Чайка), которые располагались в непосредственной близости от поселений. В результате взаимодействия двух этносов погребальные сооружения скифов усложняются и появляются сложные каменные гробницы [1, с. 116].

Активное освоение человеком данного региона в последние годы поставило значительную часть памятников под угрозу уничтожения. Это

¹ Погребения раннескифского времени у Григорьевки и Сусанино [1, с. 134], судя по расположению, стоит относить к Центральному Крыму.

обусловило необходимость проведения охранных, а порой и спасательных, раскопок.

Могильник, состоявший из 5 насыпей, был расположен в юго-западной части пгт. Новоозерное Евпаторийского горсовета АР Крым. В 2010 году было проведено доисследование некрополя² (Рис. 1). В результате визуального археологического исследования отводимого участка, было выявлено два кургана, которые не состояли на государственном учете. Однако они были зафиксированы под № 55 на карте археологических памятников на берегах Донузлавского озера, составленной П.Н. Шульцем в 1962 г. [2].

На старинных картах данной территории XIX века (карта С.А. Мухина 1817 г, карта Бетева и Оберга 1842 г., трехверстовая карта 1865 – 1876 гг., верстовая карта 1890-х годов) каких-либо объектов в районе расположения обследованных курганов не обозначено. Обследованные курганы обозначены на верстовой карте конца XIX века. На имеющихся аэрофотоснимках 70-х годов XX века объекты можно выявить лишь частично. Более отчетливо курганы и круг внутри прямоугольной структуры можно выявить на космическом снимке.

Исследованные курганы располагались на участке целинной степи на левом берегу оз. Донузлав, ограниченном с запада и востока балками, в 800 м к юго-западу от пгт. Новоозерное (Рис. 2). Они замыкали с севера курганную группу из пяти насыпей, которая была вытянута цепочкой в меридиональном направлении. Три “южных” кургана были раскопаны в 2007 г. научным сотрудником Крымского филиала ИА НАН Украины Т.А. Копьевой. Приведем краткое описание данных комплексов, опубликованное С.Г. Колтуховым [1, с. 53 – 54].

Курган 1 располагался в центральной части группы (Рис. 3, 1). Грунтово-каменная овальная в плане насыпь, которая имела высоту 0,7 м и размеры 24 x 16 м, была повреждена перекопами и выборкой камня. В юго-восточной части насыпи зафиксирован каменный кромлех диаметром 15 м. Под центром насыпи было зафиксировано погребение 1. Внешняя кольцевая кладка имела диаметр 8 м. Погребальная камера, которая была размером 3,5 x 2,4 м и ориентирована с СЗ на ЮВ, имела полуразрушенный широкий дромос 1,6 x 1,6 м с юго-восточной стороны. Стены были углублены в прямоугольный котлован, углубленный на 0,4 м. Цокольный ряд кладки представлял собой вертикально установленные плиты высотой 0,5 м, а выше кладка была постелистой. Пол был вымощен плоскими камнями. Аналогии склепу неизвестны. Судя по опубликованному плану погребения, сравнивать его конструкцию со склепами Беляуса и Кульчука

² В исследовании курганов принимали участие Ланцов С.Б. (начальник экспедиции), Гречко Д.С., Гецко П.П., Филиппенко А., Семин С. Уточнение положения раскопанных и ранее обследованных курганов на картах выполнено Смекаловым С.Л. Фотопланы курганов выполнены Придневым С.В.

не стоит. В заполнении дромоса и погребальной камеры были найдены фрагменты лепных и гончарных сосудов (Рис. 3, 2). Ножка амфоры круга Фасоса и фрагменты гераклейских амфор датируются не позднее IV в. до н. э.

Погребение 2 было впущено в каменную обкладку гробницы в западной части насыпи (Рис. 3, 3). Овальная в плане могила размером 0,9 x 0,7 x 0,4 м была обложена по периметру плитчатым камнем и ориентирована по линии ССВ-ЮЗЗ. В заполнении найдены кости младенца и фрагмент дна сероглиняного сосуда с граффити (Рис. 3, 2).

Грунтово-каменная насыпь кургана 2, сооруженного в эпоху бронзы, была расположена в 100 м к северо-западу от первого (Рис. 3, 4). Курган диаметром 18 м и высотой 0,45 м был окружен каменной крепидой диаметром 15 м, которая состояла из мелкого камня. В центре насыпи была зафиксирована вторая однослойная кладка из бута диаметром 8 м. Внутри нее была расположена погребальная камера. Пространство между ней и внутренним кольцом названо каменным панцирем. С.Г. Колтухов справедливо рассматривает данное сооружение как единую конструкцию. Размеры внутреннего пространства камеры прямоугольной или овальной в плане формы, ориентированной по линии ЮЗЗ-СВВ, составляли 3 x 1,8 м. Стены нечеткие, сложены постелистой иррегулярной кладкой из плитчатых блоков известняка. На грунтовом полу погребальной камеры зафиксированы кости ног двух человек, погребенных головами на ЮЗ. Инвентарь представлен двумя биконическими бусинами из желтого непрозрачного стекла.

Курган 3 был расположен у шоссе Мирный-Новоозерное. Грунтово-каменная насыпь имела диаметр 24 м и высоту 0,8 м (Рис. 3, 5). Ее окружали две крепиды диаметром 20 м (внешняя) из мелкого камня и 12 м (внутренняя) из крупных плитчатых камней уложенным плашмя или установленным орфостатно. В центре кольцевой обкладки диаметром 8 м находилась гробница, сооруженная в котловане размерами 4,9 x 3 м, который был впущен до начала подпочвенного слоя и ориентирован по линии ЮЗЗ – СВВ. Стены гробницы разобраны при добычи камня. Находки представлены двумя бронзовыми трехранными наконечниками стрел, дном чернолакового открытого сосуда с граффити, фрагментом венчика гончарного кувшина, частью браслета (Рис. 3, 5). Стекланные двух- и трехчастные бусы могут датироваться позднеэллинистическим временем и свидетельствовать о длительном использовании гробницы.

С.Г. Колтухов считает курган № 3 самым ранним и относит его к концу V – IV вв. до н. э., а остальные датирует в пределах IV в. до н. э. Ориентировка комплексов и погребенных, скорее, соответствует скифской [1, с. 53 – 54].

Курган № 4

Располагался в 50 м к северо-западу от кургана № 3. Насыпь, сооруженная из камней, была хорошо заметна на поверхности (Рис. 4). Курган имел округлую в плане форму диаметром 10 м и высоту 0,4 м от уровня современной поверхности. Насыпь исследовалась вручную по секторам, которые были образованы двумя взаимоперпендикулярными бровками, ориентированными по сторонам света.

Раскопки показали, что насыпь была сооружена в один прием из необработанных камней, которые были задернованы. По центру кургана после снятия дерна просматривались крупные плоские плиты, которые маркировали контуры каменной гробницы. Насыпь состояла из двух слоев камней, которые, в абсолютном большинстве, были уложены беспорядочно (Рис. 4, 1 – 2). Нижний слой камней располагался на материковой глине. Ровик и крепида отсутствовали. Среди камней панциря встречались единичные фрагменты амфор Херсонеса и Синопы, которые являются следами тризны.

После разборки насыпи четко обозначились контуры **каменной гробницы**, которая ориентирована по оси СВ-ЮЗ (Рис. 4, 3). Ее размеры составляли 3,7 x 2,34 м, а погребальной камеры – 2,3 x 1,2 м. Погребальное сооружение было возведено на материковой глине. По периметру погребальной камеры были уложены крупные камни без связующего раствора, в основном прямоугольной в плане формы, размерами 0,7 – 0,85 x 0,2 – 0,5 x 0,2 – 0,3 м. Камни были уложены в 3 ряда. Высота стен составляла 0,53 м. Кладка иррегулярная, постелистая. Плоские камни второго и третьего рядов имели меньшие размеры. Стены гробницы были выложены в 1-3 слоя. Два наружных слоя были выложены камнями средних размеров различной формы. Следует отметить то, что наружные слои камней могилы фактически являлись и внутренней частью панциря. Юго-западную стенку могилы образовывали две плоские плиты, поставленные орфостатно с наклоном, возможно, это следы проникновения древних грабителей в камеру.

Камера была заполнена двумя слоями камней средних размеров, уложенных бессистемно. Следов грабительского колодца не фиксировалось. После снятия нижнего слоя камней были обнаружены плоские камни, которыми было выложено дно могилы. В придонном глинистом заполнении могилы мощностью 0,05 м были найдены человеческие кости плохой сохранности, которые были сдвинуты грабителями в северо-восточную часть камеры. Судя по наличию в погребении двух нижних челюстей, погребение было парным³. Среди

³ По определению П.Е. Викторовой один из костяков принадлежал женщине (?) 30 – 40 (50) лет. Мышечный рельеф развит хорошо (3 из 4). Зубы сильно сточены, кариеса и зубного камня нет. Пол второго костяка не удается достоверно установить. Возраст 15(20) – 25 (30) лет. На 15 найденных зубах кариеса и зубного камня нет. Зафиксирована эмалевая дисплазия и кисты на корнях зубов.

перемешанных костей в северо-восточной части камеры были найдены бронзовый трехлопастный наконечник стрелы и шесть бусин из непрозрачного стекла (Рис. 5). Еще две бусины было обнаружено под плитами дна в норе животного при разборке могилы (Рис. 5, 10, 12).

Инвентарь

1. Бронзовый трехлопастный наконечник стрелы с недоливом у слабо выступающей втулки. Длина 2,5 см, диаметр втулки – 0,4 м (Рис. 5, 1, 9).
2. Глазчатая бусина из непрозрачного стекла бирюзового цвета с бело-синими глазками. Высота – 0,6 см, диаметр – 0,9 см (Рис. 5, 2, 11).
3. Биконическая бусина из синего непрозрачного стекла. Высота – 0,6 см, диаметр по ребру – 0,6 см (Рис. 5, 4, 13).
4. Биконическая бусина из синего непрозрачного стекла. Высота – 0,7 см, диаметр по ребру – 0,6 см (Рис. 5, 6, 14).
5. Биконическая бусина из синего непрозрачного стекла. Высота – 0,5 см, диаметр по ребру – 0,4 см (Рис. 5, 7, 16).
6. Бусина грушевидной формы из синего непрозрачного стекла. Высота – 0,4 см, диаметр – 0,4 см (Рис. 5, 8, 15).
7. Костяная, овальная в поперечном сечении, бусина. Высота – 0,9 см, размеры овала – 0,5 x 0,8 см (Рис. 5, 5, 10).
8. Биконическая бусина из желтого непрозрачного стекла. Высота – 0,8 см, диаметр по ребру – 0,9 см (Рис. 5, 3, 12).

Найденные в могиле предметы инвентаря могут быть датированы в широком хронологическом диапазоне V – начала III вв. до н. э., но находки фрагментов амфор в тризне позволяют несколько сузить датировку до второй половины IV – начала III вв. до н. э.

Курган № 5

Располагался в 60 м к северу от кургана № 4. Насыпь, сооруженная из камней, была хорошо заметна на поверхности (Рис. 6). Курган имел округлую в плане форму диаметром 80 м и высоту 0,3 м от уровня современной поверхности. Насыпь исследовалась вручную (Рис. 6).

Раскопки показали, что насыпь была сооружена в один прием из необработанных камней, которые были в некоторых местах задернованы. По центру кургана, после снятия дерна, просматривались крупные плоские плиты, которые маркировали контуры каменной гробницы. Насыпь состояла из двух слоев камней, которые были уложены беспорядочно. Нижний слой камней располагался на материковой глине. Четко выраженные ровик и крепида отсутствовали. Можно лишь отметить, что внешнее кольцо в юго-восточном секторе было сложено из камней несколько большего размера, которые никакой системы не образовывали. Среди камней насыпи встречались единичные фрагменты амфор Херсонеса и Синопы, которые являются следами тризны. Современной ямой была

частично уничтожена западная пола кургана. В северной части насыпи фиксировалась яма (грабительский колодец?), которая частично уничтожила панцирь. В дерновом слое и между камнями панциря были найдены фрагменты человеческих костей, стеклянных бутылок и обломков курительной трубки XIX в., которые, вероятно, датируют одно из ограблений кургана.

После разборки панциря четко обозначились контуры *каменной гробницы*, которая ориентирована по оси СВ-ЮЗ. Ее размеры составляли 3,15 x 2,05 м, а погребальной камеры – 2,1 x 0,7 м (Рис. 6, 3). Погребальное сооружение было возведено на материковой глине. По прямоугольному в плане периметру погребальной камеры были уложены крупные камни без связующего раствора в основном прямоугольной в плане формы, размерами 0,7 – 0,9 x 0,45 – 0,6 x 0,2 – 0,3 м. Кладка иррегулярная, постелистая. Камни были уложены в 2 ряда. Высота стен составляла 0,4 м. Плоские камни верхнего ряда имели меньшие размеры. Стены гробницы были выложены в 1-3 слоя. Два наружных слоя были выложены камнями средних размеров различной формы. Наружные слои стен могилы являлись внутренней частью панциря.

Камера была заполнена двумя слоями камней средних размеров, уложенных бессистемно. Следов грабительского колодца не фиксировалось. После снятия нижнего слоя камней, были обнаружены плоские камни, которыми было выложено дно могилы. В придонном глинистом заполнении могилы мощностью 0,05 м были найдены единичные человеческие кости плохой сохранности. Находок не обнаружено. При разборке южной части панциря, среди камней, было найдено скопление фрагментов человеческих костей плохой сохранности, которые были выброшены туда грабителями.

Новоозернинский могильник, который возник у кургана эпохи бронзы, исследован полностью. Курганы вытянуты цепочкой в широтном направлении, что характерно для скифских могильников [1, с. 98]. Среди камней насыпи фиксировались следы тризны в виде фрагментов амфор, что характерно и для аналогичных комплексов Северо-Западного Крыма и Керченского полуострова [1, с. 32 – 96; 3, с. 29].

Точное количество погребенных и их пол из-за тотального ограбления не удастся установить. Дважды зафиксированы парные захоронения. Вопросы социальной характеристики местного скифского населения IV в. до н. э. рассмотрены С.Г. Колтуховым [1, с. 136 – 137]. Данные некрополя у Новоозерного, из-за сильной ограбленности, не позволяют внести уточнения.

Могильник в раннеэллинистическое время использовался короткой промежуток времени, вероятно, небольшой родовой общиной варварского

населения региона (скорее всего, скифами). Подобные могильники, более вероятно, принадлежали оседлому населению. Трансформация обряда, отмеченная С.А. Мульдом и Т.Н. Смекаловой, от захоронений в каменной гробнице членов одной семьи (несколько погребенных) к захоронению в склепе членов целого рода, имела место [4, с. 21]. Стоит сделать оговорку, что склеп, который использовался более ста лет и содержал более десяти костяков следует считать все же семейной усыпальницей, а весь могильник – родовым кладбищем.

По хорошо сохранившимся комплексам можно говорить о том, что ведущим типом погребального сооружения в могильнике является каменная гробница с прямоугольной в плане формой камеры. Стены гробниц сложены преимущественно постелистой иррегулярной кладкой в 2-3 ряда из необработанного камня и рваных по слою известняковых плит без дополнительной обработки, связующего раствора и перевязки стен. Стены камеры служили основой для грунтово-каменной насыпи, которая сооружалась иррегулярно. По периметру курганов № 1-3 фиксировались крепиды, которые, к сожалению, не нашли своего отражения в графическом виде на рисунках [1, с. 190, рис. 30]. Данный тип погребальных сооружений имеет прямые аналогии среди скифских памятников региона (Суворовское, к. 12 и 13, Солдатово-Шалаши, к. 7/1, Красноярское, к. 9) (Рис. 5). Обращает внимание и близость погребального инвентаря данных комплексов. Рассматриваемые курганы С.Г. Колтухов отнес к каменным гробницам и датировал время их сооружения V – IV вв. до н. э. [1, с. 105 – 106]. По типологии каменных курганов С.А. Мульда и Т.Н. Смекаловой конструкция насыпей и погребальных камер Новоозерного относится ко второму типу [4, с. 18].

Древнейшим комплексом подобной конструкции в регионе является погребение Григорьевка 5/9, которое можно датировать второй-третьей четвертями V в. до н. э. (Рис. 5, 5). Орнаментация лепных сосудов из данного погребения находит аналогии среди комплексов предгорья, а в памятниках кизил-кобинской культуры единична [1, с. 122]. Обряд и инвентарь однозначно свидетельствуют о его скифской принадлежности. При этом, судя по керамике, контакт с населением предгорий все же имел место, поэтому на происхождение данного типа погребальных сооружений могло иметь влияние не только наличие камня и особенности природно-географических условий, но и традиции носителей кизил-кобинской культуры, на что справедливо указывал В.С. Ольховский [5, с. 148 – 149]. С.Г. Колтухов справедливо отмечает, что каменные “ящички” и плитовые могилы скифов соответствуют вытянутому положению умерших, что не позволяет напрямую связывать их происхождение с кизил-кобинскими и таврскими погребальными сооружениями Горного Крыма [1, с. 116].

Новоозернинские каменные гробницы ближе всего первому типу (простые наземные или немного углубленные “ящики” (камеры) с кольцевыми обкладками) сооружений, выделенному А.А. Масленниковым, который доминирует на Керченском полуострове с начала V до IV вв. до н. э. [3, с. 28 – 29]. Интересно, что подобные сооружения появляются синхронно и в Северо-Западном Крыму. С.А. Мульд и Т.Н. Смекалова указывают на явное сходство каменных гробниц Восточного Крыма и Тарханкутского полуострова и считают, что их генезис был одинаков. Исследователи связывают данный процесс вслед за А.А. Масленниковым с миграцией части населения близкого кизил-кобинцам во второй половине VI в. до н. э., не только в Восточный Крым, но и в рассматриваемый регион [4, с. 20]. Наличие кизил-кобинской керамики в курганах, слоях Керкинитиды и Маслин усиливают данную гипотезу [1, с. 121 – 124; 6, с. 27 – 40; 7, с. 56 – 61]. При подобной реконструкции неясным является бегство предгорных автохтонов под давлением кочевых скифов в степь навстречу агрессорам, в их вотчину. Вероятно, перемещения данных групп осуществлялись в интересах скифов с целью их эксплуатации. Использование керамики земледельческого населения с которым контактировали⁴ кочевники общеизвестно.

Таким образом, можно говорить о перспективности изучения этнокультурной истории Северо-Западного Крыма в скифское время. Открытие и исследование в последние годы поселений местного населения, к которым и относится большинство курганных могильников, указывают на более сложную, чем считалось ранее, этническую ситуацию в регионе во время функционирования хоры Херсонеса Таврического. Их территориальная близость и синхронность говорит о тесных социально-экономических и культурных контактах греков и варваров.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Колтухов С.Г. Скифы Северо-Западного Крыма в VII – IV вв. до н. э. (погребальные памятники) // Археологический альманах. № 27 – Донецк: “Донбасс”, 2012. – 161 с.
2. Ланцов С.Б. П.Н. Шульц в изучении античных памятников Северо-Западного Крыма. Проблема определения границ Херсонесского государства в IV – III вв. до н. э. // У Понта Евксинского (памяти П.Н. Шульца). – Симферополь: Издательство Крымского научного центра, 2004. – С. 58-68.
3. Масленников А.А. Каменные ящики Восточного Крыма (К истории сельского населения Европейского Боспора в VI – I вв. до н. э.) // Боспорский сборник. – М., 1995. – Вып. 8. – 124 с.
4. Мульд С.А., Смекалова Т.Н. Каменные курганы на полуострове Тарханкут // Материалы к археологической карте Крыма. – Симферополь: “Доля” – Вып. VI. – Ч. 1. – 182 с.

⁴ Зачастую контакты носили различные формы эксплуатации (дань, повинности и др.).

5. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII – III вв. до н. э.). – М.: Наука, 1991. – 256 с.

6. Кутайсов В.А. Кизил-кобинская керамика из раскопок Керкинитиды // Материалы к этнической истории Крыма. – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 27 – 40.

7. Латышева В.А. О населении херсонесской хоры в Северо-Западном Крыму (по материалам поселения Маслины) // Древности – 1996. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: АО “Бизнес Информ”, 1997. – С. 56 – 61.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Гречко Денис Сергеевич – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины.

Научные интересы: археология раннего железного века.

Ланцов Сергей Борисович – кандидат исторических наук, заместитель директора Крымского филиала Института археологии НАН Украины.

Научные интересы: античная археология.

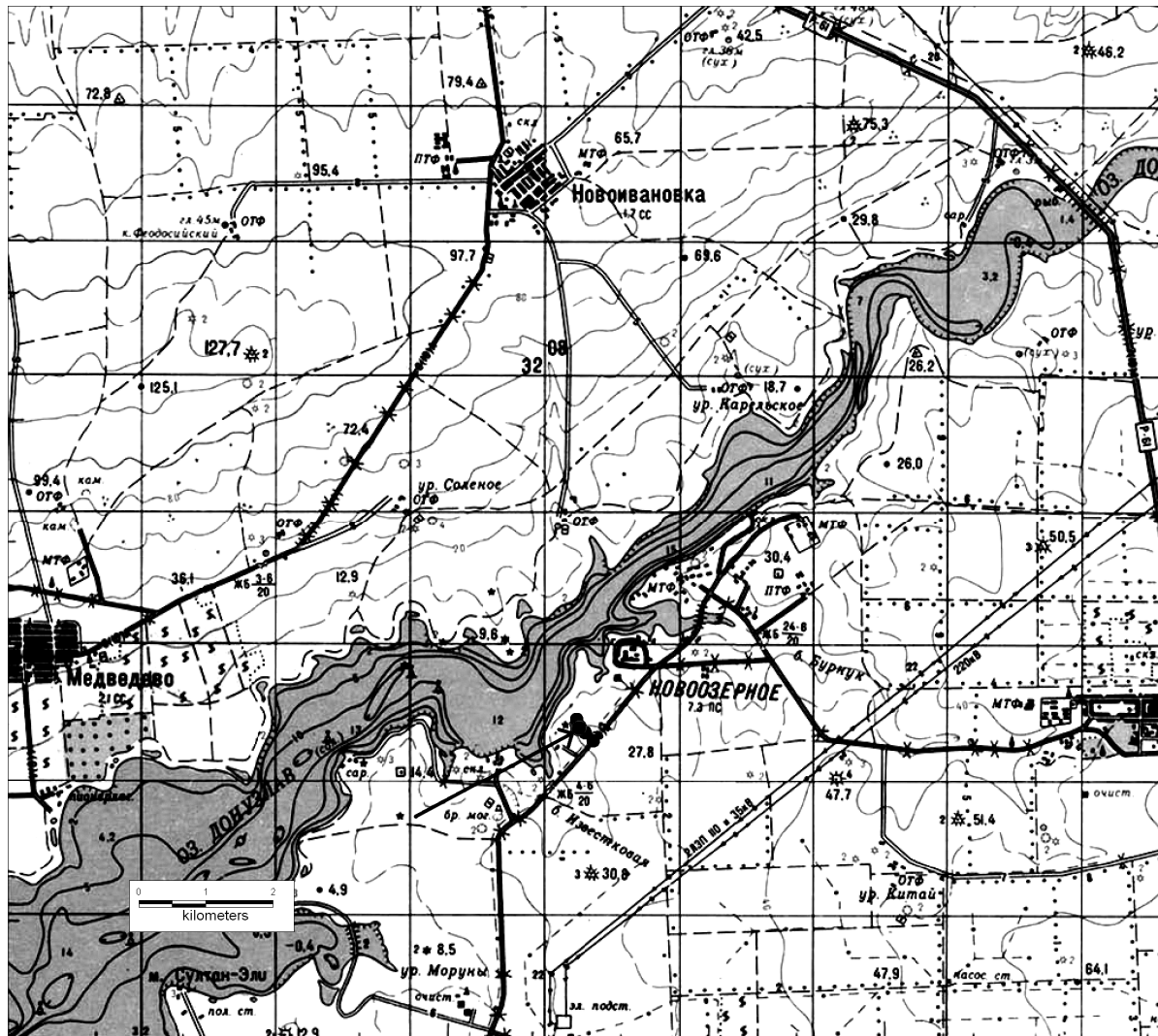

Рис. 1. Местоположение курганного могильника у пгт. Новоозерное (масштаб 1:100000).

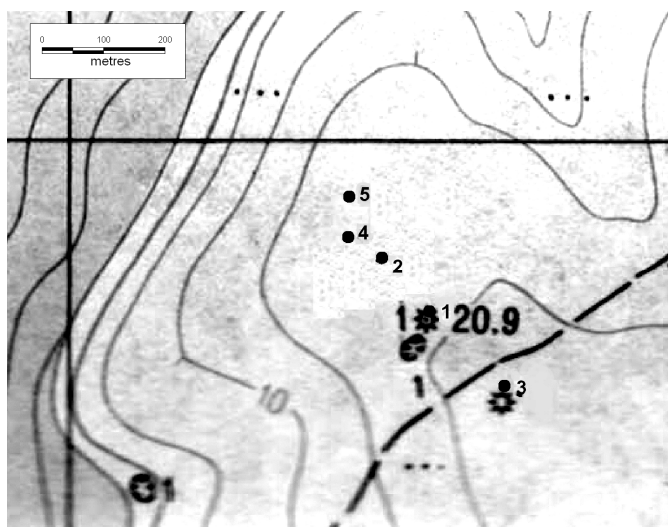

Рис. 2. Курганний могильник у пгт. Новоозерное.

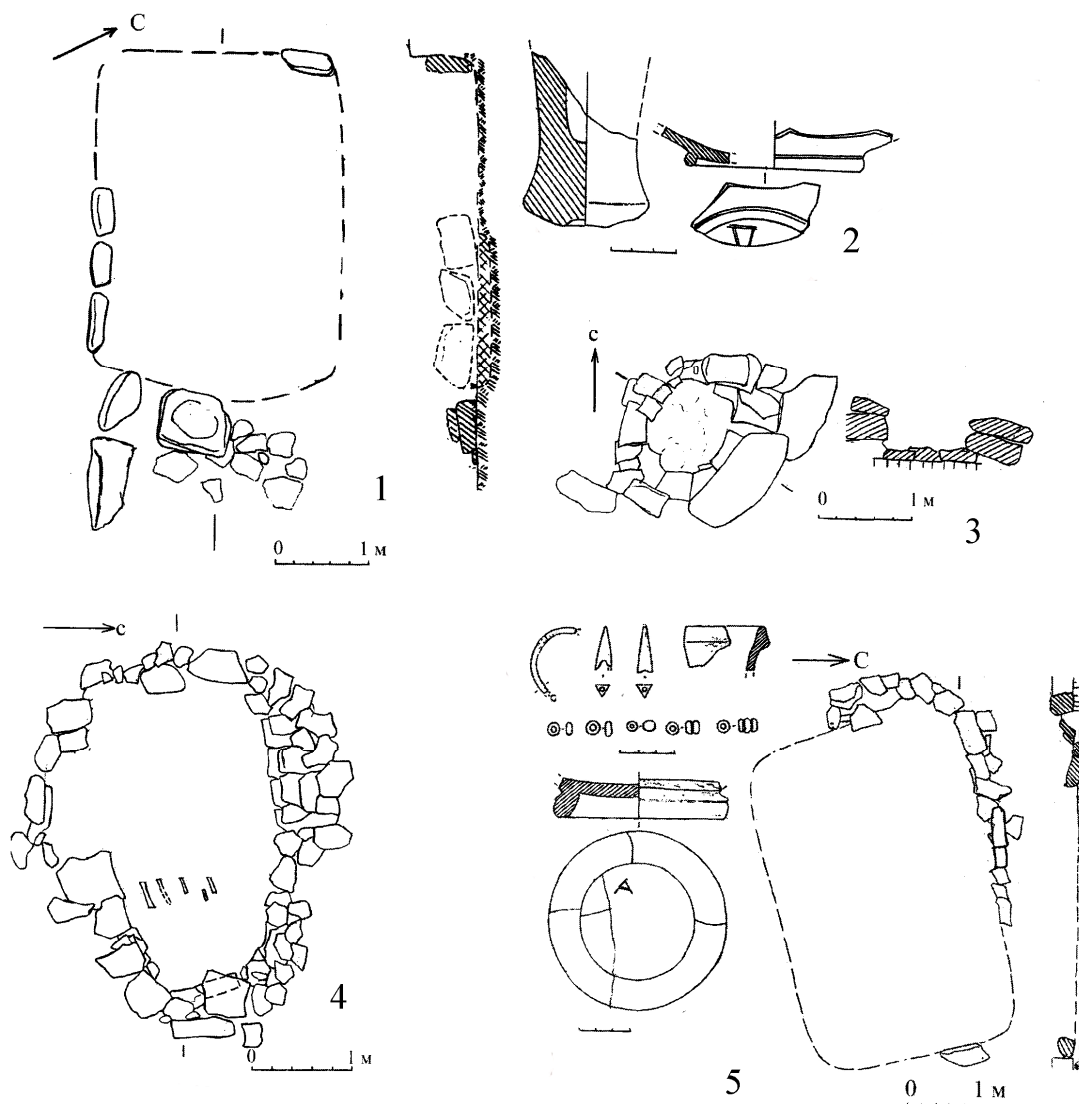

Рис. 3. Плани и инвентарь курганов № 1-3 (по Колтухов, 2012).

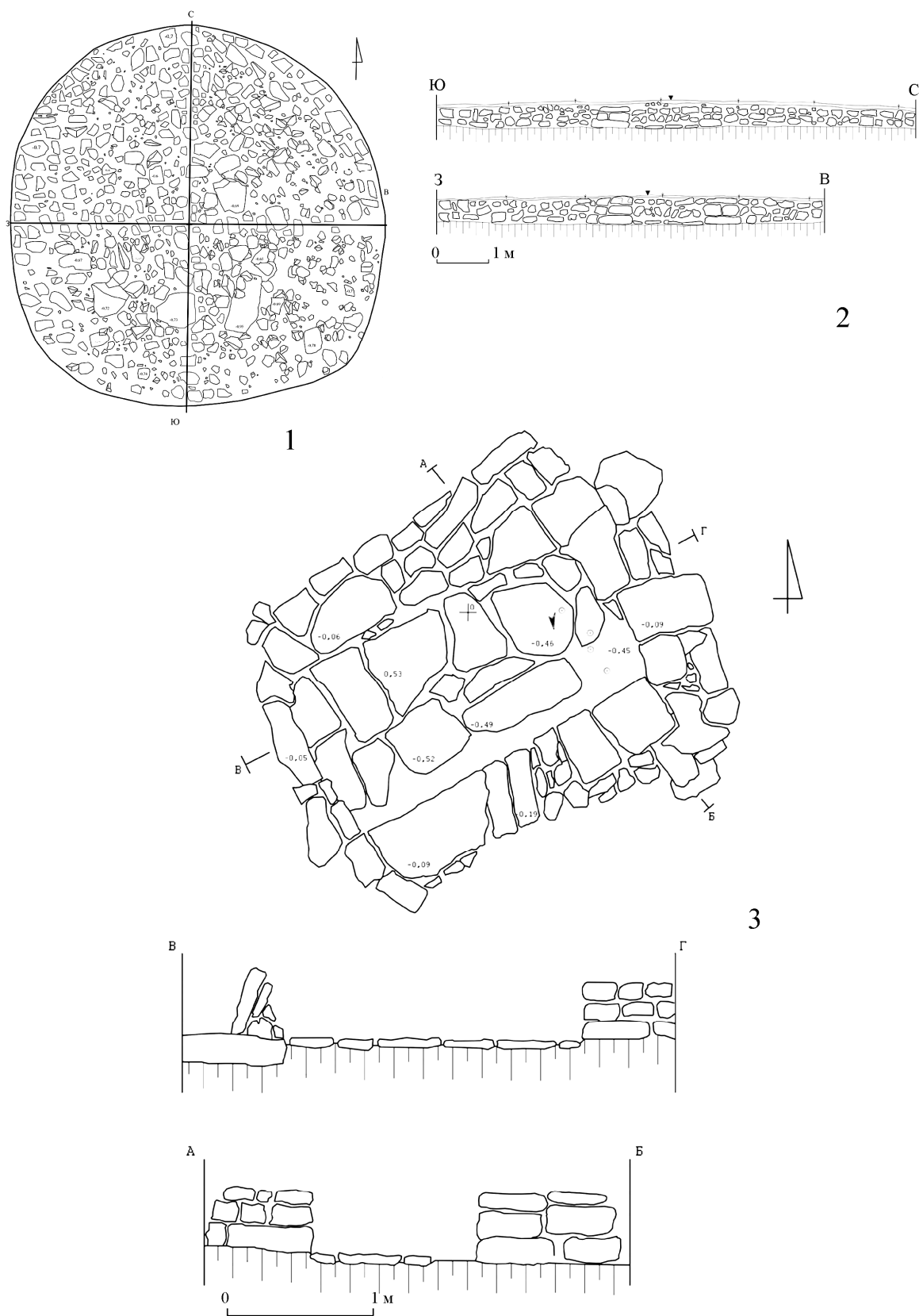

Рис. 4. План и разрезы кургана и гробницы кургана № 4.

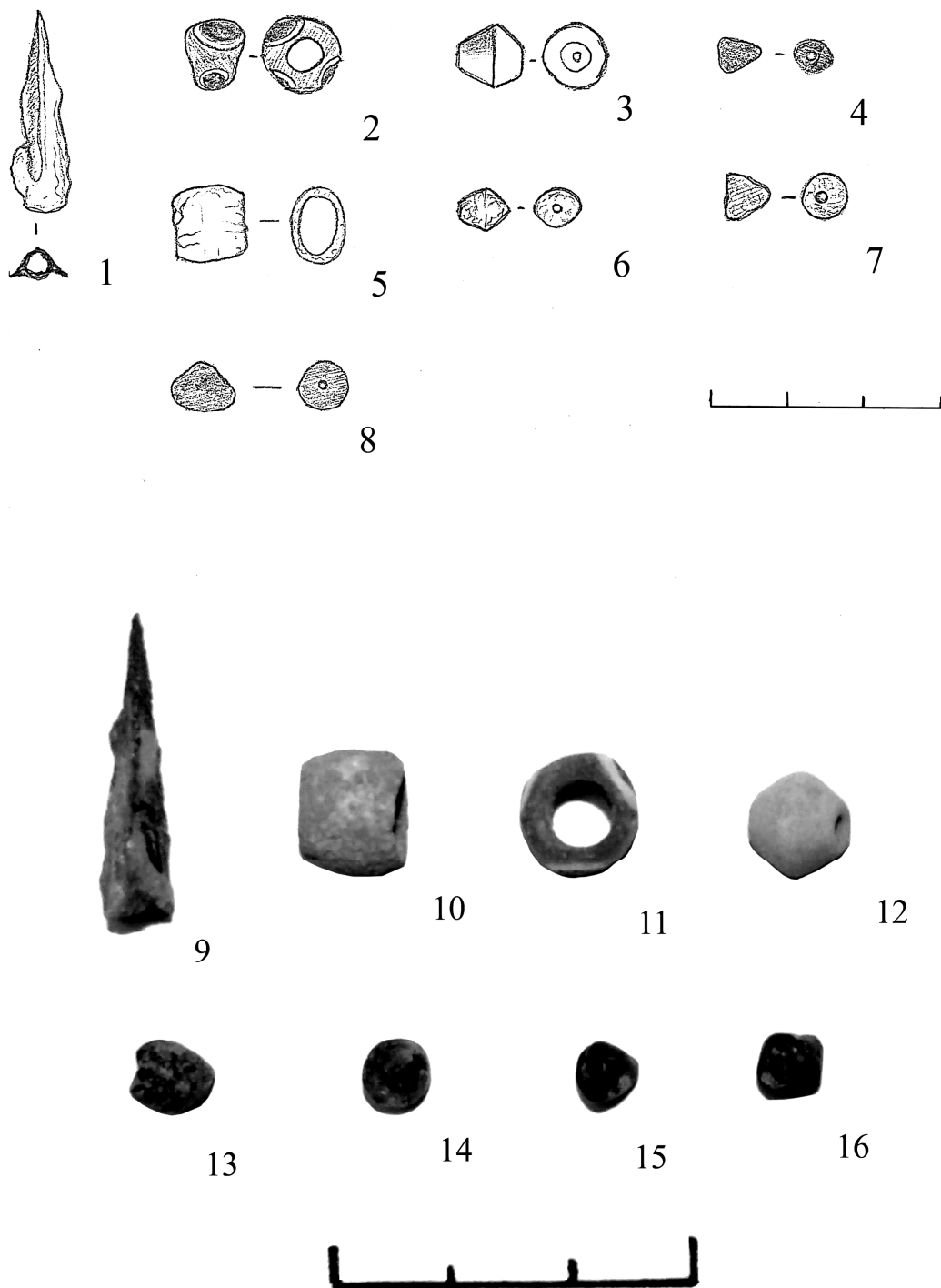

Рис. 5. Інвентарь погребения кургана № 4.

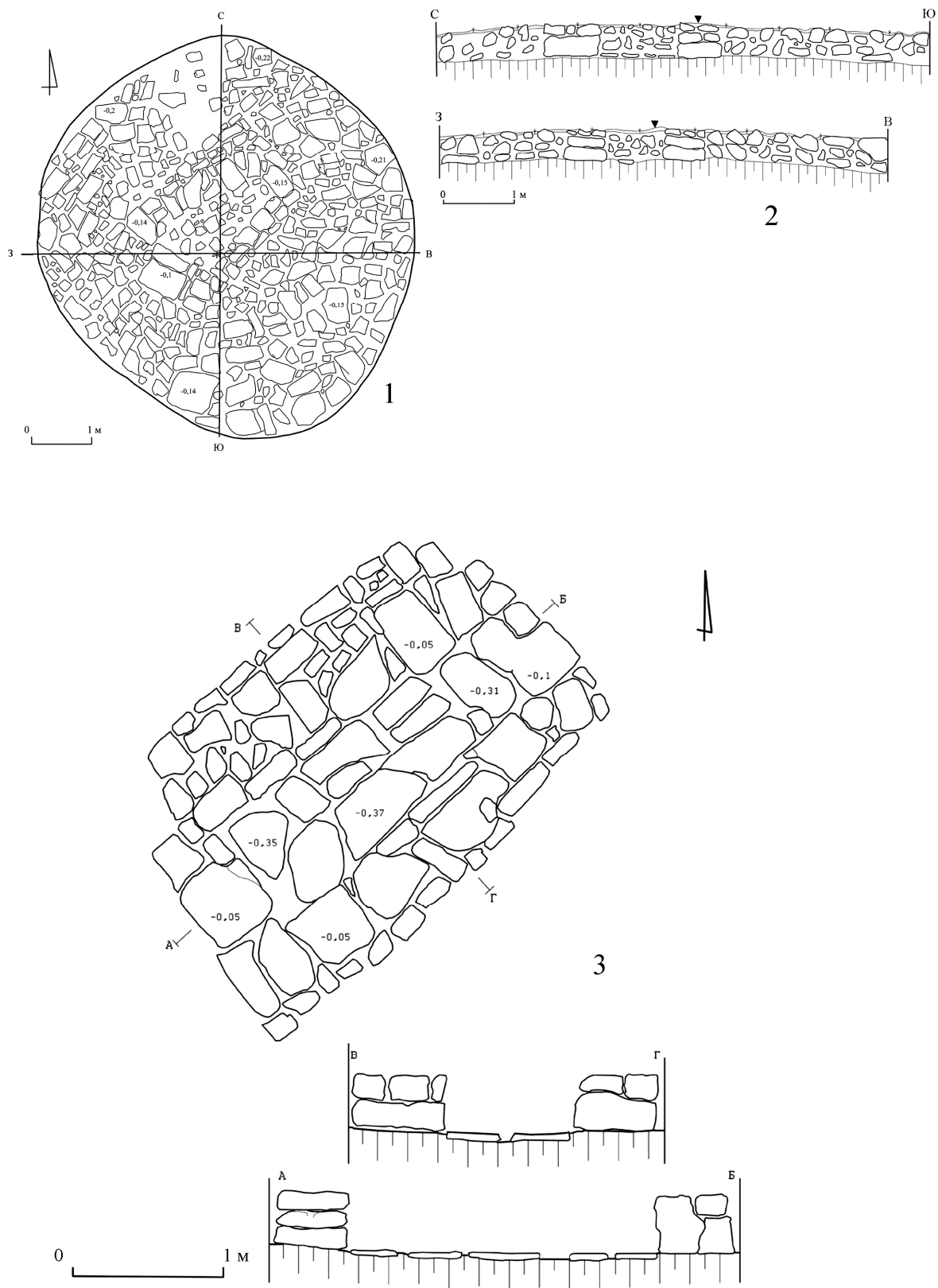

Рис. 6. План и разрезы кургана и гробницы кургана № 5.

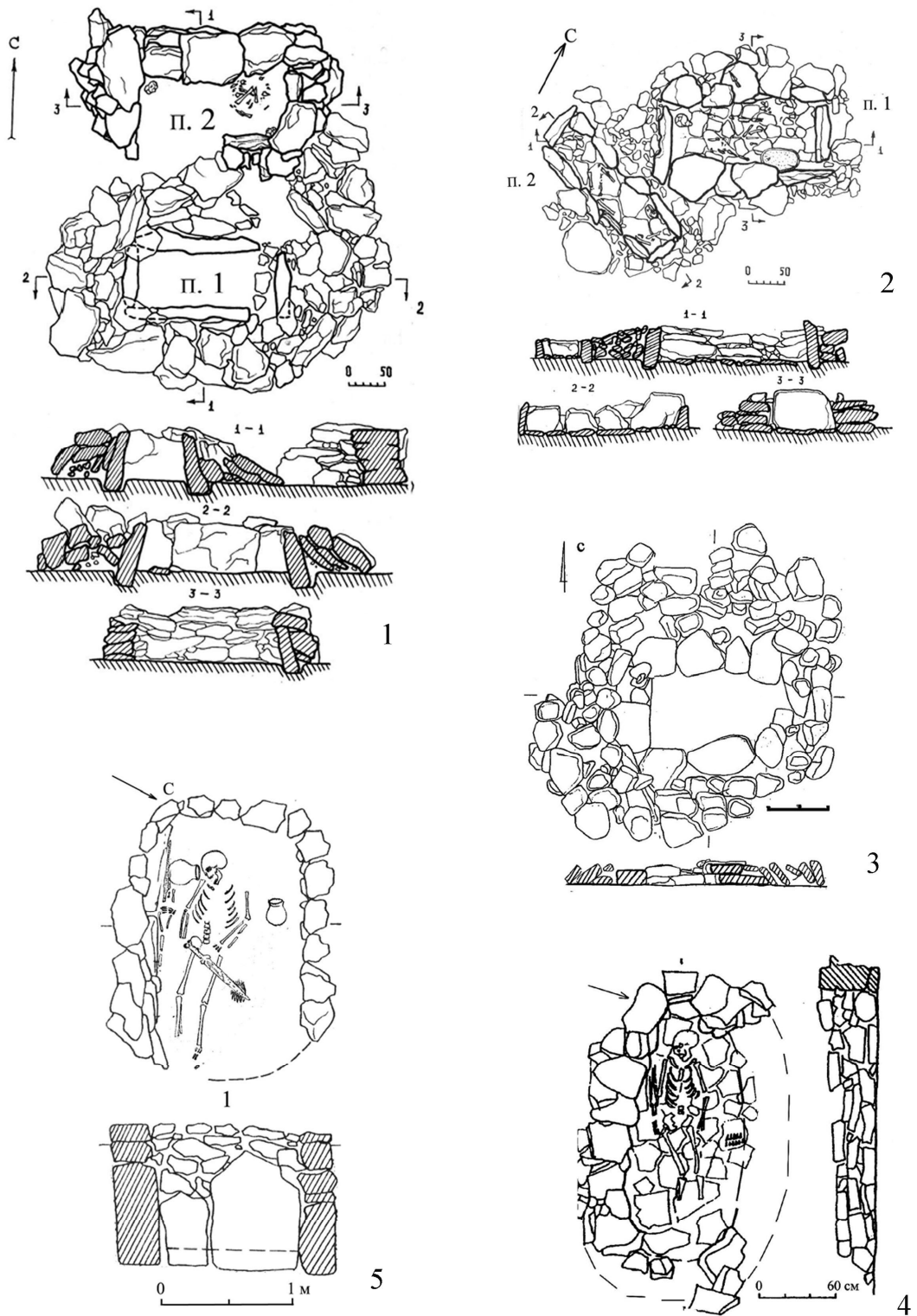

Рис. 7. Каменные гробницы V–IV вв. до н. э. северо-западного Крыма. 1 – Суворовское, к. 12; 2 – Суворовское, к. 13; 3 – Солдатово-Шалаши 7/1; 4 – Красноярское 11/9; 5 – Григорьевка 5/9 (по Колтухов, 2012).

УДК 902.2“638”: 930.2 (477.53)

І.А. ЗАРЕЦЬКИЙ – ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК СТАРОЖИТНОСТЕЙ СКІФСЬКО ДОБИ У ПОВОРСКЛІ

Олександр СУПРУНЕНКО (Полтава)

Про археологічні дослідження пам'яток скіфського часу та інших епох відомого українського етнографа, археолога, земського діяча, уроженця с. Лютенька Гадяцького повіту Полтавської губернії Івана Антоновича Зарецького (1857 – 1936).

Ключові слова: Зарецький І.А., археологічні дослідження, Вітова могила, Опішлянка, Розрита Могила, Оренбург, Полтава.

Об археологических исследованиях известного украинского этнографа, археолога, земского деятеля, уроженца с. Лютенка Гадяцкого уезда Полтавской губ. Ивана Антоновича Зарецкого (1857-1936).

Ключевые слова: Зарецкий И.А., археологические исследования, Витова могила, Опшлянка, Розрытая Могила, Оренбург, Полтава.

The article deals with scholarly and museum archaeological activities on the study of the Scythian and later epochs artifacts by the well-known Ukrainian ethnologist, archaeologist, museum and social activist, who was born in the village Lyutenka, Hadiach district, Poltava province – Ivan Antonovich Zaretsky (1857 – 1936).

Keywords: Zaretsky I.A., archaeological research, Vitov grave Opishlyanka, Rozrytaya Tomb, Orenburg, Poltava.

З ім'ям Івана Антоновича Зарецького (1857 – 1936) пов'язане дослідження чималого кола проблем історії, археології, етнографії і мистецтвознавства України, Росії і Західного Казахстану [12, с. 755; 37, с. 14; 38, с. 260; 48, с. 761; 86, с. 66]. Музейний діяч, етнограф, археолог, мистецтвознавець і краєзнавець, самородок-самоучка, уродженець с. Лютенки Гадяцького пов. Полтавської губ., залишив яскравий слід в історії Полтавщини, Воронезького краю й Оренбуржжя [32, с. 122 – 126; 49, с. 6 – 7; 61, с. 59 – 62; 70, с. 57 – 58]. До того ж, проминуло 155 років від дня народження дослідника, і ця стаття повинна докласти децицю данини шани вченому, чиї праці ввійшли до кращих здобутків вітчизняної науки в різних галузях гуманітарного знання. Тим більше, варто зупинитися саме на внеску в археологію І.А. Зарецького в контексті видання “меморіального” збірника наукових праць, присвяченого першій унікальній знахідці скіфської археології в Євразії.

Вивчення наукової спадщини та внеску в археологію дослідника й археолога-практика не обтяжене великою кількістю опублікованих праць. Хоча такі вже мали місце як в дореволюційній, так і сучасній історіографії. Якщо в перших наводилися окремі, більшою мірою “офіційні” відомості про І.А. Зарецького [1, с. 148; 3; 22; 45, с. 235], то в роботах, що побачили світ у другій чверті та наприкінці ХХ ст. здійснені перші спроби аналізу внеску дослідника у вивчення археології Дніпровського Лівобережжя [37, с. 14; 39, с. 10; 54, с. 32 – 47; 62; 72], вивчення пам'яток скіфського часу чи послідувачих епох [28; 30; 31, с. с. 38 – 39; 32; 56], музейну справу [8 – 9; 24; 28; 61; 64]. Останніми за часом появи у світ публікаціями стали огляди окремих підприємницьких починань археолога й етнографа [70] і детальніший аналіз його дослідницької та музейної спадщини в контексті збереження комплексу Малоперещепинського “скарбу” [36; 51]. Виходячи

з цього, цілком своєчасною є й характеристика археологічної діяльності цієї непересічної особи з вивчення пам'яток раннього залізного віку Поворскля.

Так склалося, що І.А. Зарецький виявився зачинателем досліджень курганних старожитностей скіфської епохи в Поворсклі, сарматської – в басейні Псла й одним з когорти перших у Лісостеповому Лівобережжі. Він же написав і першу наукову роботу про унікальну знахідку поблизу Малої Перещепини, яка побачила світ в Полтаві всього через три місяці після відкриття величезного комплексу ранньосередньовічних старожитностей [17, с. 181 – 207; 18]. Ця праця, через її поспішну підготовку у зв'язку з від'їздом автора з Полтави, викликала певні критичні зауваження відомих на той час сучасників. Проте, і досі чимало фактичних даних, наведених у згаданому дослідженні, залишаються актуальними і виконують роль першоджерел не тільки для вивчення історії Малоперещепинського “скарбу”, а й чималого кола пізніших старожитностей регіону [36, с. 30 – 38].

Талановитий юнак – син заможного козака, отримав домашню освіту і весь свій вік учився самотужки, поповнюючи знання з найширшого кола гуманітарних і технічних проблем. Самостійний життєвий шлях він розпочав у Полтаві настроювачем фортепіано в Інституті шляхетних дівчат [28, с. 73 – 74; 45, с. 234], де користувався абсолютним слухом, який дістався йому у спадок від матері. Пізніше працював набірником і фототипістом у ряді полтавських друкарень, де вважався одним з кращих спеціалістів. Він опанував фотографію, чудово художньо ретушував і, до того ж, пристойно малював. І кожен з цих досить складних напрямків технічно-редакторської і видавничої роботи І.А. Зарецький поєднував в одній особі. Дуже швидко він став одним із найповажніших фотографів губернського центру, виконуючи замовлення установ місцевого самоврядування, фотографував заходи земства, на протязі 20 років готував численні віньєтки та фотосторінки до офіційних і ювілейних видань [64, с. 76 – 77, 79; 70, с. 60 – 61].

Отже, художня підготовка майбутнього археолога дозволяла йому виконувати численні замовлення і поєднувати в оригінал-макетах видань фотографічні та графічні елементи. Прикладом цього є серія широко знаних земських альбомів – “Украинское народное творчество” з різних напрямків народних художніх промислів і народної творчості Полтавщини, оригінал-макети (або “кальки”) яких були підготовлені до друку саме І. А. Зарецьким [70, с. 59 – 60; 78; 79; 80 – 84]. Щодо рівня художньої підготовки дослідника – маємо напрочуд фахово виконаний альбом “Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства”, укладений А.Є. Зайкевичем, ілюстративна частина якого підготовлена І. А. Зарецьким [40, XXI табл.]. До речі, збереглося листування

полтавського етнографа з відомим дослідником писанкарства і музейником С.К. Кульжинським (1867 – 1943) з приводу підготовки ілюстративної частини [47, арк. 2 – 5; 68, с. 153; 69, с. 83, 91 – 92; 70, с. 14] всесвітньовідомого альбому “Описание коллекции народных писанок”, частину ілюстрацій до якого також виконав І.А. Зарецький [34, 12].

Отже, майстерність І.А. Зарецького у царині фотографії і поліграфії певним чином забезпечувала матеріально його родину, до якої на 70 – 90-ті рр. ХІХ ст. входили дружина і четверо дітей. Проте коштів, які він отримував в Управі губерньського земства в якості позаштатного, пізніше – штатного працівника (помічника чи хранителя) у земському музеї, не лишалося й на необхідніше [70, с. 60].

Мрією І.А. Зарецького завжди було виконання суто наукових проєктів. У втілених він вдало поєднував дослідницькі інтереси зі своєрідним науковим менеджментом. З сер. 1870-х – у 1880-х рр. він зацікавився археологією рідного краю, і поступово став одним із найвідоміших дослідників старожитностей басейну Ворскли у межах Полтавщини і південного заходу Слобожанщини [77, с. 46]. Від невеликих розвідок зі збором підйомних матеріалів між Коломаком і Свинківкою біля Полтави, обстежень пісків поряд із Білою Горою поблизу Макухівки, він перейшов до виконання вже давно запланованих ІІІ Археологічним з'їздом у Києві досліджень – ведення розкопок курганів у басейні Середньої Ворскли. Предметом його вивчення стали здебільшого старожитності скіфської доби. На час проведення розкопок культурно-хронологічна атрибуція цих пам'яток ще не була визначена, а їх інтерпретація відбулася вже після (в т. ч. внаслідок) його робіт – пізніше на 10 – 15, а то й 20 років [2, с. 7; 10, с. 147 – 148; 59, с. 140 – 143; а також див.: 30, с. 49].

Перший дослідницький захід, за підтримки визначного природознавця й археолога В.В. Докучаєва (1846 – 1903), був здійснений на приватних землях у східному куті Парасоцького лісу, поблизу с. Брусія під Диканькою [33, с. 180 – 181; 39, с. 9; 74, с. 304]. Тут І.А. Зарецький розкопав 4 кургани скіфського часу [25, с. 83, 96; 54, с. 44 – 45; 66, с. 108, 109] на кошти, виділені для досліджень власником земель, таємним радником, кн. Л.В. Кочубеєм [11, с. 118, прим. 1]. Цікаво, що умовами договору між власником і дослідником було передбачено передачу найбільш атрактивних знахідок до приватної збірки Кочубеїв у Диканці [27, с. 26, 28], а рядових речей – предметів з кераміки, виробів із заліза, скла тощо – до місцевого земського музею [43, с. 60 – 61]. Матеріали розкопок цих курганів були підготовлені І.А. Зарецьким до друку [20], і тільки частково побачили світ у вигляді короткої публікації через 110 років [27, с. 26 – 28].

Результати невеликих розкопок 1887 р. окрили І.А. Зарецького і на наступний, 1888 р. він використовує всі свої заощадження та кошти від

продажу частини батьківської землі на дослідження курганів на межі Слобожанщини і Полтавщини – в околицях с. Лихачівки сучасного Котелевського району Полтавської області [14]. Тут він вивчає й описує грандіозний майдан Розриту Могили, вважаючи його городищем [5, с. 17 – 18; 14], а в окрузі здійснює наймасштабніші на той час збори знахідок – підйомних матеріалів, залучаючи до цього чимало місцевих хлопчаків. Величезна колекція старожитностей [13, с. 2; 72, с. 32 – 34, 36], в якій тільки окремо знайдених наконечників стріл скіфської та ряду попередніх і наступних епох, налічується близько 2000, і на сьогодні є окрасою збірки Державного історичного музею Російської Федерації [25, с. 6, 138].

У 1888 – 1889 рр. І.А. Зарецький між Лихачівкою та Деревками, а також в околицях Котельви, досліджує 14 курганів епохи бронзового віку – скіфського часу [62, с. 6], серед яких були унікальні комплекси поховань еліти суспільства скіфської доби у Поворсклі рубежу VI – V та V ст. до н. е. – Вітової Могили й Опішлянки [21, с. 353 – 354], кілька рядових захоронень, комплекс гунського поховання в кургані поблизу Розритої Могили [41, с. 46; 42, с. 243, рис. 94: 1 – 5; 75, с. 47] тощо. Так, як кошти на проведення пошукових робіт на 1889 р. вже закінчилися, дослідник, за сприяння Московського археологічного товариства, отримав кредит на їх проведення [53, арк. 40 зв.]. З метою погашення кредиту і повернення власних заощаджень він змушений був провести тривалі переговори про передачу чи продаж колекції знахідок, серед яких було чимало речей із дорогоцінних металів, з Імператорською Археологічною комісією та керівництвом Московського археологічного товариства [46, арк. 15 – 18]. Ці переговори, що викликали невдоволення вищих чиновників від археології у Санкт-Петербурзі [1, с. 148; 46, арк. 9 – 11, 15 – 17; 55, с. 34], все ж таки завершилися придбанням до Російського історичного музею у Москві звітнього альбому дослідника і всієї колекції знахідок за суму у 1,5 рази меншу від затрачених на цю справу І.А. Зарецьким [46, арк. 4 – 4 зв.]. Звісно, подібна постановка справи призупинила дослідницький пил аматора-початківця, а багатьох вже радянських археологів ХХ ст., у поривах паплюження всього “дореволюційного” й імен своїх колег-попередників, упевнила в тому, що вчений продавав власні знахідки і мав зиск від ведення наукових досліджень.

Та як би там не було, І.А. Зарецький, завдяки цим розкопкам, став відомою фігурою у науковому світі України і Росії [22, с. 123 – 124; 25, с. 83, 90; 29, с. 42 – 47; 63, с. 43 – 45]. Його ім'я вже не сходило з вуст організаторів археологічних з'їздів, фундаторів музейних закладів, ініціаторів проведення різноманітних виставок.

На теренах археології вченому ще неодноразово таланило як досліднику. Так, він знайшов кошти на проведення розкопок курганів бронзового віку і скіфського часу у сс. Василівці і Буртах Полтавського

повіту [54, с. 44 – 45], здійснював консультування розкопок курганів братами Ю.В. та А.В. Щербачовими (згодом відомі юристи, випускники Московського університету, діти дослідника табаківництва в Росії, проф. В.С. Щербачова) в околицях сс. Верхньої Мануйлівки і Дяченка на Середньому Пслі у 1887 і 1889 рр. [73, с. 187, с. 39 – 40], а в 1912 р. провів розкопки кургану епохи бронзи на Мечетській горі над містечком Кишенькою Кобеляцького пов. і знайшов на ній рештки золотоординського некрополю [19, с. 111 – 117]. У Верхній Мануйлівці – в Гострій і Дяченковій могилах він дослідив два перших у басейні Псла впускних поховання фіналу ранньосарматської доби, визначивши їх вік часом, близьким до кін. I тис. до н.е. і запропонував Ю.В. Щербачову вперше в курганній археології використати у публікації матеріалів термін для застібки – фібула типу “la T`ene” [73, с. 20; 87, с. 41]. І.А. Зарецький був також першим, хто почав досліджувати пізньосередньовічні підземелля Полтави й Опішні [3, с. 2; 4, с. 151 – 153].

Трохи пізніше доля подарувала йому бути одним із першовідкривачів для науки і суспільства легендарного Малоперещепинського “скарбу” 1912 р. [17, с. 181 – 207; 18; 35; 51, с. 5 – 6; 58, с. 103 – 104] – решток поховання представника вищого ієрархічного штабелю правлячої верстви Давньоболгарської чи Хозарської держав, як на думку чималого кола дослідників, хана Кубрата [6; 7, с. 9 – 12; 58].

Ця випадкова знахідка у приполтавському с. Малій Перещепині була збережена саме завдяки чітким і професійним діям полтавського археолога-практика і петербурзького вченого-фахівця та земляка-полтавця М.О. Макаренка (1877 – 1938) [26, с. 9 и др.; 35; 61, с. 63 – 64]. І.А. Зарецький організував і супроводжував перевезення скарбу до Полтави, фотозйомку знахідок у приміщенні резиденції віце-губернатора Я.Г. Гололобова, інформував про виявлення комплексу дорогоцінностей керівництво Імператорської Археологічної комісії в особі гр. О.О. Бобринського [62, с. 10], насамкінець, провів значну роз’яснювальну роботу серед місцевого населення щодо передачі розтягнутих по хатах цінностей.

Науковий і, разом з тим, підприємницький підхід до справи був відчутним у проведенні вченим досліджень старих мідних копалень доби бронзового віку в околицях Оренбурга на поч. 1920-х рр., де І.А. Зарецький вважав за доцільне відродити промисловий видобуток руди [8, с. 116 – 117]. Між іншим, його обґрунтування виробничої доцільності поновлення давніх копалень було до певної міри використане при розширенні видобутку міді за Великої Вітчизняної війни.

І.А. Зарецький був членом ряду наукових товариств України й Росії [8, с. 117; 32, с. 122, 123 – 126; 76, с. 5, 48]. Він краще відомий як дослідник гончарних промислів Дніпровського Лівобережжя України. Не маючи

спеціальної освіти, підготував і видав еталонне й у наш час дослідження, присвячене гончарству Полтавщини (1894 р.) [15; оцінка: 49; 50, с. 12 – 13], зібрав кошти для його публікації. Він стояв біля витоків Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, був у числі фундаторів та перших співробітників Воронежського земського й Оренбурзького краєзнавчих музеїв, керував роботою останнього [60, с. 19]. Більшість етнографів добре знає ім'я І.А. Зарецького як колектора–збирача колекцій Музею імператора Олександра III у Санкт-Петербурзі (сучасн. Російський етнографічний музей), для якого полтавець зібрав багатющі колекції старовини у Полтавській, Харківській та Курській губерніях [24, с. 7 – 10; 44; 85, с. 3 – 4, 52], що налічують бл. 7000 предм., а паралельно з цим сформував основу фонду етнографічних збірок Полтавського музею [45, с. 235; 57, с. 60 – 61].

Величезний внесок І.А. Зарецького у підготовку і проведення Всеросійської кустарної виставки 1902 р., де він був повноправним представником від Полтавщини й “одним з кращих експонентів” [28, с. 73, 74]. А до виставки на XII Археологічному з'їзді в Харкові підготував не тільки найяскравіший етнографічний розділ, а й видав, із залученням, на сучасний зразок, “спонсорських” коштів, окремий каталог полтавської експозиції [16, с. 2 – 19; 31, с. 38 – 42].

У Полтаві І.А. Зарецький був людиною дуже відомою і поважною. Скромного службовця земської управи і музею за організацію та проведення ряду виставок було відзначено високим званням почесного громадянина [23, с. 16, 17; 45, с. 235; 56, с. 434 та сл.].

Нестатки у сім'ї, смерть дітей, поява нового керівництва у земському музеї та проходження за конкурсом на завідуючого відділом археології у Полтаві В.М. Щербаківського (1876 – 1957), прискорили переїзд ученого восени 1912 р. до Воронежу, де він очолив кустарний відділ місцевого земства і співпрацював у земському музейному осередку [8, с. 117 – 118; 9]. А з початком Першої світової війни дослідник перебрався до Оренбурга (1915 р.), куди його запрошувало місцеве земство. Він брав участь у створенні і кілька разів очолював місцевий музей, здійснював заходи з розвитку кустарних промислів, вивчав пам'ятки місцевої старовини здебільшого сарматської доби. З кінця 1920-х рр. щорічно проводив невеликі розкопки курганів у басейні р. Уралу, які інколи відвідували згодом відомі дослідники скіфо-сарматської археології, зокрема, Б.М. Граков (1899 – 1970) і К.Ф. Смірнов (1917 – 1980). Помер археолог під час досліджень курганів поблизу станції Кувандик на Оренбуржжі влітку 1936 р. Про його поховання на місцевому кладовищі співробітниками експедиції, у присутності місцевих жителів, розповідали чимало сучасників цієї події, зокрема, за спогадами батьків, і колишній прем'єр-міністр

Російської Федерації та повноважний посол Росії в Україні, уродженець Кувандика В.С. Черномирдін (1938 – 2010) [36, с. 40].

Отже, за “полтавський” період життя (1872 – 1912 рр.) Іван Антонович Зарецький пройшов закономірний шлях від аматора старожитностей до відомого збирача колекцій ряду місцевих і столичних музеїв, земського діяча, який створював ремісничо-навчальні заклади і заснував виробництва, організовував виставки і вів презентаційну роботу з популяризації народних промислів. В археологічному плані він став першим дослідником поселенських і курганних пам’яток у Поворсклі, зокрема, поховань раннього залізного віку, своєю пошуковою та польовою діяльністю стимулювавши і прискоривши виділення яскравого локального феномену культури місцевих племен скіфського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Крім Вітової Могили та Опішлянки, І.А. Зарецькому неодноразово таланило в суто археологічних починаннях. Це були дослідження переважно поховальних комплексів: фіналу скіфської архаїки й гунського часу поблизу Розритої Могили, поховання сарматів у пониззі Псла, Макухівське болгарське поховання 1882 р. на схід від Полтави [52, с. 165, рис. 22; 65, с. 72, 74 – 75, рис. 67], рештки курганного некрополю Полтавського слов’яно-руського поселення [29, рис. 1], золотоординський могильник на Мечетській горі, і насамкінець Малоперещепинський “скарб”. Дослідник і музейник по-праву вважається одним з фундаторів Природничо-історичного музею Полтавського губерньського земства [60, с. 19 – 20] – сучасного Полтавського обласного краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського (там і сьогодні зберігається більше 3000 експонатів, зібраних його руками), зачинателів архівної справи на Полтавщині, вивчення історії та особливостей керамічного виробництва на Лівобережжі Дніпра та в ін. регіонах.

Це дозволяє вважати І.А. Зарецького одним з перших археологів на теренах Поворскля, в цілому Полтавщини та Слобожанщини, залишаючи йому одне з місць першопрохідців в історії археології Дніпровського лісостепоного Лівобережжя [2, с. 2 – 3; 36, с. 30 – 31; 72, с. 31, 32]. Ім’я вченого і музейника вшановано в Полтаві, а нещодавно і в Опішні колективною та індивідуальною меморіальними дошками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї Д.И. Заметка об Альбоме Украинских древностей И.А. Зарецкого / Д.И. Багалеї // Киевская старина. – К., 1888. – № 12. – С. 148 – 149.
2. Багалеї Д.И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалеї // Тр. XII АС. – М., 1905. – Т. 1. – С. 1 – 92.
3. Бучневич В. Полтавские подземелья (мины) / В. Бучневич // Полтав. губ. ведомости. – г. Полтава. – 1891. – № 55. – 20 июля. – С. 2.
4. Бучневич В.О. Полтавские подземелья / Бучневич В.О.; [підг. до друку та комент. Коваленко О.В., Супруненко О.Б.] // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 151 – 154.

5. Варвянська Т.В. Розрита Могила / Варвянська Т.В., Супруненко О.Б. – Полтава : Археологія, 1996. – 48 с.
6. Вернер Й. Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат – хан на Българите / Йоганн Вернер. – София: Изд-во БАН, 1988. – 57 с., 32 табл.
7. Витанов Д. Откриване и идентификация на гроба на хан Кубрат край. Полтава / Д. Витанов, А. Супруненко, И. Кулатова // Списания на Българската Академия на науките. – София: Изд-во БАН, 1991. – Т. 3. – С. 9 – 15.
8. Выставкина Н.М. И.А. Зарецкий – сотрудник Оренбургского музея / Н.М. Выставкина // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины : Второй обл. науч.-практ. семинар : тез. докл. и сообщ. – Полтава: Изд-во “Полтава”, 1989. – С. 116 – 117.
9. Выставкина Н.М. Из переписки И.А. Зарецкого / Н.М. Выставкина // Охорона і дослідження пам’яток археології Полтавщини : Третій обл. наук.-практ. семінар : тез. доп. – Полтава : Вид-во “Полтава”, 1990. – С. 47 – 49.
10. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. / В.А. Городцов // Тр. XIV АС. – М., 1911. – Т. 3. – С. 93 – 161; отд. оттиск: С. 1 – 92.
11. [Докучаев В.В.]. Редакторское примечание // Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественно-историческая часть. Отчёт Полтавскому губернскому земству: Полтавский уезд / Составлен Георгиевским А. С.; под непосредств. руковод. проф. В.В. Докучаева. – СПб., 1890. – Вып. 1. – С. 118.
12. Енциклопедія українознавства : Словникова частина / Перевид. в Україні. – Львів : НТШ, 1993. – Т. 2 : Голинський – Зернов. – С. 755.
13. Зарецкий И.А. Замечательные древности, найденные в Полтавской и Харьковской губ. // Русские ведомости. – г. Москва. – 1887. – № 82. – 25 марта. – Среда. – С. 2.
14. Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачёвки / И.А. Зарецкий // Харьковский сборник : Лит.-научн. прилож. к “Харьковскому календарю” на 1888 г. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 229 – 248.
15. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И.А. Зарецкий. – Полтава, 1894. – II, 126, XXIII, VI, II с.
16. Зарецкий И.А. Добавление к Каталогу Этнографического отдела археологической выставки в Харькове : Предметы, доставленные Музеем Полтавского губернского земства / Сост. И.А. Зарецкий. – Полтава, 1902. – 19 с.
17. Зарецкий И.А. Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии / И.А. Зарецкий // Тр. ПУАК. – Полтава : электр. тип. Г.И. Маркевича, 1912. – Вып. 9. – С. 181 – 207.
18. Зарецкий И.А. Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии [отд. оттиск-брошура] / И. А. Зарецкий. – Полтава : электр. тип. Г. И. Маркевича, 1912. – 28 с.
19. Зарецкий И.А. Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть, Кобелякского у. / И.А. Зарецкий // Тр. ПУАК. – Полтава : тип. Г.И. Маркевича, 1912. – Вып. 9. – С. 111 – 119.
20. Зарецкий И.А. Описание древностей из раскопок в Полтавской губернии Полтавского и Зеньковского уездов, произведенных И.А. Зарецким [1910] / И.А. Зарецкий // Архів Полтав. держ. краєзн. музею [зберігалася до пожежі 1943 р.]. – 18 арк.: іл.
21. Ильинская В.А. Скифия VII–IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А.И. Тереножкин. – К. : Наукова думка, 1983 – 380 с.

22. Императорское Московское археологическое Общество в первое пятидесятилетие его существования (1864 – 1914 гг.) / Под ред. П.С. Уваровой, И.Н. Бороздина. – Т. II: 1. Биографический словарь членов Общества; 2. Список трудов членов Общества, помещенных в изданиях Общества. – М.: тип. Т-ва Скоропечати А.А. Левенсона, 1915. – 256, 2 с.

23. К десятилетию Полтавской Учёной Архивной Комиссии: Отчёт со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г. / Сост. Павловский И.Ф. – Полтава : тип. Т-ва Печатного Дела, 1913. – 22 с.

24. Карпова О. Собрание И.А. Зарецкого в Российском этнографическом музее как источник изучения украинского гончарства / О. Карпова // Титульний етнос : здобутки, втрати: зб. наук. ст. – Полтава – Опішне : Дивоцвіт, 2002. – С. 7 – 11.

25. Ковпаненко Г. Т. Племена скифського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1967. – 188 с.

26. Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. / А.В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. науч. тр. – Донецк : Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 5 : Хазарское время. – С. 7 – 244.

27. Кулатова І.М. Кургани скифського часу в ур. Лапівщина у Поворсклі (за дослідженнями І. А. Зарецького 1888 р.) / Кулатова І.М. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 26 – 28.

28. Кулатова І.М. Краєзнавча діяльність І. А. Зарецького / І.М. Кулатова, О. Б. Супруненко // IV Республ. наук. конф. з історичного краєзнавства: тези доп. – К. : Рідний край, 1989. – С. 73 – 74.

29. Кулатова І.М. Археологічні дослідження І.А. Зарецького в Полтаві / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практ. семінар : тез. доп. – Полтава : Вид-во “Полтава”, 1990. – С. 41 – 47. – Рис. 1 – 2 на вкл. 1.

30. Кулатова И.Н. И.А. Зарецкий – первый исследователь памятников скифского времени Поворскля // И.М. Кулатова, А.Б. Супруненко // Киммерийцы и скифы : Тез. докл. Междунар. конф., посвящ. памяти А.И. Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С. 48 – 49.

31. Кулатова І.М. Археологічна тематика в діяльності Полтавської вченої архівної комісії / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. – Полтава : Вид-во “Полтава”, 1993. – С. 37 – 48.

32. Кулатова І.М. Археологія в діяльності Полтавської Вченої Архівної Комісії / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 1995. – № 2. – С. 122 – 129.

33. Кулатова І.М. Курганний могильник I, ур. Лапівщина (скифський час, VI ст. до н.е.) / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України : Полтавська область. Диканський район. – Полтава : АСМІ, 2011. – С. 180 – 182. – № 176.

34. Кульжинский С.К. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Описание коллекции народных писанок / С.К. Кульжинский. – М. : Тип. Скоропечати Левенсона А.А., 1899. – Вып. Первый: С альбомом из 33 хромо-литограф. и 12 черновых таблиц. – 176 с., 45 табл.

35. Макаренко Н. Перещепинский кладъ: (Предвар. сообщ.) / Н. Макаренко // Изв. Археол. Комиссии. – Дополн. к вып. 46. – СПб., 1912. – С. 207 – 211. – Отд. оттиск.

36. Малоперещепинське диво / Зарецький І.А., Кулатова І.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б.; упорядн. і наук. ред. Супруненко О.Б. – Полтава : АСМІ, 2013. – 104 с.
37. Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України : Енциклопедичний словник-довідник / Г. Г. Мезенцева. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – 205 с.
38. Митці України : Енциклопедичний довідник. – К. : Мистецтво, 1992. – 324 с.
39. Мокляк В.О. Диканський район / В.О. Мокляк, В.В. Шерстюк, О.Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України : Полтавська область. Диканський район. – Полтава : АСМІ, 2011. – С. 7 – 32.
40. Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства / Сост. Зайкевич А. Е. – СПб., 1883. – XXI табл.; передрук: Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства // Українське гончарство : Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999. – Опішне : Укр. Нардознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 513 – 534.
41. Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время (середина 3 – вторая половина 5 в. н.э.): Автореф. дис. ... докт. ист. наук / А. М. Обломский. – М. : ИА РАН, 2001. – 48 с.
42. Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н.э.) / А.М. Обломский // Раннеславянский мир. – М. : Наука, 2003. – Вып. 5. – 255 с.
43. Олеховский М.А. Естественно-Исторический Музей Полтавского губернского земства : Описание коллекций. – Полтава : тип. Старожицкого М. Л., 1899. – IX, 90 с.
44. Описи коллекций, собранных И.А. Зарецким // Архив Рос. этнограф. музею. – СПб. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 13; Оп. 2. – Спр. 272; 273; 274.
45. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь учёных и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / И. Ф. Павловский. – Полтава: тип. преимн. Дохмана, 1912. – 238 с.
46. Переписка И.А. Зарецкого о продаже коллекции // Архив ИМК РАН. – Ф. 1. – ДАК. – 1889. – Спр. 29. – 56 арк.
47. Письмо И.А. Зарецкого к С. К. Кульжинскому. 1893 г. // ДАПО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 2 – 5.
48. Полтавщина : Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : Укр. енциклопедія, 1992. – 1024 с.
49. Пошивайло О. Гончарство Лівобережної України XIX – початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості / Олесь Пошивайло. – К. : Молодь, 1991. – 230, 2 с.
50. Пошивайло О. Етнологія українського гончарства. Лівобережна Україна / Олесь Пошивайло. – К. : Молодь, 1993. – 398, 10 с.
51. Приймак В. В. Малоперещепинський “скарб” / Приймак В.В., Супруненко О.Б. – К. – Полтава : АСМІ, Археологія, 2005. – 24 с.
52. Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О.М. Приходнюк. – К.–Чернівці : Прут, 2001. – 284 с.
53. Протокол совета Императорского Российского исторического музея. Заседание 18 октября 1889 года // Архив ДІМ РФ. – Ф. 2. – Спр. 748/5. – Арк. 36 – 40 зв.
54. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава: 1-ша раддрукарня “Полтава-Поліграф”, 1928. – Т. I. – С. 29 – 62.

55. Семенов А.И. К реконструкции состава Макуховской находки (из истории изучения памятников Перещепинского круга) / А.И. Семенов // Сообщ. Гос. Эрмитажа. – Л. : Искусство, Лен. отд-е, 1986. – Вып. LI. – С. 32 – 35.
56. Симоненко І. Археологічні дослідження вчених архівних комісій України / Ігор Симоненко, Олександр Супруненко // Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії. Архіви і документальна спадщина Полтавщини : минуле, сучасне, перспективи (1903 – 2003). – Полтава : АСМІ, 2003. – С. 420 – 448.
57. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток / Г.А. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1989. – 304 с.
58. Сокровища хана Кубрата : Перещепинский клад / Залеская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фоякова Н.А. – СПб. : Славия, 1997. – 336 с.
59. Спицин А.А. Курганы скифов-пахарей / А.А. Спицын // Изв. Археол. Комиссии. – Пг., 1918. – Вып. 65. – С. 87 – 143.
60. 100 років Полтавському краєзнавчому музею : Наук. читання. 26 вересня 1991 р.: Тези доп., каталоги ювіл. виставок / [за ред. Супруненка О.Б.]. – Полтава : ПКМ, 1991. – 66 с.
61. Супруненко О. Іван Зарецький – археолог і музейний працівник / Олександр Супруненко // Народне мистецтво Полтавщини : Наук.-теорет. конф., присвяч. 70-річчю Полтавського художнього музею. (1-2 червня 1989 р.) : тез. доп. і повідомл. – Полтава : Полтав. худ. музей, 1989. – С. 59 – 65.
62. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А.Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. – Полтава : ПКМ, 1990. – С. 5 – 42.
63. Супруненко А.Б. Материалы срубной культуры в исследованиях И.А. Зарецкого / А.Б. Супруненко // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею : Матеріали ювіл. наук. конф. – Ч. 1 : Археологія Полтавщини. – Полтава : ПКМ, 1991. – С. 43 – 45.
64. Супруненко О. Літературні світлини І.А. Зарецького / Олександр Супруненко // Криниця. – Полтава, 1993. – № 5–6 (25–26). – С. 76 – 79.
65. Супруненко О.Б. На землі Полтавській : Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О.Б. – Полтава : Археологія, 1998. – 156 с.
66. Супруненко О.Б. Пам'ятки археології Полтавщини в матеріалах Докучаєвської експедиції 1888 – 1890 рр. / Супруненко О.Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 108 – 111.
67. Супруненко О. Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1999. – № 1 (5). – С. 20 – 30.
68. Супруненко О. Сергій Кульжинський – дослідник писанкарства, етнограф і музейник / Олександр Супруненко // Християнські старожитності Лівобережної України : зб. наук. пр. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 150 – 161.
69. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської) / О.Б. Супруненко. – К. – Полтава : Археологія, 2000. – 392, 2 с.
70. Супруненко О.Б. Наукові дослідження і підприємництво у діяльності І.А. Зарецького / О.Б. Супруненко // Наук. вісник Полтав. ун-ту Споживчої кооперації України. – Полтава, 2002. – № 2 (6). – С. 57 – 61; продовж.: 2003. – № 2 (10). – С. 58 – 61.

71. Супруненко О.Б. Нові документи про С.К. Кульжинського / О.Б. Супруненко // Титульний етнос : здобутки, втрати : зб. наук. ст. – Полтава – Опішне : Дивоцвіт, 2002. – С. 12 – 17.
72. Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис / О.Б. Супруненко. – К. – Полтава : ЦП НАН України і УТОПІК, 2007. – 124, XII с.
73. Супруненко О.Б. Кургани Нижнього Прип'ялля / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк. – К. : ЦП НАН України і УТОПІК, 2011. – 474, XXIV с.
74. Супруненко О.Б. Пам'ятки археології Диканського району / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України : Полтавська область. Диканський район. – Полтава : АСМІ, 2011. – С. 300 – 326.
75. Терпиловский Р.В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини I середини I тис. н.е. / Терпиловський Р.В. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 44 – 49.
76. Труды Полтавской учёной архивной комиссии. 1905 – 1917: Библиографический указатель / Сост. Супруненко А. Б. – Полтава: ПКМ, ДАПО, 1991. – 52, 1 с.
77. Уварова П.С. Отчёт по XII Археологическому съезду / Уварова П.С., гр. // Древности: Тр. МАО. – М., 1904. – Т. 20. – Вып. II. – Прилож. к Прот. № 583. – С. 45 – 59.
78. Украинское народное творчество. Серия IV. Древотделие. – Выпуск 1-й : Резные пряничные и кафельные формы и проч. / [Сост. Зарецкий И.А.]. – Полтава: изд. Кустарн. склада Полтав. губ. земства, 1912. – 28 с., 138 рис.
79. Украинское народное творчество. Серия IV. Резьба по дереву. – Выпуск 2-й: Предметы домашнего и хозяйственного обихода / [Сост. Зарецкий И.А.]. – Полтава: изд. Кустарн. склада Полтав. губ. земства, 1912. – 28 с.
80. Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия. – Выпуск 1-й : Типы украинской гончарной посуды / [Сост. Зарецкий И.А.]. – Полтава : изд. Кустарн. склада Полтав. губ. земства, 1913. – XX табл., 4 с.; передрук: Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия. Выпуск 1-ый. Типы украинской гончарной посуды // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. – Опішне : Укр. Народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 536 – 568.
81. Украинское народное творчество. Серия II. Ковры. – Выпуск 1-й. – Полтава : изд. Кустарн. склада Полтав. губ. земства, 1913. – 28 с., 46 рис.
82. Украинское народное творчество. Серия III. Рукодельные работы. – Выпуск I-й : Рушники, шитые цветной бумагой. – Полтава: изд. Кустарн. склада Полтав. губ. земства, 1912. – 28 с., 64 рис.
83. Украинское народное творчество. Серия III. Рукодельные работы. – Выпуск II-й: Рушники, вышитые цветными нитками. – Полтава: изд. Кустарн. склада Полтав. губ. земства, 1913. – 28 с., 64 рис.
84. Украинское народное творчество. Серия III. Женское рукоделие. – Выпуск III-й : Хусточки, шитые цветной бумагой. – Полтава: изд. Кустарн. склада Полтав. губ. земства, 1913. – 28 с.
85. Украинцы : Каталог-указатель этнографических коллекций XIX–XX вв. / Сост. Хазанова Н.М., Карпова О.В. – Ленинград : Гос. музей этногр. народов СССР, 1983. – 68 с.
86. Ханко В. Мистецтвознавча думка на Полтавщині / Віталій Ханко. – Полтава : Вид-во “Полтава”, 2007. – 136 с.

87. Щербачёв Ю. Раскопки близ села Мануйловки, Кременчугского уезда, Полтавской губернии в 1887 и 1889 гг. / Ю. Щербачёв // Древности : Тр. МАО. – М., 1894. – Т. XV. – Вып. 2. – Прилож. 2-е к Прот. № 359. – С. 39 – 42.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Супруненко Олександр Борисович – заступник директора ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” (у Полтавській області) Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ, заступник директора.

Наукові інтереси: археологія та давня історія Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.

Рис. 1. Іван Антонович Зарецький. 1920-ті рр.
Портрет роботи С.В. Путрі, 1992.

УДК [904.22:069.5](477.46)“638”

КЛИНКОВА ЗБРОЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ЗІБРАННІ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Михайло СИВОЛАП (Черкаси), Олександр ШЕЛЕХАНЬ (Київ)

Статтю присвячено публікації мечів та кинджалів, які зберігаються у Черкаському краєзнавчому музеї. Колекція представлена передусім випадковими знахідками. Окрім того залучено раніше неопубліковані авторські матеріали. Особливості морфології розглянутих виробів дозволяють припускати місцеве виготовлення принаймні декотрих з них. Екземпляри з Терасового Лісостепу можна розглядати як сліди присутності кочовиків.

Ключові слова: клинкова зброя, меч, кинджал, скіфський час, Середнє Подніпров'я.

Статья посвящена публикации мечей и кинжалов, которые хранятся в Черкасском краеведческом музее. Коллекция представлена, прежде всего, случайными находками. Кроме того, привлечены ранее неопубликованные авторские материалы. Особенности морфологии рассмотренных изделий позволяют выдвинуть предположение о местном изготовлении некоторых из них. Экземпляры с территории Террасовой Лесостепи можно рассматривать как следы присутствия кочевников.

Ключевые слова: клинковое оружие, меч, кинжал, скифское время, Среднее Поднепровье.

The article is devoted to publication of swords and daggers from Cherkassy museum. Collection is presented by chance finds. Also the new author materials are published. Original characteristics of the artifacts indicate local producing some of them. These finds from Terrace Forest-Steppe may be considered as the traces of nomads.

Keywords: blade weapon, sword, dagger, Scythian time, Middle Dnieper.

Середнє Подніпров'я в силу географічного положення є ключовим регіоном в історичному розвитку Східної Європи. Вже з часів постановки археології як науки, дослідники підкреслювали історичну значимість зброї. Зі зростанням кількості екземплярів озброєння, розширюється доказова база для вирішення ключових питань давньої історії. Тому залучення до наукового обігу нових знахідок є початковим завданням дослідницької роботи¹.

У Черкаському краєзнавчому музеї зберігається показова колекція клинкової зброї скіфського типу. Екземпляри з курганів біля с. Гладковщина були опубліковані раніше [1, с. 63; 2, с. 452]. Метою даної роботи є введення до наукового обігу та історичний аналіз нового матеріалу. Задля зручності та економії місця, метричні показники розглянутих екземплярів подано нижче у таблиці.

Таблиця 1. Метричні характеристики описаних зразків озброєння.

		Навершя			Руків'я			Перехрестя			Клинок			Довжина
		Ширина	Висота	Товщина	Ширина	Довжина	Товщина	Ширина	Висота	Товщина	Ширина	Довжина	Товщина	
1	Кобиляки	6,8	1		2	7,3		4,9	3,5	1	2	28		39
2	Новоселиця	6,2	1	0,9	2,2	8,3	0,7	7,4	3,2	1	4,4	17	0,5	28
3	Коврай	5,5	2,5		2,8	7,5		6	2		3,8	47	0,8	59
4	Самовиця	7	3,5	0,8	3	7,5	1,1	8,8	4	1	6,8	54	0,4	68
5	Куриловка	3,9	2,1		2	7		5,4	2		4,6	37		48

1. **Кобиляки** Звенигородського району Черкаської області (інв. № 4067). Знахідку передано до музею учнями середньої школи у 1989 р. Походить з розораного кургану у верхів'ї лівих припливів Горного Тикичу. Неподалік від місця знахідки розташовуються Рижанівські кургани та ряд пам'яток пізньоскіфського часу – городище біля с. Водяники та кургани біля с. Рубаний Міст та с. Ризино [3, с. 176, 238].

Кинджал має брускоподібне навершя, овальне в перетині. Рукоятка прямокутна у плані, двотаврова. Валики на руків'ї округлі в перетині, жолобок має форму півкола. Перехрестя ниркоподібної форми. Клинок у плані має вигляд вузького витягнутого трикутника, у перетині ромбічний з гострореберною різко вираженою нервюрою. Прямий у плані, він дещо відхилений від осі руків'я. Вістря без нервюри, на останній чверті довжини клинка має у перетині лінзоподібну форму. Кинджал належить до I відділу I типу класифікації А.І. Мелюкової [4, с. 47].

За оформленням руків'я описаний виріб можна впевнено віднести до ранньоскіфського часу. Але він вирізняється з-поміж інших надзвичайно вузьким лезом, ширина якого більш притаманна ширині леза “бойових ножів”. Зазвичай у виробів подібних габаритів, що походять з Лісостепу, максимальна ширина клинка коливається у межах 2,5 – 3,5 см (Трахтемирів, Репяхувата Могила, п. 2, Куп'єваха к. 18 та 21). Ширина клинка кинджалу з Кобиляк не перевищує 2 см, що робить його подібним до середньовічних стилетів. За цим показником його можна порівняти лише з мініатюрними кинджалами з Гадяцького районуну (5, с. 138), та Рижанівки, к. 5 [6, с. 213]. Але довжина останніх майже у два рази менша. Дещо більшу ширину клинка (2,5 см) мають два подібні кинджали, випадково знайдені у Чигирині [4, табл. 15,4,5]. Якщо ж проводити більш віддалені аналогії, то можна привести екземпляри з Генешті та Белебенешті², що у Дністровсько-Карпатському регіоні [7, с. 154; рис. 37, 4, 6]. З оглядом на географічну близькість знахідок з Кобиляк та Чигирини, можна припустити що Дніпровське Правобережжя могло бути осередком поширення кинджалів зі звуженим клинком.

Ще однією рисою цього цікавого виробу, на котру хотілося б звернути увагу, є кут між клинком та руків'ям. Дана особливість простежується також на морфологічно схожих архаїчних кинджалах з Середньої Липовки [8, с. 263], Султан-гори [9, рис. 21, 7] та з НМІУ, № Б.28-18714 [10, рис. 2, 14]. Ми повністю не відхиляємо можливість деформації у ході використання зброї. Проте, по перше, грацильність розглянутого виробу вказує на незначну ймовірність його вжитку в якості рублячої зброї, що могло б призвести до викривлення. По друге, точка перегину проходить під перехрестям, що наводить на думку про цілеспрямоване надання виробу саме такого обрису безпосередньо при виготовленні.

2. **Новоселиця** (ур. Маяк) Чигиринського району Черкаської області (інв. № 1117). Кинджал передав до музею у 70-х рр. вчитель середньої школи Михайлюта Г.В. Знахідку здійснено на правому березі р. Тясмин, неподалік від ранньоскіфського Чмирівського городища в урочищі Турецький Вал. За 15 км на пн-з розташовано Мотронинське городище [3, с. 174]. Виріб має брускоподібне навершя, округле в перетині. Руків'я трапецієподібне у плані, дещо звужене до навершя, двотаврове. Перехрестя ниркоподібної форми. Клинок трикутний у плані, лінзоподібний у перетині. Кинджал належить до I відділу I типу класифікації А.І. Мелюкової [4, с. 47].

У якості найближчих аналогій можна навести кинджали зі зруйнованого поховання Люботинського могильника [10, рис. 1,4]; дві випадкові знахідки з Верхнього Бішкіня [11, с. 4] та м. Павловська [12, рис. 51,5]. Від основної маси морфологічно близьких виробів, новоселицький вирізняється відсутністю нервюри або канелюрів на клинку.

Група подібних кинджалів була докладно проаналізована Л.І. Бабенком у спеціальній статті³. Згідно його спостереженням, екземпляри даного типу зустрічаються переважно у якості випадкових знахідок та поширені, передусім, на теренах Лівобережного Лісостепу та басейнах Прута-Серету. Дати хронологічну прив'язку, вужчу ніж VI ст. до н. е. дослідник не вважав за можливе через досить розбіжні погляди попередників з цього приводу [10, с. 25 – 27].

На нашу думку, хронологічну позицію цього виробу зокрема та всієї групи взагалі можна дещо уточнити. Нижню хронологічну межу побутування таких кинджалів з найбільшою мірою ймовірності можна пов'язати з фінальною фазою келермеського етапу (кінець VII – I чверть VI ст. до н. е.), оскільки у цей час побутують кинджали інших параметрів (п.2 Реп'яхуватої Могили, Трахтемирівське городище). Можна обережно припустити, що кинджали типу новоселицького зі значно ширшим клинком та навершям⁴, але звуженими (ймовірно, деградованими) бічними валиками руків'я, являються пізнішою модифікацією.

Дату кинджалів з широким перехрестям та лезом можуть обмежувати паралелі з церемоніальними мечами подібної морфології. Адже сьогодні ми можемо впевнено стверджувати про тенденцію повторення форми церемоніальної зброї у пересічних зразках. У даному випадку в якості епонімів можна запропонувати вироби з кургану Шумейка та Віташково. Якщо наше припущення вірне, можна не тільки визначити хронологічну прив'язку для зазначеного типу кинджалів, а й дати йому культурну дефініцію.

Перший наразі датується другою чвертю VI ст. до н. е., тобто фінальною фазою РСК. Другий – більш широко, останньою чвертю VI – першою чвертю V ст. до н. е., що відповідає вже першій фазі ССК. Дата

меча з Віташково, є традиційною ще з другої половини ХХ ст. [4, с. 49; 13, р. 185 – 186]. Вона узгоджується з близькими за декором виробами з Золотого кургану, Гострої Томаковської Могили, Олександровки та Верхньої Тарасовки, котрі датуються останньою чвертю VI – першою чвертю V ст. до н. е. [14, с. 160; 15, табл. 1].

За такою логікою, середина VI – перша чверть V ст. до н. е. видається найбільш вірогідним часовим проміжком існування таких кинджалів. Вироби аналогічних обрисів, але з канелюрами на клинку, або з метеликоподібним перехрестям, ймовірно належать до найпізніших модифікацій даної групи [16, с. 160; 7, с. 154].

3. **Хут. Коврай** Чорнобаївського району Черкаської області (інв. № 5010). Походить з розвідки М.П. Сиволапа 1998 р. у заплаві Дніпра, яка сезонно затоплюється водами Кременчуцького водосховища. Меч знайдено на місці скіфського селища, яке первинно розташовувалось у низині біля місця впадіння р. Коврай у Дніпро. Над селищем, на лівому березі Дніпра розташовано курганний могильник, “лідером” якого є скіфський курган Гострюха. Дещо на віддалі розташовано Васютинецьке городище скіфського часу [17, с. 17]. Внаслідок знаходження у агресивному середовищі, наразі виріб тримає форму лише завдяки завчасно здійсненим консерваційним заходам.

Цікаво відмітити, що меч знайдений вертикально встромленим у землю. Дана обставина відсилає нас до відомих культових практик зі зброєю. У зв’язку з цим слід згадати Геродотові скіфські вівтарі, увінчані “мечем Ареса” [18, с. 61; 19, с. 5]. Також, у якості прикладу можна привести звичай залишати увіткнуту зброю у “робочому положенні” в похованні, з метою знешкодження ворожих сил [19, с. 7 – 10]. Нажаль, сьогодні ми не в змозі перевірити наші припущення і дізнатись, чи води Дніпра оголили давнє поховання, чи випадково надали мечу такого положення. Тому дане спостереження залишається лише у якості припущення.

У якості аналогій вважаємо за найкраще привести подібні вироби з Єлизаветівського могильника, які знайдені у комплексах з античною керамікою. Мечі з к. 36 та к. 45 датуються III чвертю V ст. до н. е. за знахідками фасоських амфор [20, с. 26].

4. **Самовиця** Чорнобаївського району Черкаської області (інв. № А-1955). Меч знайдено між селами Самовиця та Дубинка в ур. Козацькі Погреби. Передано до музею в 1982 р. Травуцьким М.І. Сьогодні с. Самовиця затоплене водами Кременчуцького водосховища. На північ від місця знахідки, на лівому березі Дніпра відомо ряд пам’яток скіфського часу – городище біля с. Крутьки VI – V ст. до н. е., кургани біля с. Іркліїв, поселення біля с. Мойсинці [17, с. 15 – 17].

Меч має ажурне волютоподібне зооморфне навершя з “пазурами” та “очима”. Рукоятка прямокутна у плані, пласка у перетині, має рифлення на гранях. В середній частині розташовано рельєфне зображення, яке через корозію не вдається ідентифікувати. Перехрестя псевдотрикутної форми. Клинок трикутний у плані, лінзоподібний у перетині. Оздоблений канелюрами, розташованими трикутником в основі клинка. Належить до II відділу II підвідділу II типу класифікації А.І. Мелюкової [4, с. 58].

Наведені характеристики дозволяють впевнено віднести меч з Самовиці до кола виробів “волоського” типу. Кургану Солоха датується кінцем V – першою чвертю IV ст. до н. е. [21, с. 228]. Разом з епонімним мечем сьогодні відомо ряд аналогічних знахідок з руків'ям, плакованим золотою фольгою. Наприклад – к. 4 Осняги [22, рис. 71, 14], к. 3 п. 2 Перещепино [23, с. 13]. Разом з тим, доволі поширеними були й однотипні мечі без коштовного оздоблення: к. 2 Вовківці [4, табл. 20,9], Волоська Балаклійка [24, рис. 62, 8]. Вважаємо за доцільне погодитись з Є.В. Черненко стосовно серійності виробництва церемоніальної зброї [25, с. 67]. Більше з тим, з надходженням нових знахідок стає можливим висловити припущення про виготовлення партіями рядової зброї. Адже кожен екземпляр цієї групи має подібні морфологічні та метричні показники, що свідчить про їх побутування протягом невеликого відрізка часу. Ймовірно, час побутування цієї серії обмежувався часом життя одного покоління.

Варто сказати декілька слів про географічні умови цієї та попередньої знахідки. Екземпляри з Ковраю та Самовиці походять з району Терасового Лісостепу, який є своєрідним “степовим клином”, у смузі лісостепу. Мечі з Самовиці, к.2 біля с. Гладковщина [1, с. 74] та розвіяного кургану біля с. Софіївка [17, рис. 11, 3] є однотипними. Згідно розробкам вказаних дослідників, ці пам'ятки належать степовим скіфам. Тому з певною долею ймовірності ми також можемо пов'язати описані знахідки з перебуванням на цій території кочовиків. Тяжіння поховань зі зброєю та випадкових знахідок до заплави Дніпра можна пов'язати з прагненням кочовиків позначити територію зимівників та з боротьбою за цей ареал.

5. Курилівка Канівського району Черкаської області (інв. № 3215). Передано мешканцем с. Курилівка М.Г. Тертичним у 1986 р. Обставини цієї знахідки є доволі незвичними. Кинджал було винесено мисливським собакою з лисячої нори, яка розташовувалась у насипу кургану. Інших знахідок з кургану не відомо. За скіфського часу цей район був щільно заселеним. Поблизу відомі Велике скіфське городище біля Канева, селища біля с. Пищальники та Грищенці [3, с. 168 – 170, 190]. Сам же меч, ймовірно, походить з однойменного курганного могильника, розташованого у верхів'ях лівих припливів р. Рось [26, с. 33].

Виріб має волютоподібне навершя, сполучені краї якого утворюють вісімку. Рукоятка прямокутна у плані, пласка у перетині. На площині рукоятки розташовано рельєфне зображення (котячого хижака?), яке збереглося лише частково. Перехрестя псевдотрикутної форми з рельєфним фрагментованим зображенням грифона (?). Клинок трикутний у плані, ромбічний в перетині.

На бічних гранях навершя можна простежити контури “пазурів”, тому вважаємо за можливе також віднести цей виріб до II відділу II підвідділу II типу класифікації А.І. Мелюкової [4, с. 58]. Подібні навершя зі сполученими волютами мало притаманні для оформлення руків'я мечів скіфського типу. Наразі та теренах скіфського Лісостепу відома лише небагато знахідок з подібним навершям – одна з них – к. 38 біля с. Староживотинне, датованого II – III чвертю IV ст. до н. е. [12, с. 102]. Ще два подібні зразки зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї. Вони є випадковими знахідками і походять, відповідно з с. Чуднівці Полтавської області та з околиці Більського городища. Ще один не задокументований виріб з вісімкоподібними волютами, відомий нам, зберігається у приватному музеї.

Докладніше треба зупинитись на орнаменталії виробу. Фігуру на рукоятці важко інтерпретувати з достатньою мірою точності через значні ушкодження. Можна лише припустити що тут було зображено котячого хижака. Але через відсутність аналогій, це припущення лишається лише у якості робочої версії. На перехресті вгадується силует орлиноголового грифона, вписаного у контур перехрестя. Грифон зображений у геральдичній позі в профіль. Він присів на задні лапи, з винесеною вперед передньою лапою та розправленим крилом. Середня частина фігури на тулубі та крилі пошкоджена. Фігури грифона на перехресті зустрічаються значно рідше за зображення птахів або лосиних голів. Наразі можна вказати лише аналогію на перехресті церемоніального меча з к. 4 Осняги⁵. На ньому зображено схожу постать грифона, лише його голова повернута назад. Розглядаючи цей екземпляр, Б.О. Шрамко та І.Б. Шрамко припускають, що виробництво подібних мечів разом з розробкою сюжетів звіриного стилю відбувалось у Лісостепу [27, с. 198; 28, с. 221].

Оскільки маємо паралелі у оздобленні цього екземпляру з мечами типу “Солоха”, хоча навершя виготовлене у надзвичайно спрощеному вигляді, вважаємо за доцільне датувати курилівський меч у межах I половини IV ст. до н. е. що з іншої сторони узгоджується з датою к. 38 біля с. Староживотинне.

Отже, проаналізовані зразки клинкової зброї презентують усі періоди скіфської історії у Середньому Подніпров'ї. Залучення до наукового обігу нових знахідок доповнює знання про історію регіону. Екземпляри, знайдені на території Терасового Лісостепу, ми можемо впевнено пов'язувати з

присутністю у цьому регіоні кочових скіфів. Розміщення предметів озброєння впритул до заплави Дніпра можна пов'язати зі слідами зимівників. Оригінальний вигляд та особливості морфології розглянутих виробів дозволяють припускати місцеве виготовлення принаймні декотрих із них.

Примітки:

1. Користуючись нагодою, приносимо подяку за можливість ознайомитись з матеріалом завідувачу відділу археології ЧКМ, Л.Г. Сиволап
2. Нажаль автор подав зображення вказаних кинджалів без масштабу, тому ми проводимо аналогію ґрунтуючись лише на пропорціях ширини леза до ширини руків'я.
3. І.В. Бруяко [7, с. 154] та Л.І. Бабенко [10, с. 25] називають цю групу "кинджали з Т-подібним руків'ям". Проте на нашу думку така дефініція є не зовсім вдалою, оскільки її можна застосувати практично до усіх виробів з брускоподібним навершям.
4. А.М. Новічіхін називає таку форму навершя стержнеподібною [29, с. 67].
5. Б.А. Шрамко [27 с. 197] називає істоту, зображену на перехресті меча з к.4 в ур. Осняги хижакком котячої породи, хоча на нашу думку, на зображенні чітко передано дзьоб та крило.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григорьев В.П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина // Древности скифов. – К., 1994. – С. 63 – 79.
2. Григорьев В.П., Скорый С.А. Курганы у с. Гладковщина – памятник эпохи скифской архаики в Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи // Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae. – Kraków, 2012. – S. 441 – 459.
3. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного правобережья (Киево-Черкасский регион). – К., 1989. – 336 с.
4. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. – Вып. Д1 – 4. – 1964. – 89 с.
5. Кулатова І.М. Кинджал // ПАЗ. – 1993. – Вип. 3. – С. 138.
6. Тереножкин А.И. Погребения раннего скифского времени у с. Рыжановки // МИА. – 1965. – № 130. – С. 211 – 215.
7. Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе. – Кишинев, 2005. – 358 с.
8. Гуляев В.И. Мечи скифского типа с территории городецкой культуры // СА. – 1961. – № 4. – С. 262 – 265.
9. Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. – К., 1991. – 136 с.
10. Бабенко Л.И. Находки скифских кинжалов на Харьковщине // Эпоха раннего железа. – К., Полтава, 2009. – С. 19 – 29.
11. Андриенко В.П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 году // НА ІА НАНУ. – 1970/77. – 42 л.
12. Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья. – М., 1999. – 160 с.
13. Bukowski Z. The Scythian influence in the area of Lusatian culture. – Wrocław – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1977. – 378 p.
14. Онайко Н.А. О центрах производства золотых обкладок ножен и рукояток ранних скифских мечей, найденных в Приднепровье // Культура Античного мира. – М., 1966. – С. 159 – 176.

15. Гречко Д.С. О возможных “просвітах” в “темное” время (VI в. до н. э.) скифской истории // *Stratum plus*. – № 3 2012. – С. 75 – 106.
16. Диамант Э.И., Черненко Е.В. Скифский кинжал из ОГАМ // АИУ 1968 г. – 1971. – № 3. – С. 159 – 160.
17. Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи. – К., 1994. – 53 с.
18. Болтрик Ю.В. Святилище Арея в урочище Носаки // АИУ 1976–1977 гг. – Ужгород, 1978. – С. 61 – 62.
19. Бессонова С.С. О культуре оружия у скифов // *Вооружение скифов и сарматов*. – К., 1984. – С. 3 – 21.
20. Копылов В.П. Мечи из погребений V в. до н. э. Елизаветовского курганного могильника // *КСИА АН СССР*. – 1980. – Вып. 18. – С. 24 – 29.
21. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. – СПб, 2003. – 416 с.
22. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987. – 183 с.
23. Махортых С.В. Мечи и кинжалы из погребений Перещепинского курганного могильника // *История оружия. Альманах № 2–3 2011*. – Запорожье, 2011. – С. 10 – 15.
24. Гречко Д.С. Озброєння та військова справа населення сіверськодонецького Лісостепу у кінці VI–IVст. до н. е. // *Древности 2006–2008*. – 2008. – С. 21 – 35.
25. Черненко Е.В. О серийном производстве парадного оружия скифского времени в античных центрах Северного Причерноморья // *Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции “Проблемы античной истории и классической филологии”*. – Харьков, 1980. – С. 67 – 69.
26. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – К., 1981.
27. Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. – М. 1976. – С. 194 – 209.
28. Шрамко И.Б. Об одном типе мечей скифского времени // *История и археология Слободской Украины*. – Харьков, 1992. – С. 221 – 223.
29. Новочихин А.М. Архаический скифский кинжал из Новороссийского музея // *Киммерийцы и скифы*. – Мелитополь, 1992. – С. 67 – 68.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Сиволап Михайло Павлович – член Спілки археологів України.

Наукові інтереси: проблеми історії ранньої бронзової доби Середнього Подніпров'я.

Шелехань Олександр Володимирович – молодший науковий співробітник Наукових фондів ІА НАНУ.

Наукові інтереси: озброєння та військова справа скифського часу.

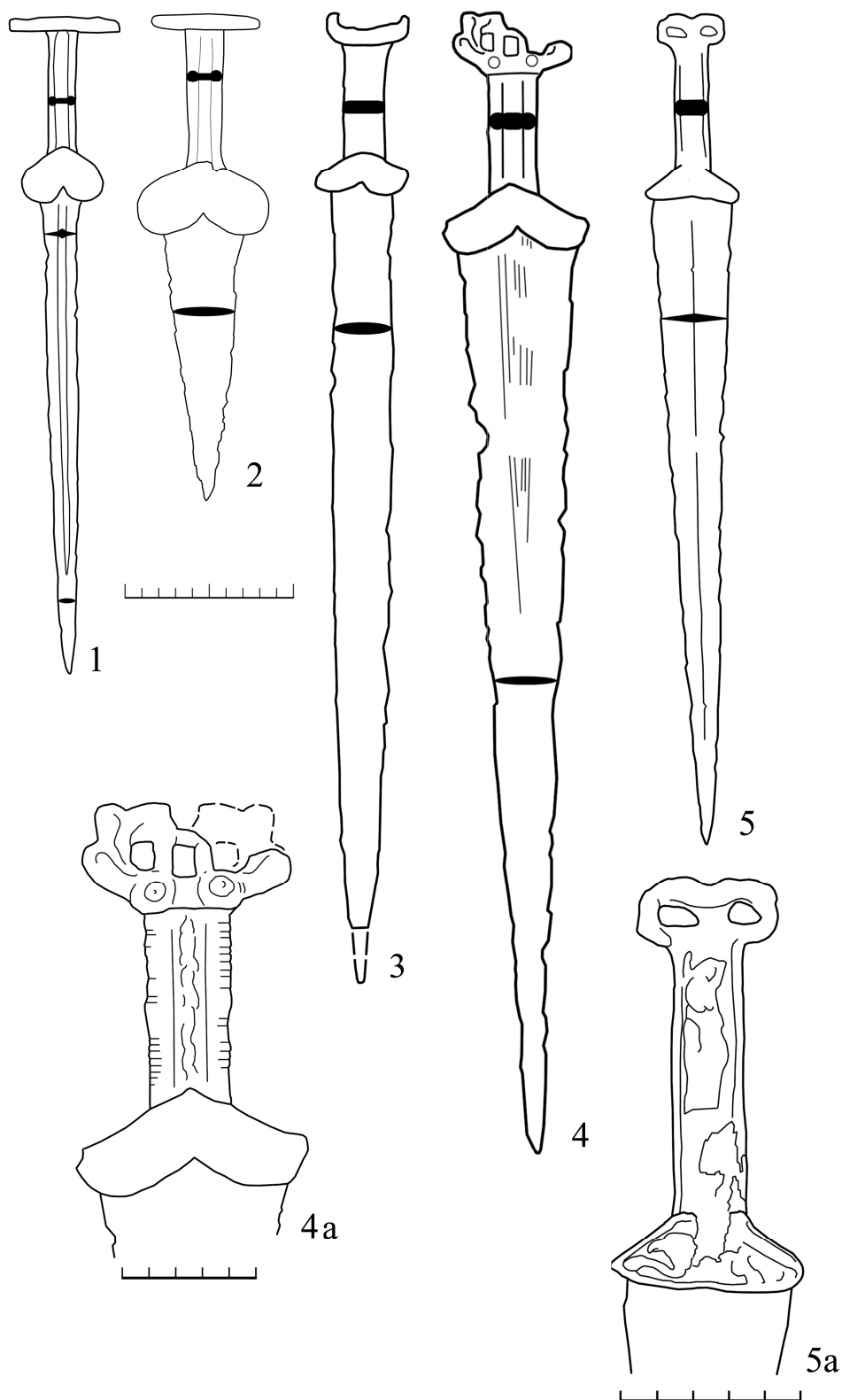

Рис. 1. Мечі та кинджали з Черкаського краєзнавчого музею:
 1 – Кобиляки; 2 – Новоселиця; 3 – Коврай; 4 – Самовиця; 4а – руків'я меча з Самовиці; 5 – Куриловка; 5а – руків'я меча з Куриловки.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АИУ –	Археологические исследования на Украине.
АЛЛУ –	Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава.
АН УССР –	Академія наук Української РСР, Київ.
АО –	Археологические открытия.
АС –	Археологический съезд.
АСГЭ –	Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
БАН –	Болгарская Академия наук, София.
ВХУ –	Вестник Харьковского университета.
ГМИИ –	Государственный музей изобразительных искусств им. А.С. Пушкина.
ДАК –	Дела Археологической комиссии.
ДАПО –	Державний архів Полтавської області, Полтава.
ДІМ РФ –	Державний Історичний музей Російської Федерації, Москва.
ДП НДЦ “ОАСУ” ІА НАНУ –	Державне підприємство “Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України, Київ.
ЗООИД –	Записки Одесского общества истории и древностей.
ЗРАО –	Записки Русского археологического общества.
ІМК РАН –	Інститут історії матеріальної культури Російської Академії наук, Санкт-Петербург.
ІКМ –	Історико-краєзнавчий музей.
ІАК –	Известия Археологической комиссии.
ІА НАНУ –	Інститут археології Національної академії України.
ІА РАН –	Інститут археології Російської Академії наук, Москва.
ІИЯЛИ УНЦ РАН –	Інститут історії, мови та літератури Уфимського наукового центру Російської Академії наук.
КМ –	Краєзнавчий музей.
КСИА АН СССР –	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МАО –	Московское Императорское Археологическое общество, Москва.
МАР –	Материалы по археологии России.
МИА –	Материалы и исследования по археологии.
МИАР –	Материалы и исследования по археологии России.
МГУ –	Московский Государственный университет.
НА ІА НАНУ –	Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ.
НАН України –	Національна Академія наук України, Київ.
НА ЦОДПА –	Науковий архів Центру охорони та досліджень пам’яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава.
НУ –	Національний університет.
НТШ –	Наукове Товариство Т. Шевченка, Львів.
ОАК –	Отчеты Археологической комиссии.

ОКМ –	Обласний краєзнавчий музей.
ОУАК –	Оренбургская ученая архивная комиссия.
ПАЗ –	Полтавська археологічна збірка;
ПКМ –	Полтавський краєзнавчий музей, Полтава.
ПУАК –	Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава.
РА –	Российская археология.
СА –	Советская археология.
САИ –	Свод археологических источников.
ТХАЭЭ –	Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, Москва.
УАВ –	Уфимский археологический вестник
УАС –	Уральское археологическое совещание
УТОПК –	Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ.
ЦОДПА –	Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава.
ЦП НАНУ –	Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ.
ЧКМ –	Черкаський краєзнавчий музей.
RA –	Revista Arheologică.

ЗМІСТ

<i>І. КОЗИР, С. СКОРИЙ. ПАМ'ЯТЬ ВІКІВ</i> <i>(до 250 річчя розкопок Мельгуновського кургану)</i>	3
ПЕРЕДСКІФСЬКИЙ ПЕРІОД – РАННЄ ЗАЛІЗО	8
<i>С. РАССАДИН. ЯКИМОВСКАЯ СЛОБОДА –</i> <i>ГОРОДИЩЕ СКИФСКОЙ И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ЭПОХ</i>	8
<i>І. КУЛАТОВА. ЧОРНОГОРІВСЬКІ ПОХОВАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ</i> <i>З ПОНИЗЗЯ ПСЛА</i>	19
“СКІФСЬКА ЕПОХА: ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ – СТЕПОВЕ ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я”	26
<i>Н. БОКИЙ, А. МОГИЛОВ. НОВОЕ О МЕЛЬГУНОВСКОМ КУРГАНЕ</i>	26
<i>О. ЛИФАНТИЙ. ЗОЛОТЫЕ УКРАШЕНИЯ ОДЕЖДЫ ИЗ</i> <i>МЕЛЬГУНОВСКОГО КУРГАНА</i>	52
<i>Ю. ПОЛІДОВИЧ. ЗОБРАЖЕННЯ ХИЖИХ ПТАХІВ</i> <i>З ЛИТОГО (МЕЛЬГУНОВСЬКОГО) КУРГАНУ</i>	61
<i>О. ЧОРНИЙ. НІНЕЛЬ МИХАЙЛІВНА БОКІЙ –</i> <i>ДОСЛІДНИК МЕЛЬГУНОВСЬКОГО КУРГАНУ</i>	73
<i>К. ПАНЧЕНКО. СКІФСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА</i> <i>В ДОСЛІДЖЕННЯХ Н.М. БОКІЙ</i>	80
<i>Л. ЯБЛОНСКИЙ. ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О МОГИЛЬНИКЕ ФИЛИППОВКА 1</i> <i>(По материалам раскопок 2004 – 2009 г.г.)</i>	88
<i>С. МАХОРТЫХ. УЗДЕЧНЫЕ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ VII – VI вв. до н. э.</i> <i>ИЗ СКИФСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПРЕДКАВКАЗЬЯ</i>	100
<i>О. ФІАЛКО. ЯК ВОЮВАЛИ СКІФСЬКІ АМАЗОНКИ -</i> <i>ПШИМИ АБО ВЕРХИ?</i>	114
<i>Л. БАБЕНКО, С. ЗАДНИКОВ. КРУГЛЫЕ ЛИСТОВЫЕ БЛЯХИ</i> <i>ИЗ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО КУРГАНА</i>	123
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЛІСОСТЕП У СКІФСЬКУ ЕПОХУ	141
<i>С. СКОРИЙ, Р. ЗИМОВЕЦ. К ПРОБЛЕМЕ ТОВАРНО-ДЕНЕЖНЫХ</i> <i>ОТНОШЕНИЙ У НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОЙ</i> <i>ЛЕСОСТЕПИ В СКИФСКУЮ ЭПОХУ</i>	141

С. ОЛЬГОВСЬКИЙ. МАЙСТРИ-ЛИВАРНИКИ В ОБОЗІ СКІФСЬКОГО ВІЙСЬКА.....	157
Д. КАРАВАЙКО. ГОРОДИЩА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ В ПУТИВЛЬСЬКОМУ ПОСЕЙМ'І.....	163
О. ОРЛИК. ПОСЕЛЕННЯ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ В ВЕРХІВ'ЯХ РІЧОК ІНГУЛ, ІНГУЛЕЦЬ ТА ТЯСМИН	174
Д. ГРЕЧКО, С. ЛАНЦОВ. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК У ПГТ. НОВООЗЕРНОЕ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ	182
О. СУПРУНЕНКО. І.А. ЗАРЕЦЬКИЙ – ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК СТАРОЖИТНОСТЕЙ СКІФСЬКОЇ ДОБИ У ПОВОРСКЛІ.....	196
М. СИВОЛАП, О. ШЕЛЕХАНЬ. КЛИНКОВА ЗБРОЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ЗІБРАННІ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	209
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	218

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 21

Серія:

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.**

Підп. до друку 26.06.2014 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 12. Тираж 300. Зам. № 7672.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84. Факс.: (0522) 24-85-44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua

